

О. М. Горошкіна, Л. О. Попова

УКРАЇНСЬКА МОВА

**Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2015

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
Г70

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.07.2015 № 777)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Умовні позначення:

	— «Пригадайте!»;		— робота в групі;
	— «Запам'ятайте!»;		— робота в парі;
	— «Творча лабораторія»;		— «Це наша країна!»;
	— «Мовленнєвий етикет»;		— «Правописний практикум»;
- — «Не бійтесь заглядати у словник...».

Горошкіна О. М.
Г70 Українська мова : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. /
О. М. Горошкіна, Л. О. Попова. — К. : Грамота, 2015. — 224 с. : іл.
ISBN978-966-349-555-2

Підручник містить навчальний матеріал, що відповідає чинній програмі з української мови. Він структурований за розділами, у яких розглядаються такі частини мови: дієслово та його форми — дієприкметник і дієприслівник; прислівник; прийменник; сполучник; частка; вигук. Значну увагу приділено розвитку зв'язного мовлення. Наприкінці підручника вміщено короткі словники. Різноманітні рубрики й відповідні вправи орієнтують учнів на засвоєння граматичних і орфографічних норм української мови.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-966-389-349-555-2

© Горошкіна О. М., Попова Л. О., 2015
© Видавництво «Грамота», 2015

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ

Герб

Прапор

Гімн

Музика *М. Вербицького*

Слова *П. Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Дорогі семикласники

Цього навчального року ви продовжите вивчати українську мову. Мова — важливий засіб спілкування, могутнє знаряддя людської думки.

З матеріалу підручника ви дізнаєтеся багато цікавого про різні мовні одиниці, оволодієте новими знаннями з української мови, завдяки яким упевнено почуватиметеся в різних життєвих ситуаціях. Підручник містить відомості про дієслово, дієприкметник, дієприслівник, прислівник, прийменник, сполучник, частку, вигук, які допоможуть вам глибше осягнути таємниці української мови. Ґрунтовне вивчення української мови сприятиме міцнішому засвоєнню інших навчальних предметів. Крім того, із текстів вправ ви більше дізнаєтеся про рідну країну, відомих українців, духовну й матеріальну культуру, світ професій тощо. Ви будете виконувати різні завдання, зокрема й творчі, слухати, читати й аналізувати тексти різних стилів і жанрів, працювати в групах і парах.

Матеріал підручника розподілено за рубриками. Рубрика «Пригадайте!» спрямована на повторення раніше вивченого матеріалу для того, щоб краще зрозуміти й добре запам'ятати нове. Теоретичні відомості, що потребують особливої уваги, подано в рубриці «Запам'ятайте!». Самостійно складати висловлення й спілкуватися навчатимуть завдання рубрики «Творча лабораторія», набутти стійких умінь працювати зі словниками та довідковою літературою вам допоможе рубрика «Не бійтесь заглядати у словник...». Вправи з рубрики «Правописний практикум» сприятимуть удосконаленню вміння грамотно писати. З текстів рубрики «Це наша країна!» ви почерпнете цікаву інформацію про Україну. Зверніть особливу увагу на рубрику «Мовленнєвий етикет», що ознайомить вас з ефективними правилами спілкування. Кожна тема завершується завданнями для самоперевірки, які допоможуть вам краще засвоїти навчальний матеріал.

Деякі слова у вправах позначені зірочкою (*), їх ви знайдете в тлумачному словнику наприкінці підручника.

У додатках уміщено схеми морфологічного розбору різних частин мови, орфографічний, тлумачний, фразеологічний словники, словники синонімів і наголосів.

Орієнтуватися на сторінках підручника вам допомагатимуть позначки-помічники.

Наполегливо працюйте, щоб вільно спілкуватися українською мовою, однією з наймилозвучніших мов світу.

Бажаємо успіхів!

Автори

Вступ

Правопис — одяг писемної форми. У всі часи він має бути зручним і ошатним.

В. Русанівський

§ 1 Літературна норма української мови

1. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Запишіть її. Розкажіть, які вимоги висуваються до спілкування в усіх сферах.

Але ж і дивні ми люди! Виходячи з дому, так уже пильно та прискіпливо оглядаємо себе в дзеркалі: щоб і чисте все було, і випрасуване до ладу, і до лица. Щоб ніде тобі ні ниточки, ні волосинки, ні пилінки...

І в помешканні чепурненько в нас, особливо, як гості мають прийти. Та й страви нам потрібні не тільки смачні, а й щоб милували наші очі: і торти порозмальовуємо, і салати порозквітчуємо.

А от спілкуємося, як заманеться, не замислюючись, псуємо, нищимо мовну окрасу, анітрохи не переймаючись тим, скільки бруду, сміття й непорозуміння вносимо в мову, бо нам «всьо равно»...

Ох не однаково! Квітує троянда на зеленому кущі, чаруючи очі своєю красою, чи, безжалісно потоптана, лежить у дорожній пилуці. Не однаково, чи цвіте яблуня білим незайманим цвітом, чи стоїть зів'яла з безжально й бездумно обламаним гіллям (За В. Маснюк).

2. Чи погоджуєтеся ви з автором тексту? Висловіть свої міркування щодо порушеної проблеми.

2. Прочитайте текст. Сформулюйте відповідь на поставлене автором запитання.

Що розуміють під мовною нормою? Почнемо з прикладу. У трамваї ви випадково чуєте розмову двох жінок, одна з яких говорить: «Давно вже ходю до цього лікаря, що не попросю виписати — ніколи не відмовить». Ви мимоволі відмічаєте, що вас неприємно вражають дієслівні форми *просю, ходю*, бо ви вивчали в школі правило: у першій особі дієслів теперішнього часу відбувається чергування приголосних і треба говорити *прошу, ходжу*. Отже, у мові існують два варіанти дієслівних форм теперішнього часу першої особи, з яких лише один вважається правильним, такий, який уживають освічені люди (О. Муромцева).

Запам'ятайте!

Літературна норма української мови — це мовний варіант, закріплений у певний період практикою вживання, який видається взірцевим, таким, що найкраще виконує свою роль у мові як засобі спілкування. Розрізняють такі типи мовної норми.

Норма орфоепічна — система правил, що регулює правильну, взірцеву вимову. Орфоепічні норми закріплюють наголос у слові, вимову окремих звуків і звукосполучень. Ці норми подані в спеціальних орфоепічних словниках. **Наприклад:** *смієшся* вимовляється [с'м'ійес':а], *суміщати* — [сум'ішчати].

Норма лексична — норма слововживання, прийнята в мові на сучасному етапі. Вона визначає вживання слів у тих значеннях, які існують тепер, попереджає використання застарілих слів для назв сучасних понять (слово *одноосібник*, яке виникло в українській мові в 30-і роки ХХ ст., на сьогодні є застарілим, тепер використовують запозичене з англійської мови — *фермер*); діалектних слів, що вживають тільки мешканці певної місцевості. **Наприклад:** *чічка* (квітка), *бистрець* (потік), *газда* (господар) — у мовленні українців, які живуть у Карпатах; *хопта* (бур'ян), *рівчак* (струмок), *пантрувати* (стежити) — у мовленні подолян; *живець* (джерело), *пучка* (палець) — у мовленні вихідців із Чернігівщини; *гомоніти* (говорити), *ріпа* (картопля) — у мовленні людей із південно-східної частини України.

Норма граматична — сукупність граматичних правил, зокрема правил зміни слів — іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів. Цими правилами, наприклад, визначають нормативні форми дієслів 3-ї особи теперішнього часу — *робить*, а не *робе*, *носить*, а не *носе* та ін.; відмінювання числівників від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти* лише в другій частині, тобто не *семидесяти*, як часто можна почути, а *сімдесяти*. Граматична норма закріпила вживання сполучень *сміятися*, *глузувати з кого*, а не *над ким*, *підручник з математики*, а не *підручник по математиці* та ін. Інакше кажучи, це норми морфології та синтаксису української мови.

Норма стилістична закріплює правила вживання мови в різних сферах її застосування. Ці правила застерігають від уживання слів, висловів, окремих форм, що не відповідають конкретній ситуації спілкування.

Норма правопису — це сукупність правил про написання слів (з великої чи малої букви; разом, окремо, через дефіс тощо), про вживання розділових знаків у простому й складному реченнях.

3 1. Поставте наголос у поданих словах.

Визначення, циган, договір, квартал, чотирнадцять, український, олень, гуртожиток, завжди, запитання, солодощі, каталог, пізнання, спина, помилка, приятель, простий, водночас, рукопис, український, вісімдесят, жалюзі*.

2. Складіть текст з одним словом, використовуючи його якомога більше разів, за зразком.

Зразок: *Чи знаєте ви людину, яка б нічого не чула про жалюзі? Жалюзі подобається всім. Улітку жалюзі захищає кімнату чи офіс від яскравого сонця...*

4

1. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому діалектні слова, поясніть їх значення. Поміркуйте, для чого їх використовує автор.

— Ви, Марійо, у кого георгіни брали, що такі дуже веселі та пишні? — питає Васюта через паркан сусідку. — Я свої як не пильнувала, а таки якась бола їх скосила. Скрутилися, як равлики, та й но всьому. Чи то в руки які недобрі дала, чи Варвара вночі вимикала, не мені вам, Марійо, казати, що то за відьма. Та Божка його знає, що з моїми квітками приключилося? Пропали — та й по всьому. А оцей бур'ян ні до чого. Я люблю, аби були великі й пишні квіти, а не якесь дрібнизначе, — викидає обережок айстр на стежку.

Даруся роздавала по селу квіти, бо так багато їх викопала восени, що більше, ніж барабуль* у пивниці* було. Ото й понесла до хатів, коло котрих ніколи не цвіли квіти. Чи була би несла голе коріння в таку студінь? Васюта чомусь не носить свого внука в садок в одних штаненятах, а лише загортає в коцик*, а вже тоді бере на руки та й колише крізь село. То ж така сама дитина, як жива квітка (*За М. Матіос*).

2. Чому діалект називають *вогником селянської душі*?

А Правописний практикум

5

- Запишіть подані слова за нормами українського правопису.

Комп.ютер, Афанас.єв, не/можна, мен..ше, інтерв..ю, львів..яни, н..юанс, пес..ливий, дев..ятнадцять, гіган..ський, міль..он, ж..рі, до-пом..гати, пів..яблука, пів/Європи, східно/слов..янський, суспіль-но/корисний, р..торика, тер..торія, бар..єр, прем..єра, Св..ятослав, чест..ю, суд..єю.

6

- Відредагуйте подані речення.

1. Усе своє життя Д. І. Яворницький збирав і вивчав пісні, легенди та предмети побуту з великою любов'ю свого народу. 2. У цій роботі зустрічаються серйозні помилки. 3. Школа розробила міроприємства, направлені на достойну зустріч знаменитого свята. 4. Рослини швидко освоїлися в місцевих умовах.

§ 2 Частини мови. Правопис частин мови. Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях

Творча лабораторія

Розгляньте схему й розкажіть про частини мови.

7 1. Прочитайте текст.

Настав вересень. Водночас вереснева трава розстелила свій ніжний медово-рожевий квітковий килим на галявинах біля боліт і поміж хвойних і мішаних лісів. Цвітіння чудового вересу вчувається в прекрасному ароматі повітря, у легкому подиху леготу, у веселкових барвах неба. Верес! Від його фіолетового цвітіння не сховатися ніде: ні в затінку дерева, ні на узліссі, ні в гушавині. Його маленькі привабливі ліхтарики мов просвердлюють

тобі душу, входять у єство та свідомість. Перед очима гейзери цвіту, фонтани холоднувато-гарячого багаття, каскади* райдужного сяйва.

Дикі бджоли сумлінно пораються на віддалених ділянках, у глибинах, у пушах і нетрищах, запасаючись нектаром на зимівлю, а свійські літунки господарюють на околицях, беруть взяток* похапцем, поспішають.

Незабаром знову задощить, затуманить, загрозуює, натрусить листя, приб'є цвіт. І тоді вже верес буде бляклий, сірий, нудний. Ні взятку з нього, ні вигляду (За А. Камінчуком).

2. Як ви розумієте вислів *маленькі привабливі ліхтарики мов просвердлюють тобі душу*?
3. Пригадайте, що таке *синоніми*. Знайдіть у тексті синоніми. Для чого їх використав автор?
4. Випишіть із тексту по два іменники, прикметники, займенники, дієслова, прислівники. Визначте, якими членами речення вони є.
5. Поясніть написання складних прикметників у тексті.

Травописний практикум

- 8 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи ризик.

За хлівом, обіч стежки на л..ваду, панувала калина. Радувала всіх і рясним білим цвітом, і ч..рвоним листям вос..ни, і ро..кішними пурпуровими кетягами. Духмяний калиновий чай із домішками звіробо.. й чебрец.. був першими ліками від будь/яких не/дуг.

В..лика крислата липа росла на межі із сусідами. У лікувальну силу липового цвіту свято вірили з давніх/давен. Недаремно ним бабуся виліковувала всі наші кашлі, а бджоли пов..ртали солодкий нектар пр..красним липовим медом.

В..чорами околицю п'янили пахощ.. м'яти. З нею бабуся, обов'язково додаючи чебрец.. й глоду, заварювала чай. Зілля пов..ртало здоров'я й силу людям. Чи ж можна не/захоплюватися зеленим розмаєм такого таїнства? (За Л. Шеремет).

2. Визначте тему. Основну думку тексту запишіть одним реченням.
3. Запишіть фонетичну транскрипцію слів *обов'язково*, *пахощі*.
4. Поясніть написання слів *духмяний*, *п'янили*, *м'ята*, *здоров'я*, *обов'язково*.
5. Поясніть лексичне значення слів *левада*, *кетяги*, *крислатий*, *розмай*. У разі потреби скористайтеся тлумачним словником наприкінці підручника.
6. Доберіть синоніми до слів *кетяг*, *пурпуровий*, *панувати*. Мотивуйте використання в тексті саме цих слів.

7. Випишіть із тексту спільнокореневі слова, розберіть їх за будовою.
8. Підкресліть у тексті слова, якими можна проілюструвати правопис префіксів.
9. Доберіть із тексту слова для словникового диктанту з теми «Правопис закінчень іменників II відміни в родовому відмінку», додайте три-чотири власні приклади.
10. Виконайте одне із завдань (*за власним вибором*).
 - Поширте текст описом ще однієї лікарської рослини або розповіддю про її цілющі властивості;
 - складіть рекламний слоган (текст) про «народні ліки». Який стиль ви для цього оберете?
 - розпитайте своїх рідних і знайомих про рецепти лікування рослинами й запишіть їх.

- 9** Прочитайте слова. Пригадайте, з якою метою вживаються іменники в кличному відмінку. Запишіть подані слова в кличному відмінку.

Осінь, школа, воля, душа, мрія, бабуся, Ганна, Марія, Ігор, Ілля, Галя, Сергійко, Олександр Павлович, Серафима Гнатівна.

- 10** Запишіть числа словами. Провідмінійте один із числівників (*за власним вибором*).

Посаджено 159 дерев; вирощено понад 587 кілограмів огірків; зустрілися з 269 учасниками змагання, зараховано 392 студенти; в олімпіаді взяли участь 148 учнів.

Пригадайте!

Що вивчає *синтаксис*? Розкажіть про види словосполучень і речень.

- 11** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Хліб — то багатство ... (*Д. Прилюк*). 2. Від споглядання перельоту лебедів хлопчику ставало на серці і радісно і сумно (*М. Стельмах*). 3. Ніжному шепотінню пшениці не заважав ані дзвін перепелів ані четання коників ні перекликання деркачів (*Ю. Збанацький*). 4. Тягнуться до сонця і квіти і трави віти кучеряві гори голубі (*В. Сосюра*). 5. Над Россю Дніпром і Сулою в задумі шепочуть гаї (*В. Симоненко*). 6. У хаті пахло чебрецем свіжою травою (*А. Шиян*). 7. Краплі дощу грали співали дзвеніли міняли темп силу і голос (*М. Коцюбинський*).

12 Пригадайте, що таке *звертання*. Перебудуйте речення (за зразком) так, щоб підмети в них стали звертаннями. У якому реченні звертання буде поширеним?

1. Семикласники добре готуються до уроків. 2. Учні дотримуються норм вимови. 3. Українці дбають про розвиток української мови. 4. Українська пісня зачаровує душі багатьох людей. 5. Христина збирає лікарські рослини.

Зразок: Семикласники добре готуються до уроків. Семикласники, добре готуйтеся до уроків!

13 Прочитайте речення. Знайдіть прості й складні речення. Поясніть уживання розділових знаків у третьому реченні.

1. На небі багатоколірною дугою спалахнула райдуга. 2. Яка причина цього надзвичайно мальовничого явища? 3. Пригадаймо, сонячне світло утворює сім кольорів: червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій і фіолетовий. 4. У цьому можна переконатися за допомогою клиноподібного скельця — скляної призми*. 5. У повітрі немає складних призм, їх замінюють дощові краплі. 6. Світловий промінь, падаючи на поверхню дощової краплі й заломлюючись, проходить усередину. 7. Досягнувши внутрішньої стінки, він відбивається й виходить із краплі, знову заломившись. 8. Так світло розкладається на спектр*... 9. Під час дощу сонячне проміння заломлюється в міріадах краплин води... 10. Однак в очі нам потрапляють лише ті кольорові промені, які йдуть від крапель, що знаходяться в одному положенні щодо нас і до сонця: вони розташовані колом. 11. Зливаючись, вони й дають нам яскраву картину райдуги (З підручника).

14 Спишіть речення, виділяючи розділовими знаками однорідні члени речення, вставні слова, словосполучення, а також звертання.

1. Мабуть не злічити всіх визначень сили й краси народного поетичного слова (Г. Бойко). 2. Живи Україно живи для краси для сили для правди для волі... (Олександр Олесь). 3. Дякую Вам мамо й тату за радість і сльозу за слово і молитву за пісню і ласку... (Я. Гоян). 4. Рушником кажуть щастя міцніше утримаєш біля себе (Олесь Гончар). 5. Дозволь мені мій вечоровий світе упасти зерном в рідній стороні (В. Стус).

- 15 1. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях з прямою мовою.

1. Олесь Гончар писав: «Мова — це доля нашого народу, і вона залежить від того, як ревно ми всі її плекатимемо». 2. Іван Франко говорив про Т. Шевченка так: «Він був сином мужика, а став володарем у царстві духу».

2. Поставте слова автора в усіх можливих позиціях щодо прямої мови.

I. *Слова автора:* Писав Степан Литвин.

Пряма мова: Люблю, мов сонце, материнську мову...

II. *Слова автора:* Народ мовить.

Пряма мова: Слово може врятувати людину, слово може й убити.

III. *Слова автора:* Арістотель стверджував.

Пряма мова: Якщо мова не доводить до ясності, вона не робить своєї справи.

Травописний практикум

- 16 Прочитайте речення. Спишіть, уставляючи пропущені букви. Усно поясніть правила їх уживання й написання складних прикметників.

1. Вірний приятель — то найбільший скарб (*Народна творчість*).
2. Вік прожити — не поле п..йти (*Народна творчість*). 3. Рідна мати моя, ти ночей не доспала, Ти водила мене у поля край с..ла, І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала, І рушник в..шиваний на щастя дала (*А. Малишко*). 4. Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень (*М. Стельмах*). 5. Недаремно в хр..стіянській колядці величається жінка сон..чком, чоловік місяцем, а діти зірон..ками (*Б. Стебельський*).

- 17 Прочитайте вірш. Яка пора року в ньому описана? Поясніть орфограми в підкреслених словах.

А дні стоять позичено погожі,
Неначе сни лінивих холодів.
Вітри, як старомодні листоноші, —
Бо ми повідвикали від листів, —
Розносять світом пошту термінову,
Ні в кого не питаючи адрес, —
І ми читаєм світлу післямову
З роману жовтня і сльози небес.

Б. Томенчук

1. Прочитайте текст. Поясніть орфограми й пунктограми (*усно*). Наведіть приклади, використавши правильно розставлені розділові знаки.

Пунктуація — істотний і важливий інструмент мови. Кожний розділовий знак завжди має свій смисл. Так, скромна кома може стати винуватцем серйозних порушень точності, нежартівливих помилок. Наприклад, найдорожча друкарська помилка була виявлена в США, коли в 1864 р. фабриканти підкупили вашингтонських коректорів*: вони переставили кому в графі про листове залізо, завдяки чому за нього брали те ж мито, що й за звичайний метал. Друкарська помилка була виявлена тільки через 15 років. За цей час держава втратила мито* на суму майже 50 млн доларів (*З часопису*).

2. Випишіть із тексту числівники.
3. Пригадайте, які розділові знаки використовують в іноземній мові, яку ви вивчаєте в школі. Чи є такі розділові знаки, що вживаються за тими ж правилами, як і в українській мові?

Розвиток мовлення

§ 3

Повторення й поглиблення вивченого про текст, його структурні особливості, мовні засоби зв'язку речень у тексті. Мікротема тексту

Пригадайте!

1. Що вам відомо про текст, його основну думку й тему?
2. Прочитайте речення. Складіть розповідь про текст, використовуючи їх.

Текст можна поділити на смислові частини (*початок, основна частина, завершення*).

Для тексту характерна композиційна завершеність і послідовність викладу думок.

Текст — це одиниця мовлення, що не існує в готовому вигляді, як слово в мові. Текст завжди хтось створює — автор або авторський колектив.

Текст належить до певного стилю й типу мовлення.

Текст — це група речень, об'єднаних темою, основною думкою та граматично.

Текст створюють відповідно до певної ситуації спілкування й для певного адресата.

Текст має заголовок, що залежить від його змісту, а зміст зумовлений темою (*про що йдеться в тексті*) й основною думкою (*у чому переконує нас автор тексту, до чого закликає, чого навчає*). Заголовок може бути відсутнім або відображати тему чи основну думку.

19 Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення.

Поліглоти

Расмус Крістіан
Раск

У Ватикані існує традиція, коли Папа Римський проголошує різдвяні привітання 65 мовами світу. У 2011 р. Бенедикт XVI вітав із Різдвом українською, білоруською та російською мовами. Правда, стількома мовами він вимовляв лише кілька фраз. Насправді він володів 10 мовами. Його попередник на престолі Іоанн Павло II також розмовляв 10 мовами.

Людей, які володіють багатьма мовами, тепер мало. З-поміж знаменитих поліглотів був данський лінгвіст* Расмус Крістіан Раск, який жив на початку XIX ст. Він знав понад двісті мов, зокрема вивчав скандинавські, тюркські й інші мови. На вивчення кожної нової мови Крістіан Раск витрачав майже 6 тижнів (з книжки «Розумна перерва»).

20 Прочитайте визначення. Яке з них ви розумієте краще? Чи є відмінності в них? Чим ви можете пояснити наявність кількох визначень одного поняття?

Текст — це змістова, структурно-граматична єдність речень, груп речень, параграфів, розділів та інших мовленнєвих одиниць, у яких ширше й повніше, ніж у реченні, розгортаються та конкретизуються думки, воля, почуття.

Текст — це єдність речень, поданих у певній послідовності й пов'язаних між собою за змістом, інтонацією, стилем, спрямованістю за допомогою різних мовних можливостей.

Текст — це група речень, об'єднаних темою й основною думкою.

Не бійтесь заглядати у словник...

Слова *текст*, *текстиль*, *текстура*, *текстологія*, *текстовик* мають однаковий корінь. А чи можна вважати їх спільнокореновими? Доведіть свою думку, користуючись тлумачним і словотвірним словниками.

21 Прочитайте текст, визначте його структурні особливості.

Нині у світі, за різними даними, нараховують від 2,5 до 7 тис. мов. Точно визначити кількість мов неможливо, оскільки відмінність між різними мовами й діалектами однієї мови умовна.

Мови світу розрізняють за структурою, кількістю їх носіїв, наявністю писемності, ступенем їх вивчення, суспільними функціями.

Якщо порівняти, наприклад, українську й китайську мови, то виявиться, що в них зовсім різна будова. В українській мові змінні слова мають закінчення, якими виражені значення роду, числа, відмінка, часу, особи. Вони можуть мати різні суфікси та префікси. У китайській мові слова складаються лише з кореня, вони не змінюються. Зіставивши українську й англійську мови, ми також побачимо відмінності в їх структурах. Функцію, яку в українській мові виконують закінчення, в англійській мові здійснюють прийменники (*книжка студента — the book of the student*).

Стосовно кількості мовців, які використовують певну мову, розбіжності надзвичайно великі. Наприклад, китайську мову вживають 1 млрд 223 млн 307 тис. осіб, іспанську — 332 млн, англійську — 322 млн. Однак є понад 200 мов, які вживають менше 1 млн осіб. Є також мови, якими розмовляють сотні, десятки й навіть одиниці людей. Так, зокрема, караїмською (Крим, Івано-Франківська область, Литва) — 535 осіб, лівською (Латвія) і керецькою (Чукотка, Росія) — 100, убихською (Туреччина) — кілька десятків осіб.

Є мови з давньою писемністю (санскрит, хетська, грецька, італійська, німецька, болгарська, українська тощо) і молодописемні (киргизька з 1924 р., гагаузька з 1957 р., сомалі з 1973 р., карагаська з 1988 р.). Існують і такі мови, що не мають писемності (мови населення Африки, Австралії, Америки та ін.) (*З підручника «Мовознавство»*).

Пригадайте!

У тексті всі елементи (слова, речення, фрази, абзаци тощо) пов'язані між собою за допомогою засобів мовного зв'язку — займенників, сполучників, спільнокореневих слів, повторів слів, синонімів тощо.

Це наша країна!

22

Прочитайте текст. Поясніть, користуючись зразком, які засоби мовного зв'язку використав автор.

Акерманська фортеця — одна з наймогутніших і найцікавіших фортець півдня України. Її прекрасно збережені мури й нині вражають своєю величчю та неприступністю...

Акерманська фортеця

З-поміж численних башт*, що збереглися, особливу зацікавленість викликають башти Овідія та Пушкіна.

Башта Овідія, або Дівоча, знаходиться на розі південної і східної оборонних стін, ліворуч від головних воріт. Триярусна, восьмикутна в плані, вона завершується восьмигранним наметовим дахом. За легендою, римського поета Овідія за наказом імператора Августа було заслано в

східну провінцію. У 8 р. н. е. поет знайшов притулок у Тірі.

Напевно стверджувати, чи насправді Овідій жив у Тірі, не можна. Щодо О. Пушкіна, то його відвідини Акерманської фортеці є достеменним фактом. Під час перебування в Одесі О. Пушкін у грудні 1821 р. побував в укріпленні, і саме там народився задум створення послання «До Овідія». Башту Пушкіна, триярусну, чотиригранну, з балконом, розміщено над лиманом, навпроти башти Овідія.

У різний час фортецю відвідали й інші відомі особистості: Леся Українка, Адам Міцкевич, Іван Нечуй-Левицький (з книжки «Замки та фортеці»).

Зразок: *Акерманська фортеця — одна з наймогутніших і найцікавіших фортець півдня України. Її прекрасно збережені мури й нині вражають своєю величчю та неприступністю. — Речення пов'язані за допомогою займенника.*

Пригадайте!

Пригадайте значення слів *мікро** й *макро**.

Тема тексту — основне питання, що ставить автор перед собою, або провідне твердження, яке він доводить у тексті.

Як написати твір

Написання твору відбувається за кілька етапів, кожен з яких вам, мабуть, відомий.

Перший етап — визначення теми висловлення та його основної думки. Необхідно сформулювати мету майбутнього твору, визначити його адресата, обрати відповідний стиль і тип мовлення. Якщо ви хочете написати статтю до шкільної газети, то відповідно обираєте тип мовлення — розповідь, а стиль — публіцистичний, а якщо будете

ділитися враженнями від перегляду кінофільму з батьками, то обере рете розповідь у розмовному стилі.

Другий етап пов'язаний з обдумуванням змісту. Необхідно визначити мікротеми — складники загальної теми, їх послідовність, скласти план. Під час цього етапу продумують структуру тексту, добирають ключові слова та словосполучення, формулюють тематичні речення, що містять найважливішу інформацію.

Третій етап — написання тексту в чернетці. Автор добирає виразно-зображувальні мовні засоби, що дадуть йому змогу якнайкраще передати основну думку тексту. Необхідно пам'ятати, що думки в тексті повинні бути викладені логічно й послідовно, а мовлення має бути виразним і багатим.

Під час *четвертого етапу* відбувається редагування тексту, тобто автор удосконалює написане, намагається уникнути логічних помилок, невиправданих повторів, порушень у логіці викладу й обов'язково виправляє всі орфографічні й пунктуаційні помилки.

П'ятий — завершальний — етап — переписування тексту «начисто» (З посібника).

Розвиток мовлення

§ 4 Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом

- 23 1. Пригадайте з української літератури, що таке *оповідання*. Скористайтеся поданими словниковими статтями.

Невеликий за обсягом художній твір із чітким сюжетом, незначною кількістю описів і персонажів, у якому відтворено події обмеженого проміжку часу.

Невеликий прозовий твір, за основу якого взято певний епізод із життя одного персонажа (іноді кількох).

2. Які оповідання українських письменників ви читали на уроках української літератури?

Не бійтесь заглядати у словник...

Напишіть словникову статтю до слів *сюжет*, *сюжет оповідання* (за зразком вправі 23). У разі потреби зверніться до підручника з української літератури або словника літературознавчих термінів.

- 24 1. Розгляньте схему. Розкажіть про композицію оповідання за поданим сюжетом.

2. Напишіть оповідання за одним із поданих сюжетів.

I. «Допомога моїй бабусі»: приїзд до бабусі на літні канікули, збирання ягід і грибів, пригощання смаколиками батьків.

II. «Як ми перемогли в математичній вікторині»: відкриття Тижня математики в школі, участь команди класу у вікторині, конкурс капітанів, п'яте, найскладніше, завдання, перемога.

III. «Моя перемога в змаганнях із карате»: відповідальний день, відбір найкращих у віковій групі, змагання між командами, індивідуальні спаринги, така важлива перемога.

- 25 1. Прочитайте уривок із твору семикласниці, правильно наголошуючи слова. Яка проблема в ньому порушена? Чи погоджуєтеся ви з висловленою думкою?

Останнім часом мене серйозно турбує запитання: «Чому ми допускаємо помилки?» Моя подруга Олена вважає, що це від незнання правил. Погоджуюся. Водночас буває так, що ніби правило знаєш, можеш навести приклади, проте під час написання диктанту допускаєш помилки. Мабуть, тут є якась інша причина.

Я думаю, що знати правила — це лише перший крок до грамотності. Треба ще вміти використовувати їх під час спілкування. А для цього існують хитрощі...

2. Напишіть твір-мініатюру (п'ять–сім речень) з теми «Чому ми допускаємо помилки у своїх письмових роботах?».
3. Спрогнозуйте тему твору, з якого наведено уривок. Визначте його тип (розповідь, опис, роздум; розповідь з елементами роздуму; розповідь з елементами опису).
4. Прочитайте, правильно наголошуючи слова запитання, помилки, подруга, незнання, навести. Усно складіть із ними словосполучення.
5. Поясніть уживання розділових знаків у реченні: *Мабуть, тут є якась інша причина.*

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Дієслово

...Візьмімо назву — дієслово,
само підказує, що діє слово!

Д. Білоус

§ 5 Дієслово: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Творча лабораторія

Прочитайте епіграф до теми. Як ви розумієте вислів *діє слово*? Використовуйте приклади під час доведення власної думки.

Пригадайте!

Які з названих ознак властиві дієслову?

час

рід

I і II дієвідміни

який?

відмінок

розряд за значенням

ступінь порівняння

що робити? що зробити?

присудок

26

1. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому дієслова. За якими ознаками ви зробили вибір?

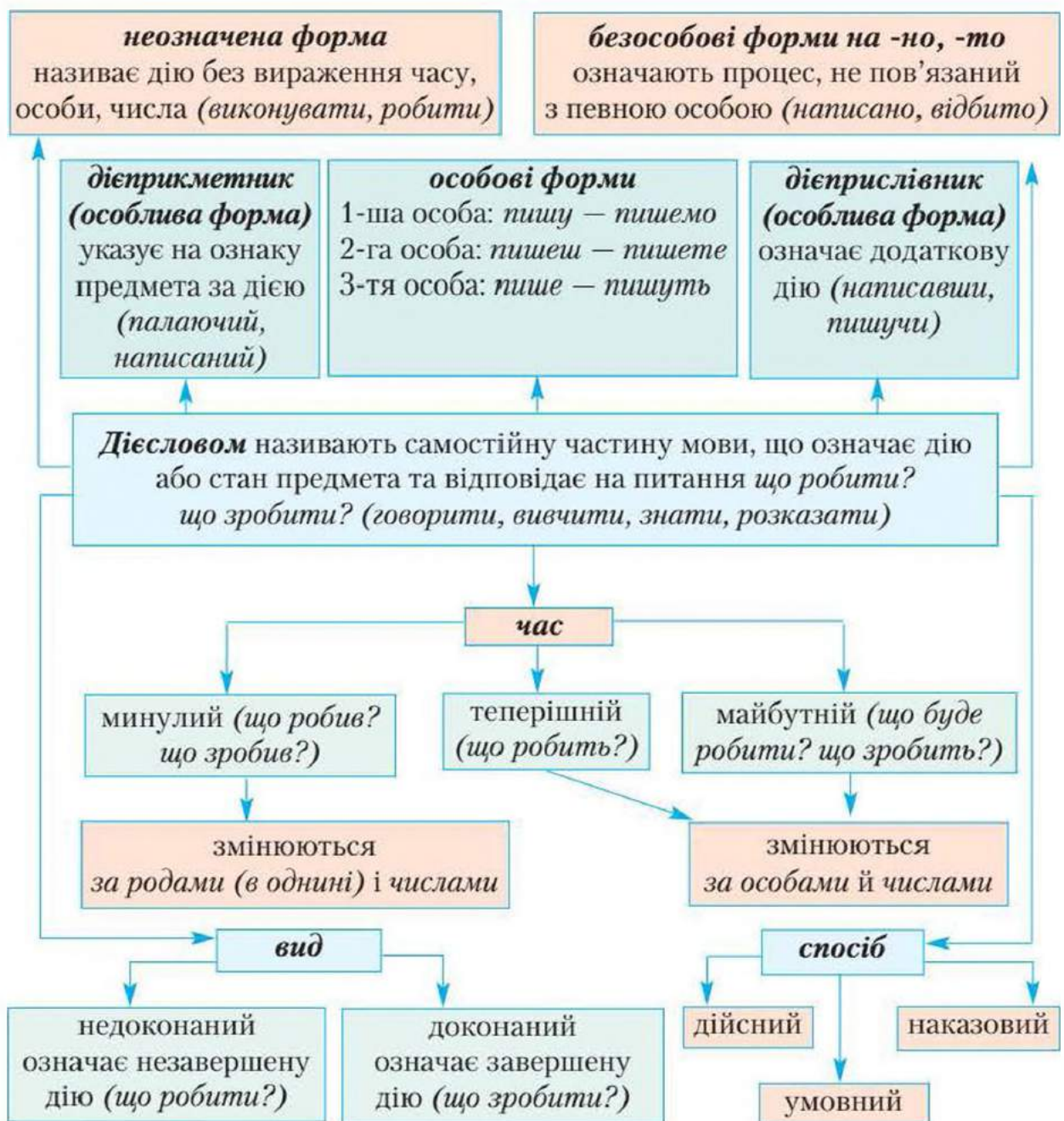
В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, мете, гуде й зверху йде.

«А як же це розуміти?» — спитала в баби Катруся. «А ось так, моя внучечко, — одказала бабуся. — Сіє — це значить падає дрібненький дощик. Віє вітер, восени йому воля, ганяє полями й дорогами. Туманіє —

з'являються тумани, висять над землею вранці й увечері, а то й цілий день. Шумить пожовкле листя, мете по стежках, по алеях. А то ще й дощ піде, б'є в шибки й теж шумить за вікнами. Гуде, як у велику трубу, вітер у димар. І зверху йде: часом стає дуже холодно, тоді дощ на сніг обернеться, сиплеться зверху. Одне слово — осінь» (За І. Сенченком).

2. З якою метою автор використав саме дієслова для опису осені?
3. Що означають дієслова в тексті: фізичну дію, стан, стосунки між людьми або процес мовлення й мислення?

27 Розгляньте схему. Складіть за нею розповідь з теми «Дієслово як самостійна частина мови».

- 28 1. Прочитайте приказки й прислів'я. Випишіть дієслова. Визначте морфологічні ознаки за зразком.

1. Хто старе згадає, той щастя не має. 2. З вогнем не жартуй, з водою не дружи, вітру не вір. 3. Краще не обіцяти, як слова не держати. 4. Не хапайся поперед невода* рибу ловити. 5. Не здужає й третього хліба з'їсти (*Народна творчість*).

Зразок: *згадає* — дієслово, док. вид, дійсн. спосіб, майбут. час.

2. Поясніть правопис підкреслених слів.

- 29 1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Дієслово в кожному реченні — немовби диригент малого, але здібного оркестру чи ансамблю. Ці оркестри або ансамблі формує тільки дієслово. Воно виражає, скільки учасників йому потрібно, які ролі дати кожному. Дієслово може перемістити або вилучити з речень деяких виконавців, придивляється, кого зробити солістом, пильно стежить за тим, щоб хтось із підлеглих не взяв фальшивої ноти (*І. Вихованець*).

2. Поясніть, чому автор називає дієслово *диригентом* речення.
3. Що, на вашу думку, виконує в реченні роль здібного оркестру або ансамблю?
4. Поясніть значення слів *диригент*, *оркестр*, *ансамбль*, користуючись тлумачним словником.
5. Доберіть синоніми до слів *малий*, *пильно*, *здібний*.

Запам'ятайте!

У реченні дієслово найчастіше виконує роль присудка, рідше виступає іншим членом речення. **Наприклад:** *Річкові чайки торкалися крилом синього срібла* (К. Мотрич). *Палають огні при долині*.

- 30 1. Прочитайте речення.

1. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь* коня (*Л. Костенко*). 2. Керувати — це знаходити спосіб допомагати кращим силам у літературі (*І. Драч*). 3. Пролунала команда рухатися (*З журналу*). 4. Батько пішов подивитися на непрошеного гостя (*В. Пустовіт*). 5. Рідний край щиріш любити навчає нас розлука (*Леся Українка*).

2. Зробіть висновок про синтаксичну роль дієслів.

Правописний практикум

- 31 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Визначте синтаксичну роль дієслів, підкресливши їх.

1. Над з..млею низько ст..ляться важкі осінні хмари (Ю. Збанацький).
2. Хто ж нас навчив майструвати плоти, міряти простір очима? (П. Мовчан).
3. На мить вин..кло бажання більше перед ними відкритися, про мам..ну працю їм більше розповісти (О. Гончар).
4. Лікар дійсно пр..йшов поговорити з Оленою (О. Кобилянська).

32

1. Прочитайте текст, розкриваючи дужки й обираючи потрібне дієслово.

Мене (дивує, вражає, непокоїть) не те, що людина буває знівечена, викривлена, збита з ніг, а інше: як, незважаючи ні на що, усупереч усьому тому людина зрештою (знаходить, видобуває, відкриває) у собі сили знову (піднятися, підвестися, зрушитися), видобутися з-під тих жорен, зводиться, випростовується душею й тілом і знову (припадає, падає, поприпадає) до того істинного джерела, чистого й світлого, яке тільки й (робить, творить, створює) її людиною... (За О. Гончаром).

2. Обґрунтуйте свій вибір.

33

1. Прочитайте текст.

Ти станеш справжньою людиною лише тоді, коли дізнаєшся, що означає важко. Якщо в дитинстві або юнацтві тобі давалося все легко, ти можеш вирости безвольною людиною.

Не йди *найлегшим* шляхом! Обирай завжди шлях найважчий. Подолання труднощів піднімає людину. Той, кому важко й хто подолав перешкоди, схожий на альпініста*, котрий досяг *найвищої* вершини (За В. Сухомлинським).

2. Заповніть у зошиті таблицю прикладами, дібраними з тексту.

Дієслова	Зразок	Приклад 1	Приклад 2	Приклад 3	Приклад 4
Постійні ознаки	<i>станеш</i>				
вид	<i>доконаний</i>				
дієвідміна	<i>I</i>				
Змінні ознаки					
час	<i>майбутній</i>				
спосіб	<i>дійсний</i>				
число	<i>однина</i>				
особа	<i>2-га</i>				
рід	<i>—</i>				

3. Визначте ступінь порівняння виділених прикметників.
4. Доберіть синоніми до слів *шлях, труднощі, безвольний*.

**§ 6 Повторення вивченого про стилі мовлення.
Поняття про публіцистичний стиль**

34

1. Розгляньте таблицю. Сформулюйте запитання для однокласників з теми «Ознаки стилів мовлення».

Ознаки стилів мовлення

Стиль мовлення	Функція	Сфера застосування	Найголовніші ознаки
художній	вплив на читача або слухача	художня література	образність, емоційність
науковий	передача наукової інформації, доведення думок	офіційні обставини	абстрактність, логічність, точність
офіційно-діловий	офіційне спілкування між установами, між людиною й адміністрацією установи	офіційні обставини (ділові папери)	офіційність, точність
розмовний	неофіційне спілкування (бесіди, розмови)	неофіційні обставини	невимушеність, емоційність
публіцистичний			

2. Ви звернули увагу, що в таблиці немає інформації про функцію, сферу застосування й найголовніші ознаки публіцистичного стилю? Прочитайте поданий нижче текст і дайте відповіді на запитання.
- Яку функцію виконують тексти публіцистичного стилю?
 - Які найголовніші мовні ознаки текстів цього стилю ви можете назвати?
 - Де використовують тексти публіцистичного стилю?

Під час виступів на мітингах і зібраннях, у газетних і журнальних статтях, на радіо й телебаченні використовують публіцистичний стиль, адже він пов'язаний із політичною та господарською діяльністю суспільства.

Основна мета публіцистичного стилю — переконувати, закликати, агітувати*, пропагувати*, впливати на думки читача або слухача, а сфера використання — офіційні й суспільно-культурні відносини.

До загальних ознак стилю належать такі: офіційність, пропагандистський характер, точність, логічність, піднесеність, виразність, урочистість.

Текстам публіцистичного стилю властиве вживання суспільно-політичної лексики, емоційно забарвлених слів, повторів, фразеологізмів.

35

1. Прочитайте текст. Доведіть його належність до публіцистичного стилю.

Мабуть, найбільший дефіцит нашого часу — це дефіцит тиші. Щоденний вплив гуркоту промислових машин і верстатів, літаків, поїздів, авто й інших дарів *техногенної цивілізації* супроводжує нас із ранку до вечора. За свідченнями вчених, 70 % захворювань нервової системи спричиняють шум, гучні звуки, що руйнують своїми *децибелами* нормальну роботу нашого організму. Як же заспокоїтися, відновити сили? Згадаймо про забутий метод, доступний кожному. Наприклад, давні єгиптяни не знали про пігулки, тому безсоння лікували... хоромим співом. Незвичайну властивість музики, а саме полегшувати перебіг численних недуг, спостерігали ще *корифеї** медицини І. Сеченов, С. Боткін, І. Павлов. Відомий український психотерапевт О. Слободяник зі Львова стверджував, що *елегії, ноктюрни, колискові пісні* сприятливо діють на хворих із різними формами депресії, під час різноманітних психозів (*За М. Ченізою*).

2. Яка проблема порушена в тексті?
3. Визначте мікротеми тексту. Як вони впливають на тему тексту?
4. Скільки смислових частин можна виділити в тексті? Поділіть текст на абзаци.
5. Яке значення має інформація, подана в тексті?
6. Поясніть лексичне значення виділених слів.
7. Доберіть українські відповідники до слів *дефіцит**, *процент**.

Це наша країна!

36

- Прочитайте уривок із виступу О. Гончара. Про що говорить автор? У чому він намагається переконати слухачів? Які засоби використані для переконливості мовлення?

Народився, щоб осяяти Україну

З-поміж видатних світочів* духу, яких дав людській цивілізації народ нашої країни, одне з найперших місць належить її геніальному синові Тарасові Шевченку.

У темній від горя кріпацькій хаті він народився, щоб осяяти всю Україну! Щоб стати тим, у кому найповніше виявився творчий геній українського народу.

Поетову з'яву на світ доля зустріла з панським канчуком* у руці, і мала вона колір жандармських мундирів, пашіла мертвотним вогнем далеких пустель, та все ж і в битві із, здавалося б, усемогутньою долею поет переміг; із безодні відчаю та страждань він піднявся над світом, високочолий, виславши вперед, до нащадків, своїх вірних гінців — любов і крилату надію!

Тарас Шевченко довів, що не кожна галузка верби йде на шпіцрутені*; посаджена навіть у пустелі, вона може дати початок садам майбутнього.

Усе, до чого доторкався геній Шевченка, набувало здатності рости й плодоносити. Серед тих, кого називаємо творцями літературної мови нашого народу, поетові належить перше місце. У його ліриці й поемах українське слово постало в усіх своїх чарах, у неперевершеній виразності, влучності й художньому блискі.

- 37 1. Прочитайте тексти. Визначте стиль мовлення. У чому особливість впливу на читача текстів художнього й публіцистичного стилів?

Про красу й мелодійність мови говорити зайве. Фонетична розкіш, лексичне та фразеологічне багатство, синтаксична гнучкість, величезні словотвірні можливості дістали загальне визнання 1934 р. в Парижі на всесвітньому конкурсі краси мов, де українська мова посіла почесне третє місце (після французької і перської).

Щоб уникнути помилок у розумінні інших людей, варто передусім не забувати про те, що *інший* означає *той, що відрізняється від мене*. «Не суди про інших по собі» — елементарне правило взаєморозуміння, про яке нерідко забувають, ставлячи знак рівності там, де доречніше було б поставити знак питання.

Брак культури спілкування виявляється в невмінні сперечатися, коректно висловлювати критичні зауваження, попереджувати й переборювати конфлікти. Усе, що ми називаємо хамством і від чого постійно страждаємо, рідко є усвідомленою життєвою позицією. Частіше це «безвинний» вираз неосвіченості у сфері розуміння інших людей, духовної сліпоти, що виявляється в невмінні вислухати й зрозуміти іншу людину, висловити співчуття й допомогти їй. Для цього потрібно перебороти стандартне ставлення до сприйняття інших людей, виробити індивідуальний еталон* ставлення до них, навчитися слухати, чути й розуміти (За Л. Шутовою).

Моя мова

Все в тобі з'єдналося, злилося —
Як і поміститися в одній! —
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій.

Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.

І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітувать в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

2. Випишіть із газети або журналу приклад тексту публіцистичного стилю. Проаналізуйте його за планом.

План

1. Стыль мовлення.
2. Жанр висловлення.
3. Загальні й мовні ознаки.
4. Сфера використання.
5. На що вказує заголовок.

§ 7

Форми дієслова: неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на -но, -то

38

Прочитайте текст. Про які форми дієслова та їх ознаки в ньому йдеться?

Зустрілися якось Дієприкметник і Дієприслівник. Зустрілися їм неважко — усе-таки родичі одного дієслівного прізвища.

— Добре вам, Дієприкметникам, — почав скаржитися на долю Дієприслівник. — Живете повносилим життям: маєте числа, відмінки й рід. Пристойний гардероб* дістався вам від Прикметника в спадок. І роботи вам вистачає: Означеннями працюєте, можете до Іменників

у гості піти. А моїй долі не позаздриш: за відмінками, як Прикметник, не навчився змінюватися. Живу, як Прислівник, тільки й того, що до Дієслова прилягаю через різні обставини.

— Так, життя наше різноманітніше, ніж твоє, — відгукнувся Дієприкметник. — Та тільки немає й у ньому ідеалу. Усе проблеми, проблеми... А найсумніше те, що немає в нас майбутнього часу й ніколи ми його не отримуємо (За Т. Жулій, О. Теплицькою).

Запам'ятайте!

Ознайомтеся зі змістом таблиці. Сформулюйте три-п'ять запитань за її змістом.

Форма дієслова	Значення	Питання	Приклади
Неозначена форма	Означає дію або стан узагальнено	<i>що робити? що зробити?</i>	<i>Писати, відкрити</i>
Особова форма	Означає дію або стан	<i>що роблю? що зроблю? що робитиму?</i>	<i>Пишу, відкрию</i>
Безособова форма на -но, -то	Означає процес, що безпосередньо не пов'язаний із певною особою; підкреслює результат дії, а не дію	<i>що зроблено?</i>	<i>Написано, відкрито, намальовано</i>
Дієприкметник	Означає ознаку предмета за дією	<i>який? яка? яке? які?</i>	<i>Написаний, написана, написане, написані</i>
Дієприслівник	Особлива незмінювана форма дієслова, що означає додаткову дію	<i>що роблячи? що робивши? що зробивши?</i>	<i>Малюючи, відкривши написавши</i>

39

Спишіть дієслова. Визначте їхню форму. Доберіть власні приклади.

Повертаючи, повернено, проспіваний, співаючи, співають, співати, сказавши, сказаний, відчувати, почутий, з'ясовано, визначив, доручаючи, лишити, поговорив.

Це наша країна!

40

1. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Випишіть дієприкметники. Що спільного між прикметником і дієприкметником?

...Велика вереснева тиша стоїть над землею.

Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками, біля яких пильно дивляться на схід потемнілі соняшники. Дорожнім відволоженим пилом, терпкими коноплями й дозрілими садами пахне ніч. Зрідка спросоння заскрипить журавель або гупне біля якогось похиленого тину росяне яблуко. Пролетється воно шипучим соком на траву, і знову тиша, мов у доброму сні. Лапаті соняшники, наче матері, простягають на схід обважнілі руки, на яких спочивають голівки малих і повних дрімливого цвіту соняшників (За М. Стельмахом).

2. Випишіть із тексту дієслова. Запишіть у дужках час, дієвідміну, особу та число кожного з них.
3. Доберіть спільнокореневі слова до дієслів *синіти*, *пролити*, *дивитися*.
4. Поясніть уживання розділових знаків у реченні: *Дорожнім відволоженим пилом, терпкими коноплями й дозрілими садами пахне ніч.*

41

1. Прочитайте текст. Назвіть мовні засоби зв'язку речень у тексті.

Над кручуватими урвищами, над берегом Славути, над скелями порога Ненаситця, завмер, задумавшись, вершник...

Там, унизу, ревло, стогнало, ринуло поміж громадям, а той непорушний козарлюга здавався чи не витесаним із каменю порогів.

Козак, ніби оживши, рушив через біснувату воду, навпростець, на лівий берег, і плів через пучину, а Дніпро, з тіснини вириваючись на простір Низу, кипів і нуртував* між чорним камінюччям, звідкіль не поверталося живим ніщо живе.

Ю. Брандт. Козак на коні. 1896 р.

Мріючи в перлистім шумовинні — далі й далі, то виринав, то потопавав той небояка*, і щось страшенно гупало над чорторієм*, притлумлюючи навіть ревище* порогів: то калатало козакове серце, аж стугоніли береги Дніпра (За О. Ільченком).

2. Визначте тему й основну думку. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте відповідь.
3. Випишіть із тексту дієприслівники. Назвіть їх морфологічні ознаки.

4. Доберіть синоніми до слів *ревище, чорторий, нуртувати*.
5. Випишіть із тексту спільнокореневі слова.
6. Яку роль відіграють у тексті дієслова (*передають настрій, указують на динамічність дії*)?

Запам'ятайте!

Особа властива майже всім формам дієслів, крім неозначеної, особливих (дієприкметника, дієприслівника), безособових на **-но, -то**, а також форм минулого часу й умовного способу.

Дієслова вживають у трьох особових формах: 1-й, 2-й і 3-й.

1-ша особа означає, що виконавець дії — особа, яка розповідає про неї: *Я пам'ятаю місто за Дніпром* (Л. Первомайський).

2-га особа вказує, що виконавець дії — це особа, до якої ми звертаємося, тобто наш співрозмовник: *Опале листя лежить лапатими зірками, і ти ступаєш по тих зірках, наче йдеш по мініатюрному небу* (Є. Гуцало).

Дієслова **3-ї особи** означають, що дію виконує особа, яка не бере участі в розмові: *Вони обнялися, мов брати, і стояли вражені* (С. Плачинда).

Неозначена форма (інфінітив) — це початкова форма дієслова. Дієслова неозначеної форми відповідають на питання *що робити?* (*говорити, писати*) і *що зробити?* (*сказати, написати*), означають дію, але не вказують на час, особу, спосіб, число та рід. Дієслова неозначеної форми бувають доконаного й недоконаного виду, наприклад у реченні *Не треба **думати** мізерно* (Л. Костенко) дієслово *думати* вжито у формі недоконаного виду.

Неозначена форма дієслова має суфікс **-ти**, після якого може стояти **-ся(-сь)**: *посміхатися, стикатися, змиритися*.

У реченні неозначена форма може виконувати роль підмета (*Бажати — це означає зробити*); присудка (*По-справжньому любити — це віллувати, творити, вкладати духовні сили, бачити часточку вкладеного тобою добра в іншій людині* (В. Сухомлинський); додатка (*Учитель навчив нас писати й читати перше слово — мати* (В. Кучер); означення (*Бажання працювати має бути вироблене змалку*); обставини (*Ми пішли на леваду білити скатерті та рушники* (І. Нечуй-Левицький).

42

Утворіть від поданих дієприкметників безособові дієслівні форми на **-но, -то** за зразком. Складіть речення з трьома-чотирма утвореними дієслівними формами.

Написаний, відкритий, застосований, відпрацьований, здійснений, створений, зазначений, розпочатий, названий, нагороджений, розташований.

Зразок: *написаний — написано, відкритий — відкрито.*

Складіть пам'ятку для користування електронною поштою, уживаючи дієприкметники, дієприслівники та дієслова 3-ї особи множини.

§ 8 Неозначена форма та особові форми

Зпам'ятайте!

Неозначена форма дієслова виконує таку стилістичну роль: підкреслює в тексті раптовість подій, категоричність думки або передає наказ: *Побачити зорепад — загадати бажання. Довго сидіти на печі — не їсти з медом калачі. Стояти струнко!*

43

1. Прочитайте речення. Випишіть дієслова неозначеної форми. Доберіть до них спільнокореневі дієслова за зразком.

Жити серед людей — усе одно, що ходити в казковому саду, де навколо тебе найтонші пелюстки квітів із тремтячими краплинами роси, і треба так іти й так доторкуватися до квітів, щоб не впала жодна крапля (*За В. Сухомлинським*).

Зразок: *жити — вижити, прожити, пережити.*

44

1. Утворіть дієслова неозначеної форми від особових дієслів.

Люблю, пишу, говоримо, пам'ятайте, скаже, допомагай, дивиться, підтримує, стримуємо, підказуєте.

45

1. Прочитайте текст. Випишіть у дві колонки дієслова в неозначеній та особовій формі.

Спробуйте не наступити, а поступитися. Не захопити, а віддати. Не кулак показати, а подати руку. Не сховати, а поділитися, не кричати, а вислухати. Не розірвати, а склеїти.

Спробуйте — і ви побачите, як цікаво виходитиме, яке почуття... І яке почуття прольється в серце й зігріє його.

Життя сповнене таких несподіванок, випадковостей і поривань*, що, як ми не намагалися б, мимохіть когось образимо, скривдимо, зробимо боляче. Але ми усвідомлюватимемо, навіщо та як це вийшло...

Намагайтеся не завдавати шкоди й болю іншій людині.

Не просіть того, що можете зробити самі. І не робіть іншому того, чого не хотіли б собі (*М. Рощин*).

2. Чим відрізняються особові форми дієслова від неозначеної?
3. З якою стилістичною метою автор використав у тексті дієслова неозначеної форми?

- 46 Прочитайте фразеологізми. Замініть їх дієсловами-синонімами в неозначеній формі за зразком.

Впадати в око, уставляти палиці в колеса, увести в оману, викинути з голови, передати куті меду, пекти раків, сміятися на кутні.

Зразок: впадати в око — подобатися кому-небудь.

Правописний практикум

- 47 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Підкресліть граматичні основи.

1. Ходит.. вечір по траві, По зеленій мураві (А. Малишко). 2. Кожна травинка хилит..ся донизу й ніби плаче дрібною холодною сл..озою (Ю. Збанацький). 3. Над землею низ..ко стелют..ся важкі осінні хмари, то на хвилину підіймают..ся над хатою, то опускают..ся так низ..ко (Ю. Збанацький). 4. А наді мною вечір жменями засіває зорі, а під ногами голубі тіні бавлят..ся зі снігом (М. Стельмах).

- 48 1. Прочитайте текст. Чи відображає заголовок тексту його зміст? Поясніть на прикладі тексту уживання розділових знаків при діалозі.

Інфінітив

Дивиться Інфінітив, як змінюються за дієвідмінами Дієслова, і говорить:

— Чи так потрібно змінюватися за дієвідмінами?

— А як? — питають Дієслова. — Ти сам покажи.

— Я, звичайно, показав би, — говорить Інфінітив, — тільки в мене часу немає.

— Час ми знайдемо, — обіцяють Дієслова. — Який тобі — теперішній, майбутній чи минулий?

— Давайте майбутній, — каже Інфінітив, щоб хоч якось відтягнути час. — Та не забудьте про Допоміжне дієслово.

Дали вони йому Допоміжне дієслово. Змінюється Допоміжне дієслово, а Інфінітив і букву не змінить.

Навіщо йому змінюватися за дієвідмінами? Він — Інфінітив, у нього немає часу (За Ф. Кривіним).

2. Проаналізуйте текст.

- Визначте можливого адресата та мету висловлення.
- Доберіть приклади, якими можна доповнити текст.
- Поміркуйте, якби автор не називав імені персонажа, ви здогадалися б, хто це. Які ознаки на це вказують? На які ознаки інфінітива

автор указує в тексті? Які морфологічні ознаки дієслова згадані в тексті?

- Скажіть, чому Інфінітив обрав саме майбутній час.
- Визначте основні граматичні ознаки дієслова, нехарактерні для інфінітива, на основі прослуханого тексту.

Творча лабораторія

Складіть лінгвістичну мініатюру з теми «Чому ніколи не зустрінуться минулий, теперішній і майбутній часи дієслова?».

Напишіть твір-мініатюру з теми «Будь господарем своєму слову», використовуючи дієслова неозначеної та особової форми.

Розвиток мовлення

§ 9 Письмовий портретний нарис у публіцистичному стилі

Пригадайте!

1. Назвіть стилі мовлення.
2. Розкажіть про публіцистичний стиль.
3. Які жанри публіцистики ви знаєте?

Нарис — прозовий жанр публіцистичного стилю, що ґрунтується на спостереженнях і враженнях автора. Містить елементи опису (*пейзаж, портрет персонажа, опис інтер'єру*) і розповідь про дії літературного героя (героїв) нарису. Нариси бувають *проблемні й портретні*.

Складники портретного нарису такі: опис зовнішності персонажа, розповідь про його справу, професію, творчість, окремі факти біографії, опис особливостей характеру персонажа, його мовлення, епізод чи кілька епізодів, що розкривають у героя головне.

Нарис можна розпочати з опису зовнішності персонажа, опису місця події або ж із цікавого епізоду, що яскраво характеризує особистість персонажа.

- 49 Прочитайте текст. Чи можна його вважати портретним нарисом у публіцистичному стилі? Відповідь обґрунтуйте.

З-поміж іще живих трьох фракійців був Спартак. Його атлетична постать, дивовижна сила м'язів, бездоганна гармонія всіх форм тіла й нездоланна хоробрість були саме тими якостями, що мали зробити його видатною людиною. Адже в ту епоху головними засобами життєвого успіху вважалися насамперед сила рук і завзяття.

Спартаку було в той час майже тридцять років. Він відзначався великою силою розуму, благородством і величчю душі, що згодом так блискуче довів.

Він був русявий. Густе волосся й борода обрамляли його прекрасне, мужнє обличчя. Великі блакитні очі, сповнені почуття, надавали всьому обличчю, коли він бував спокійний, виразу м'якої доброти. Та зовсім не таким був він на арені цирку...

Це незвичайна людина, у якій поєдналися високі духовні якості: гострий розум, непоборна мужність, рідкісна доблесть, глибока мудрість — усе, що дає право поставити Спартака поряд із найславетнішими полководцями, яких знала історія (*Р. Джованьйолі*).

Спартак

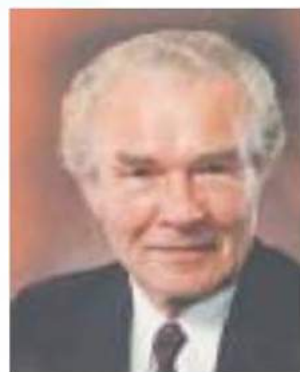
50

1. Прочитайте текст. Визначте тип мовлення (розповідь, опис, роздум).

Ми зустрілися з паном Петром у його офісі невдовзі після мого призначення до Канади послом України в травні 2001 р. Назустріч мені вийшла висока ставна людина із сивими кущуватими бровами й жорстким поглядом ледь помітно скошених очей. Його вилицювате, худе обличчя чомусь здалося мені схожим на обличчя скіфського воїна — була в ньому суворість і гідність. (Я подумав, що Клінт Іствуд міг би зіграти роль Яцика). Утім це було лише перше враження, бо пан Яцик приязно всміхнувся, запросив до конференційного залу й почав розповідати про свою фундацію*. Нашу зустріч і прес-конференцію знімали для української програми канадського телебачення.

Він говорив повільно, твердо карбуючи слова. Мені приємно було слухати його мову.

Слухаючи Петра Яцика, його речення-афоризми, що не підлягали сумніву (це був його стиль — висловлювати свої думки, нерідко парадоксальні, із найвищою силою переконаності в їх справедливості), я думав про ті небесні сили, що звели мене, киянина, із цим нащадком галицько-волинських воїнів (*Ю. Щербак*).

Петро Яцик

2. Усно опишіть зовнішність Петра Яцика.
3. Які людські риси були йому притаманні?
4. Випишіть по п'ять якісних і відносних прикметників.

Не бійтесь заглянути у словник...

Укладіть тематичний словничок «Людські чесноти».

Словник епітетів української мови дає 62 слова, що характеризують колір очей; доберіть синоніми до слова *блакитні*.

Творча лабораторія

Поміркуйте, чому очі називають *дзеркалом душі*. Напишіть портретний нарис у публіцистичному стилі про видатну людину або когось із знайомих.

§ 10 Доконаний і недоконаний види дієслова

Пригадайте!

1. Яку частину мови називають *дієсловом*? Наведіть приклади дієслів.
2. Назвіть морфологічні ознаки дієслова.
3. Яким членом речення найчастіше виступає дієслово?
4. Яку форму дієслова називають *початковою*?

51

Прочитайте текст. Випишіть дієслова. На які питання вони відповідають? Назвіть дієслова, що означають дію, яка відбулася, і дієслова, що означають дію довготривалу, незавершену.

От і почалися осінні мелодії. Розгулявся вітер і жене кораблі-хмаринки. Та то вже не хмаринки, а темна хмара вкрила небозвід. Хлинув краплистий дощ, а здається, що то небесна річка розхлюпує свою блакить. Стогнуть дерева під могутніми поривами вітру й оплакують свою молодість, яка відлітає разом з опалим листям. А дощ виспіває свою пісню. Та незабаром дощ скінчився й перестала звучати сумна мелодія. Тільки з дерев скочуються сумні сльозинки на вмиту землю (За Р. Іванченко).

Запам'ятайте!

Розгляньте уважно малюнки. Що роблять люди, зображені на першому малюнку? Скільки може тривати процес будівництва? Що зображено на другому малюнку?

Отже, ми бачимо, що на першому малюнку люди лише *будують* дім. Невідомо, скільки цей процес триватиме, якщо не надійде допомога. На другому малюнку ми бачимо, що дім уже *збудували*. Чим відрізняються дієслова *будувати* — *збудувати*? Перше означає незавершений процес будівництва без указівки на його закінчення, а друге — завершений процес, адже ми бачимо результат (*дім*). Граматично вони відрізняються видом: перше дієслово — недоконаного виду (*будувати*), а друге — доконаного (*збудувати*).

Дієслова, що означають завершену дію або дію, початок якої вже відбувся, і відповідають на питання *що зробив? що зроблю?* тощо, називають **дієсловами доконаного виду**. Вони бувають минулого часу (*написав, написала, написали*) і майбутнього часу (*напишу, напише, напишуть*).

Дієслова, що означають дію, яка ще не закінчилася повністю, відповідають на питання *що робив? що роблю? що буду робити?* тощо, називають **дієсловами недоконаного виду**. Вони мають минулий час (*писав, писала, писали*), теперішній (*пишу, пишеш, пишуть*) і майбутній (*писатиму, писатиме, будуть писати*) час.

- 52 1. Запишіть дієслова у два стовпчики: у перший — недоконаного виду, у другий — доконаного виду.

Бувати, прибути, замовити, зловживати, доручити, бурмотіти, дістати, розпаковувати, розпакувати, відкривати, відкрити, втілювати, вигравати, пламеніти, відповісти, майоріти.

2. Складіть речення з трьома-чотирма дієсловами. Виконайте синтаксичний розбір одного речення.

- 53 Прочитайте уривок із вірша. Підкресліть дієслова; визначте їх вид, функцію використаних у тексті дієслів доконаного (охарактеризувати події, указати на завершеність дії) і недоконаного (указати на незавершеність дії) виду.

Приснилося, що я вернувся додому.
Іду, дивлюсь: мій край, моя земля,
Сміються в сонці золотому
Річки, і села, і поля.

Олександр Олесь

Робота в групі

- 54 1. Спишіть текст, уставляючи на місці пропусків дієслова з довідки.

Швидко ... поїзди степами, швидко ... кораблі морями, ще швидше ... літаки попід небесами, та найшвидше ... материне серце. Через гори, через води, через краї чужі ... воно ластівкою, шукаючи й виглядаючи синів. А сини ані вісток не ... , ані самі не ... (*За І. Багряним*).

Довідка: бігти, пливати, летіти, летіти, мчати, подавати, прибувати.

2. Поміркуйте, з якою метою автор використовує в тексті дієслова, що означають швидкий рух: *бігти, летіти, мчати*.
3. Визначте вид ужитих у тексті дієслів.
4. Підкресліть в останньому реченні граматичну основу.
5. Чому автор порівнює матір із ластівкою?

- 55** 1. Прочитайте фразеологізми. Замініть їх дієсловами за зразком.

Прикусити язика, вбирати з молоком матері, лізти поперед батька в пекло, не погладити но голівці, вести свій рід, вирвати з корінням.

2. Визначте вид дібраних дієслів, використовуючи зразок.

Зразок: *прикусити язика — замовкнути* (док. вид).

3. Складіть речення з двома фразеологізмами.

- 56** Прочитайте словосполучення. Визначте вид дієслів. Зробіть висновок про те, як утворилися дієслова доконаного виду.

сфотографувати брата
брати додому
зупинитися відпочити
налагодити пристрій
скликати друзів

фотографувати родину
узяти книжку
зупиняйтесь у знайомих
налагоджувати відносини
скликати голосно

Запам'ятайте!

В українській мові види дієслів утворюють за допомогою префіксів (*пам'ятати — за́пам'ятати, хворіти — пере́хворіти*), суфіксів (*ступати — ступну́ти, опитати — опитува́ти*), чергування голосних і приголосних (*допикати — допекти, збирати — зібрати*).

Видове значення може бути виражене зміною наголосу в дієслові.

Наприклад: *заси́пати — засипа́ти, розрі́зати — розріза́ти*.

У деяких дієсловах доконаний і недоконаний види розрізняють за лексичним значенням: *брати — узяти, ловити — піймати, говорити — сказати*.

Окремі дієслова вживають лише у формі одного виду: *доконаного* або *недоконаного*. Такі дієслова називають **одновидовими**. Лише доконаний вид мають дієслова *натерпітися, розпитатися* та ін. **Недоконаний вид** мають дієслова *вимагати, покрикувати, поважати* та ін.

- 57** Прочитайте дієслова. Утворіть від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса **-ну-** дієслова доконаного виду. Складіть речення з двома утвореними дієсловами.

Стрибати, розвивати, стукати, кидати, дути, розгортати, свистіти, кричати, рубати, смикати.

- 58 1. Прочитайте дієслова. Продовжте низку дієслів, що означають процес праці. Визначте їх вид. До якого виду трудової діяльності належить кожна група слів?

Мити, витирати Варити, смажити Доглядати, поливати

2. Пригадайте, хто з членів вашої родини найчастіше виконує названі дії.

- 59 Прочитайте дієслова, правильно їх наголошуючи. Згрупуйте за видом. Поясніть на прикладі видових пар, чим відрізняються дієслова доконаного виду від дієслів недоконаного.

Пекти, спекти, продовжувати, виручати, посприяти, виручити, сприяти, продовжити, змити, мити, прилетіти, летіти.

- 60 Спишіть словосполучення. Визначте вид дієслів. Складіть речення з виділеними словосполученнями.

Оформляти стіннівку, купатися в річці, допомогти дідусеві, вітати рідних, заспівати колискову, прикрасити залу, малювати фарбами, **виходити кішку**, **виходити надвір**, читати книжку, прочитати байку, писати твір, написати листа.

Творча лабораторія

Складіть розповідь про вчителя праці або класного керівника, використовуючи дієслова *поважати, поміркувати, змайструвати, допомогти, зателефонувати, перевірити, підготуватися, сподіватися*. Доберіть заголовок. Чи всі вжиті дієслова мають видову пару?

Правописний практикум

- 61 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки. Доберіть до нього заголовок. Назвіть засоби мовного зв'язку речень у тексті.

Шануйте й поважайте матір і бат..ка. Вони дали вам жи..я. Ви будете дорослими людьми, але для них до оста..ого їхн..ого подиху залишатиметеся діт..ми. Своєю працею й піклува..ям вони н..суть вам радіст.. . (Не)забудьте, що бат..ки також мают.. право на радіст.. . Де б ви (не)були, (ні)коли (не)забудьте про свою рідну домівку. Завжди пам'ятайте про неї (За В. Сухомлинським).

2. Підкресліть дієслова в тексті. Визначте їх вид.
3. Доберіть синоніми до слів *домівка*, *піклування*.
4. Напишіть продовження тексту, висловлюючи свої думки про шану й повагу до рідних.

Творча лабораторія

Випишіть із довідкової літератури приказки й прислів'я про родину. Напишіть твір-мініатюру (*сім-вісім речень*), використовуючи одну з приказок як заголовок.

§ 11 Часи дієслів. Теперішній час. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі. Майбутній час

- 62 1. Прочитайте речення. Знайдіть дієслова й поставте до них питання.

Семикласники висадили калинову алею. Семикласники висаджують калинову алею. Семикласники висадять калинову алею.

2. Зробіть висновок, як співвідносяться дії з часом, коли про них повідомляють (*після, під час або до моменту дії*).
3. Визначте часову форму вжитих у реченнях дієслів.

Запам'ятайте!

В українській мові існує три форми часу: *минулий, теперішній, майбутній*. Час дієслова визначають за моментом повідомлення про дію.

Дієслова минулого часу означають дію, що відбулася до моменту повідомлення про неї, і відповідають на питання *що робив? що зробив?* Змінюються за числами (*допоміг, допомогли*), а в однині — і за родами (*вивчав, вивчала, вивчало*).

Дієслова теперішнього часу означають дію, яка відбувається тоді, коли про неї повідомляють. Такі дієслова завжди недоконаного виду й змінюються за числами (*говорю, говорять*) й особами (*пишу, пишемо, пишеш, пишете, пише, пишуть*).

Дієслова майбутнього часу означають дію, яка відбуватиметься або відбудеться, мають три форми: **просту** (*візьму, зрадію, зберуться*), **складну** (*повідомлятимемо, стоятимуть, ховатимуться*), **складену** (*буду зустрічати, будуть іти*).

- 63 1. Запишіть дієслова в три стовпчики: у перший — теперішнього часу, у другий — минулого, у третій — майбутнього. Складіть речення з чотирма-п'ятьма словосполученнями.

Дрімає ліс, пташка прокинеться, літо збігло, прийшла осінь, іде дощ, тане сніг, небо потемніло, земля ожила, посіємо пшеницю, зазеленіла трава, співають пташки, лине щебетання, пролітають лебеді, сонце впливло, сьогодні буду сіяти.

2. Спрогнозуйте теми творів, під час написання яких можна використати ці словосполучення.

64 Утворіть дієслова минулого часу від неозначеної форми. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть, як утворено дієслова минулого часу.

1. (Співати) пташки голосисто у сяйві з небесних вершин (*В. Сосюра*).
2. (Прийти) осінь, люба, мила, дітям на потіху, груші всі (позолотити) у годину тиху (*Марійка Підгірянка*). 3. За гори вже сонце (сховатися), рожеві хмарки (пливти) (*М. Рильський*).

Запам'ятайте!

Дієслова минулого часу мають форму доконаного й недоконаного виду. Дієслова минулого часу утворюють від основи неозначеної форми за допомогою суфікса **-в** у чоловічому роді та суфікса **-л-** у жіночому й середньому родах та в множині: *працював, працювала, працювало, працювали*. Деякі форми дієслів минулого часу чоловічого роду утворюють без суфікса, якщо основа неозначеної форми закінчується на приголосний: *могти — міг, лягти — ліг, везти — віз*.

Виняток: *плів, мів, вів, брів, прях*.

65 1. Утворіть за зразком від неозначеної форми дієслова складну форму майбутнього часу в 1-й і 2-й особах однини й множини. Позначте графічно закінчення.

Летіти, читати, малювати, пекти, спостерігати.

Зразок: *летіти — летітиму, летітимемо, летітимеш, летітимуть*.

2. Складіть речення з дієсловами складної форми майбутнього часу.

66 1. Прочитайте текст.

Здавна існує велика дружба між людьми й лелеками. Чорнокрилий красень підпускає до себе людину, бо вірить, що не буде йому кривди. І не дарма говорять люди: у хаті, на якій поселиться лелечина пара, пануватиме тільки добро та злагода. Споконвіку вважалося великим злочином скинути лелечине гніздо або вбити птаха... Не було тій людині прощення.

З якою радістю й ніжністю зустрічаємо ми навесні лелек, що повертаються з далеких країв, і скільки смутку лягає на серце, коли восени відлітають їхні ключі до вирію...

На жаль, менше стало лелек, що несуть нам радість і щастя (За В. Олексієнко).

2. Випишіть дієслова, визначте їх час. Яку стилістичну роль вони виконують у тексті?
3. Доберіть синоніми до слова *лелека*.
4. Поясніть правопис слів *менше*, *великий*, *чорнокрилий*.
5. Які ще птахи відлітають у вирій восени? З чим це пов'язано?

Запам'ятайте!

Дієслова із суфіксом **-ну-**, що означають тривалу недоконану дію, у минулому часі мають паралельні форми: *мерзнути* — *мерз*, *мерзнув*.

Дієслова із суфіксом **-ну-**, що означають одноразову або раптову дію, у минулому часі мають одну форму: *блиснути* — *блиснув*.

- 67 Утворіть дієслова минулого часу за зразком.

Починати, з'являтися, блищати, іти, спостерігати, розпочинати, укривати, звертатися.

Зразок: *починати* — *починав*, *починала*, *починало*, *починали*.

Творча лабораторія

Складіть твір-мініатюру на одну з тем: «Красива осінь вишиває клени», «До нашого саду завітала осінь-чарівниця». Визначте тип і стиль складеного висловлення.

- 68 1. Прочитайте текст. Сформулюйте основну думку тексту одним реченням. Уявіть, що ви спостерігаєте описаний автором процес. Розкажіть про уявлене, використовуючи дієслова теперішнього часу. Чи змінився зміст тексту?

Однієї ночі стало холодно. На траві заблищали білі кристалики льоду. Прийшла до беріз осінь. Принесла їм золоті стрічки. Уплели берези стрічки в зелені коси. Зійшло сонце. Розтопило кристалики льоду. Подивилося сонце на берези й не впізнало їх — у зелених косах золоті стрічки. Засміялося сонечко, а берези засумували (За В. Сухомлинським).

2. Випишіть дієслова минулого часу, позначте графічно суфікси. Визначте число й рід дієслів.
3. Доберіть синоніми до слова *прийшла*. Яким відтінком значення вони відрізняються?

Запам'ятайте!

Дієслова теперішнього часу в значенні минулого відіграють таку стилістичну роль: допомагають адресату мовлення краще уявити описувані події, наблизитися до відповідної ситуації. **Наприклад:** *Вийшов за школу — світу не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє* (С. Васильченко).

69

1. Прочитайте дієслова, правильно їх наголошуючи. Яка особливість наголошування дієслів минулого часу?

Відніс, віднесла, віднесло, віднесли; привіз, привезла, привезло, привезли; долив, долила, долило, долили; приніс, принесла, принесло, принесли.

2. Складіть речення з двома дієсловами.

Запам'ятайте!

В українській мові в деяких дієсловах минулого часу наголошується останній склад: *принесла́, налила́, замела́*.

- Доповніть низку дієслів чотирма-п'ятьма власними прикладами. Потренуйтеся у вимові таких дієслів.

Це наша країна!

70

1. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Поміркуйте, чи можна замінити дієслова минулого часу дієсловами теперішнього, зберігаючи зміст висловлення.

Наші предки розумілися на рослинах, використовуючи їх в одних випадках як напої, в інших — як ліки. Збирали цілющі трави саме тоді, коли вони ставали найбільш корисними: у час цвітіння, повного дозрівання чи тільки на початку росту. При цьому орієнтувалися, яка саме частина рослини має ті чи інші властивості: в одних збирали тільки квіти й насіння (кмин), в інших — коріння й плоди (шипшина, глід), а ще в інших — стебло з листям (м'ята, любисток, материнка, чебрець тощо).

Українці захоплювалися розведенням квітів, прикрашали ними свої оселі. Як своєрідний оберіг доглядали мальви (З книжки «Українське народознавство»).

2. Доберіть синоніми до слів *предки, оселя*. Якими відтінками значень вони відрізняються?

- 71 Змініть дієслова теперішнього часу за особами. Позначте графічно закінчення. Складіть з трьома дієсловами речення.

Намагатися, тренувати, збирати, підняти, образити, використовувати.

- 72 Прочитайте тексти. Визначте їх стиль і тему. Пригадайте основні ознаки художнього й наукового стилів мовлення та з'ясуйте особливості вживання дієслів 2-ї особи однини та 3-ї особи множини.

I. Неначе густим молоком облиті фруктові дерева. Ось виструнчились у весняному вбранні вишні, сливи, черешні, груші. І очей від них не відведеш! Тягне до них, підійдеш, милуєшся й не намилуєшся (*О. Котиленко*).

II. У медицині використовують плодоніжки, молоді пагони й листя вишні. Сировину заготовляють у різний час: гілки й листя — у травні; плодоніжки збирають разом із стиглими плодами. Плодоніжки йдуть на експорт*. Сушать їх у затінку на відкритому повітрі (*З книжки «Лікарські рослини»*).

- 73 1. Спишіть текст, записуючи подані в дужках дієслова у формі теперішнього часу. Назвіть мовні засоби зв'язку речень у тексті.

Голомозі* квіткарі вечорами обсідали Андрія. Він розповідав їм, що (бачити) у снах квіти, як вони (перешіптуватися) із сивими зорями. Вигадував казки про дивовижні краї, де квіти не тільки (пахнути), а й (розмовляти), і (ходити), і (гратися) в піжмурки*, а (в'янути) лише тоді, коли в тій країні (з'являтися) хоч одна нещаслива людина (*За В. Симоненком*).

2. Визначте вид, час і особу кожного з ужитих у тексті дієслів.
3. Доберіть синоніми до слова *розмовляти*. Визначте, якими відтінками значення вони відрізняються.

Творча лабораторія

Уявіть, що ви знаходитесь у казковій країні квітів. Складіть діалог від імені мешканців цієї країни за однією із ситуацій: дві квітки планують участь у «конкурсі краси» або квіти діляться своїми думками про те, як їх доглядають господарі.

- 74 Прочитайте уривок із вірша «Гаї шумлять...». Запишіть його, уставляючи на місці пропусків дієслова з довідки. Визначте їх вид, особу й час.

Гаї ... —
Я
Хмарки ... —
... .
... - ... ,
Чого душі моїй
так весело.

Гей, дзвін ... —
Іздалеку.
Думки ... —
Над нивами.
Над нивами-приливами,
Купаючи мене,
мов ластівку.

П. Тичина

Довідка: шуміти, слухати, бігти, милуватися, милуватися-дивуватися, гудіти, прясти.

75

Прочитайте дієслова, поставивши їх у формі 2-ї особи майбутнього часу за зразком. Визначте їх вид.

Забезпечити, гуляти, тренуватися, сностерігати, мчати, ображатися.

Зразок: *забезпечити — забезпечиш, забезпечуватимеш, будеш забезпечувати; забезпечите, забезпечуватимете, будете забезпечувати.*

АЯ Правописний практикум

76

1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви.

Неабиякими віщунами погоди є бджоли. Досвідчений пасічник зможе безпомилково визначити: якщо комахи літають біля вуликів і не поспішають у поле, надмірно гудуть і кусають..ся, бути негоді. І навпаки: рано зал..шають роботу — наступний день буде сонячний і сп..котний. Наближаєт..ся гроза, та комахи не ховают..ся до вулика — дощу не буде, хмару прон..се стороною (З календаря).

2. Поясніть значення слова *віщун*.

3. Визначте час і особу дієслів.

Запам'ятайте!

Дієслова майбутнього часу в значенні минулого виконують таку стилістичну роль: допомагають адресату мовлення краще уявити описувані події, підкреслити усталеність певних дій незалежно від часу, коли про них ідеться. Наприклад, природні явища відбуваються в певній послідовності й не пов'язані з бажаннями людей. Явища природи, календарні зміни — були, є і будуть. **Наприклад:** *Приємні спогади ятрать душу: вийдеш морозного ранку на ґанок і побачиш, як сніг іскриться всіма барвами веселки* (В. Попович).

Це наша країна! Мовленнєвий етикет

77

Прочитайте текст. Визначте час дієслів. Поясніть, з якою метою автор використовує дієслова майбутнього часу замість минулого.

Якщо стоятимеш на березі, на спресованому нашаруванні геологічних* епох, то зловиш очима далеку лінію горизонту, контури низьких, похилих берегів і не зможеш намілуватися озерним плесом*. Який же ти незвичайний, Світязю! Про величину озера, особливо його глибину,

ходять легенди. За глибиною Світязь не має рівних в Україні. Він переважає й прославлений угорський Балатон, і легендарну білоруську Нароч. Середня глибина Світязю — 7 м, а в западині північно-західної частини озера нещодавно встановили глибину 58,4 м (За В. Мірошніченком).

78

1. Спишіть текст, обираючи з дужок потрібний за змістом варіант.

Поєднання червоного й блакитного кольорів у букеті (символізує, означає) вірність і кохання. Жовтий колір (символізує, означає) радість, повагу до старості, а в поєднанні з червоним — недовір'я. Білими квітками (підкреслюють, зазначають) чистоту, а в поєднанні з червоними — нагороду (З журналу).

2. Підготуйте повідомлення про значення інших кольорів.

§ 12

Дієслова I і II дієвідмін.

Дієвідмінювання дієслів теперішнього й майбутнього часу

Запам'ятайте!

Дієвідмінювання — це зміна дієслова за особами та числами. За особовими закінченнями дієслів теперішнього часу недоконаного виду та майбутнього часу доконаного виду визначають I і II дієвідміни. Дієслова минулого часу за особами не змінюються.

Для того, щоб визначити дієвідміну, дієслово необхідно поставити у формі 3-ї особи множини теперішнього часу недоконаного виду чи майбутнього часу доконаного виду.

I дієвідміна	II дієвідміна
закінчення у формі 3-ї особи множини	
уть (-ють)	ать (-ять)
<i>миють, пишуть, малюють, колють, виснуть, метуть, хочуть</i>	<i>роблять, сидять, зичать, муркотять, бояться</i>

Дієслова *жати, іржати, слати, ревіти, хотіти* належать до I дієвідміни. До II дієвідміни відносять дієслова *боятися, стояти, спати, бігти*.

79

Прочитайте дієслова. Розподіліть їх на два стовпчики за зразком: у перший — дієслова I дієвідміни, у другий — II дієвідміни.

Тривати, поставити, везти, бігти, стати, зняти, зачарувати, пов'язати, звеліти, просити, застебнути, молоти, зачинити, обгоріти, молити, танцювати, змерзнути, радити, радіти, купити, шити, мести.

Зразок: I дієвідміна
тривати

II дієвідміна
поставити

80

Розгляньте таблицю. Доберіть власні зразки дієвідмінювання дієслів майбутнього часу доконаного виду: три дієслова I дієвідміни та три — II дієвідміни. Змініть їх за особами в однині й у множині. Запишіть, позначивши графічно закінчення.

I дієвідміна						
особа	однина			множина		
1-ша	напишу	розколю	відчую	напишемо	розколемо	відчуємо
2-га	напишеш	розколеш	відчуєш	напишете	розколете	відчуєте
3-тя	напишете	розколе	відчує	напишуть	розколють	відчують
II дієвідміна						
особа	однина			множина		
1-ша	зроблю	побачу	загою	зробимо	побачимо	загоїмо
2-га	зробиш	побачиш	загоїш	зробите	побачите	загоїте
3-тя	зробить	побачить	загоїть	зроблять	побачать	загоять

81

1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова. Визначте їх дієвідміну й особу.

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої землі, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листями,

чутливими вусиками, гудинням, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живі рослини.

Бо вони справді такі живі, ти в цьому щойно переконався — до якогось чудного остраху, до холодку в грудях.

Поволеньки ступаєш по стежці, а тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають — і соняшники, і гарбузи. Боїшся необережно зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О нарешті, уже вискочив на подвір'я!

А потім ще довго стоїш і дивишся на барвисту повінь городню...
(За Є. Гуцалом).

2. Запишіть іменники *вир, соняшник, гарбуз, погляд, цвіт* у родовому відмінку однини.
3. З якою метою автор використав у тексті дієслова 2-ї особи однини? Прочитайте текст, замінюючи 2-гу особу однини на 1-шу особу множини. Чи змінився текст?

82

1. Розгляньте таблицю. Зробіть висновок, які закінчення мають дієслова I дієвідміни, а які — дієслова II дієвідміни.

I дієвідміна						
особа	однина			множина		
1-ша	пишу	колю	чую	пишемо	колемо	чуємо
2-га	пишеш	колеш	чуєш	пишете	колете	чуєте
3-тя	пише	коле	чує	пишуть	колють	чують
II дієвідміна						
особа	однина			множина		
1-ша	роблю	бачу	гою	робимо	бачимо	гоїмо
2-га	робиш	бачиш	гоїш	робите	бачите	гоїте
3-тя	робить	бачить	гоїть	роблять	бачать	гоять

2. Запишіть дієслова *летіти, спати, чути, оголосити, дарувати* в усіх формах теперішнього й майбутнього часу. Виділіть закінчення. Порівняйте, чи однакові голосні матимуть утворені вами дієслова в різних часових формах.

АЯ Правописний практикум

83

Спишіть приказки й прислів'я, уставляючи пропущені букви. Підкресліть дієслова й визначте їх особу. Поясніть правопис **не** з дієсловами.

1. Розуму не позич..ш. 2. Не побіга..ш — не пообіда..ш. 3. Вище голови не вдар..ш, а вище себе не скоч..ш. 4. Коли не тям..ш, то й не бер..ся. 5. Не

дожен..ш і конем, що замін..ш одним днем. 6. Відстан..ш годинаю — не здожен..ш родиною. 7. Усе мин..тсья, одна правда остан..тсья. 8. Як постел..шся, так і висп..шся. 9. Добрі жорна* все перемел..ть. 10. Того мені бажа..тсья, чого вдома не ма..тсья.

84

1. Спишіть текст, записуючи подані в дужках дієслова в потрібній формі. Визначте тему й основну думку.

(Шурхотати) тирса край дороги, (скаржитися) Чумацькому Шляхові, що тісно їй (стати) в степу, бо весь він зоряний і засіяний. І волошки (промивати) росою сонні очі, теж (скаржитися) зорям, що (вироджуватися) їх аристократичний синьоокий рід. І чому їх люди так (ненавидіти), чому (винищувати) скрізь, де тільки (побачити)? Хіба ж не вони є окрасою степу?.. О жорстокий, меркантильний* вік! Тільки користі (дошукуватися) ти в усьому. Навіть до зір (простягати) руки, навіть там (сподіватися) (знаходити) для себе користь. (Берегтися), зорі, сучасних людей (М. Руденко).

2. Визначте час, вид, дієвідміну й особу дієслів.
3. Поясніть правопис підкреслених слів.

85

1. Прочитайте загадки, правильно вимовляючи звуки в дієсловах.

1. Стоїть, колихається, головою величається, а торкнеш — кусається.
2. Що то воно: у воді водиться, з хвостом родиться, а як виростає, хвіст відпадає?
3. Літом наїдається, зимою висипається.
4. У воді росте, кохається, укинь у воду — злякається.
5. У воді родиться й води боїться.
6. Що то: як голодне, то кричить, а як наїється, то мовчить?
7. Усі його люблять, усі його чекають. А хто подивиться — кожен скричиться.
8. Упаде з неба — не розіб'ється, упаде у воду — розпливеться.

Запам'ятайте!

У дієсловах під час зміни форми (вид, час, особа, число) відбувається чергування голосних або приголосних звуків: бігати — біжу, кликати — кличу, боятися — бійся, стояти — стій.

У дієсловах II дієвідміни з основою на **б, п, в, м, ф** у 1-й особі однини й у 3-й особі множини (у теперішньому часі або в простій формі майбутнього часу) перед закінченням з'являється **л**: купити — куплю, куплять; ловити — ловлю, ловлять.

86

1. Запишіть дієслова в 1-й особі однини й у 3-й особі множини. Поясніть чергування приголосних.

Робити, ліпити, ламати, відломити, графити, вимовити, тямити, любити, витравити.

2. Зробіть висновок про те, які приголосні чергуються в дієсловах.

АЯ *Травописний практикум*

87

1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми. Визначте вид, час, дієвідміну й особу чотирьох-п'яти дієслів (за власним вибором).

Кістяне поле стел..т..ся навсібіч скат..ртиною ніжною озим..ни. Поверта..т..сь до села, а у ваших руках кетяги калини. Світять вони вам посеред білого дня і в полі Кістяному, і на сільській окол..ці, не пр..гасають і тоді, коли ваш гурт розпада..т..ся, бо почина..т..е розход..т..ися по хатах.

І ось уже настала зима. А ви не забува..т..е за калину, пр..несену з гаю через Кістяне поле. І коли заглян..т..е в комірчину*, де висять кетяги, то в сутінках сніжного дня побач..т..е: пр..порошені пилом, горять вогники червоних ягід. Зірв..т..е одну ягоду, другу, покушту..т..е — і терпко, і гірко, і солодко! І чи йшли б кудись, чи сиділи б у школі на уроках, а весь час упам'ятку ота калина й весь час світ..т..ь у ваші думки й мрії червоним полум'ям (За Є. Гуцалом).

2. Доберіть заголовок до тексту.
3. Які мовні засоби зв'язку речень використано в тексті?
4. Визначте розряд ужитих у тексті займенників.
5. З'ясуйте тип мовлення. Доведіть свою думку. Знайдіть у довідковій літературі опис калини в науковому стилі. Чим різняться описи?

88 1. Прочитайте слова. Утворіть словосполучення, розкривши дужки.

Помилки, друзі (*трапляються, зустрічаються*); вікно, магазин, книжка (*відчиняти, відкривати, розкривати*); справи, свято (*залагодити, улаштувати*); трьом, до тебе (*дорівнювати, рівняти*); освіта, подарунок (*здобути, отримати*).

2. Утворіть від чотирьох-п'яти дієслів форми 2-ї та 3-ї особи однини та множини теперішнього й майбутнього часу.

89 1. Пригадайте, яке значення слова вважають прямим, а яке — переносним. Наведіть приклади слів, ужитих у переносному значенні.

2. Прочитайте текст. Спишіть вірш. Доведіть думку дослідниці, висловлену в останньому реченні.

Художнє слово, описуючи предмет, прямо й відразу звертається до свідомості, що перетворює чуттєві сприйняття. Художня мова невичерпно багата й гарна, якщо виплекана рідним народом, живиться з народних джерел, що ніколи не замулюються.

Кожне слово мусить нести емоційне навантаження, без якого руйнується зміст. У художньому слові постає предмет, перетворений на художнє переживання.

Дієслово в поетичній мові створює динаміку, надає всім переносним ознакам рухливості. За своєю природою воно здатне викликати таку експресивність* слів, яка найбільш вразливо діє на емоції. Наприклад:

І в блискучім уборі
При величній тишині
Ніч іде за сині гори
В край, де сплять огненні дні.
Вслід за нею позлотистим
Роєм в'ються зграї снів...

Дієслова в цьому уривку вірша вжиті в переносному значенні (За М. Пентилюк).

3. Поясніть лексичне значення слів *експресивність*, *емоції*.

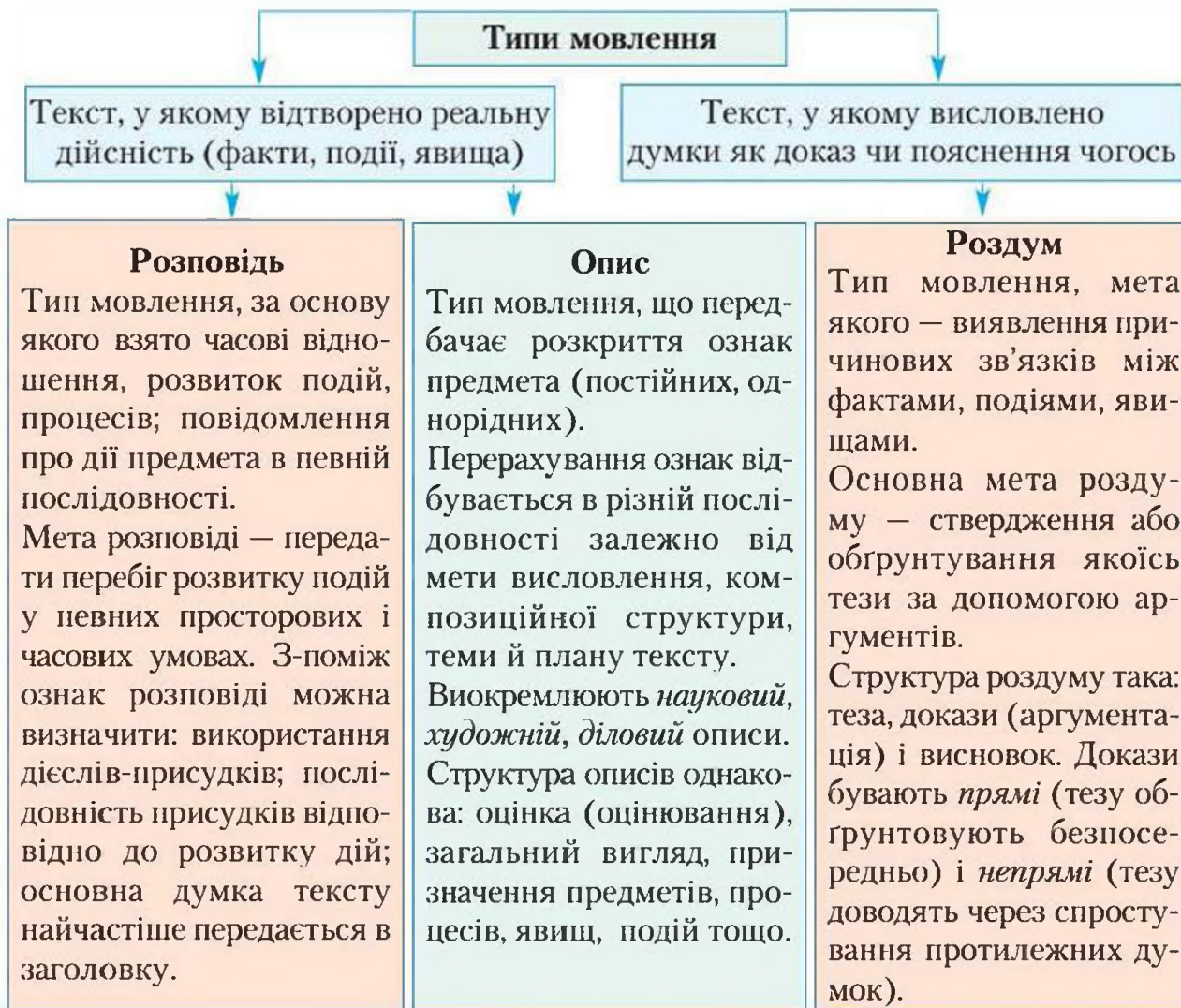

Творча лабораторія

Випишіть із підручників української і зарубіжної літератур приклади вживання дієслова в переносному значенні. Поміркуйте, для яких стилів мовлення характерне вживання слів у прямому, а для яких — у переносному значеннях.

§ 13 Повторення вивченого про типи мовлення.
Особливості побудови опису зовнішності людини, виконання дій, роздуму дискусійного характеру

- 90 1. Розгляньте подану таблицю та пригадайте особливості кожного з типів мовлення.

2. Чим тексти розповідного й описового характеру відрізняються від тексту-роздуму?
3. У чому полягають особливості побудови кожного з типів мовлення? Назвіть їх.
4. Які мовні особливості кожного з типів мовлення?

- 91 Перед вами три тексти, кожен із них — опис. Прочитайте їх виразно. Чим опис процесу виконання дій відрізняється від опису зовнішності людини. Скористайтеся поданими реченнями й ключовими словами та словосполученнями.

1. Мета твору-опису зовнішності людини — описати ... , а твору-опису процесу виконання дій —
2. Якщо проаналізувати слова, які використано у творі-описі процесу виконання дій
3. Опис процесу виконання дій має такі структурні складники
4. Особливість розвитку дії у творах-описах процесу виконання дій полягає в тому, що

Ключові слова та словосполучення: описати зовнішність, показати зв'язок між характером і зовнішністю людини, зобразити дії та процес праці, дієслова й прислівники, наступна думка додає до сказаного щось нове.

Текст 1. Перше, що вражало в цій кімнаті, була похмура пільма. Але не треба було багато світла, щоб роздивитися внутрішність цієї чималої за розміром і досить охайної кімнати: у ній, власне, нічого не було. При одній стіні тулилася звичайна розкладачка, у кутку коло вікна вкляк кухонного типу стіл, застелений зеленим папером, на ньому — лампа, олівці на мідній підставці, попільниця. Коло столу приліпився єдиний у хаті стілець. Коло другої стіни, уже зовсім несподівано, розмістився старовинний інструктований комод з опуклими шухлядами й круглим будильником зверху.

— Вас дивує спартанська простота мого житла? — сказав господар, присуваючи гостеві стільця й сам сідаючи на розкладачку. — Але кожне життя має свій стиль.

У повітрі кімнати чувся ледве помітний, чудний запах. У ньому було щось гіркувате й легке, як павутинка на тлі прозорого неба. Можливо, то був дух давно розлитих пахощів, дивно поєднаний із запахом житла, або повільні випари давніх тканин чи килимів, замкнених, може, у старовинному комоді (*За В. Підмогильним*).

Текст 2. Це починається околиця того міста, де в одній із кімнат багатющого тутешнього музею перед нами постане Мадонна...

Уявляється нам вона близькою до полотен відомих майстрів, мабуть, відчутна буде в ній школа ота або ота чи, може, постане якраз у свіжості новизни й неповторності: намальована соковитими, яскравими фарбами на небесно-блакитному тлі, під яблуневою гілкою, обтяженою плодами, хай би, однак, хоч віддалено нагадала собою ту нашу пречисту, що першою відкрилася нам у дитинстві й що досі стоїть перед очима кожною своєю барвинкою, виразом, настроєм. Злилася з малям усім своїм еством, до чогось дослухається й дивиться просто на тебе, наче каже: «Я ж знаю про тебе все». У її материнському погляді знаходили ласку, глибіню любові, стриману материнську гордість за своє дитя й ледь уловимий смуток

якоїсь, тоді нам ще не зрозумілої тривоги. З виду смаглява, наче пригоріла десь від близького полум'я, а тло все таке ж чисте, небесне, як на тій порцеляновій, що ми колись бачили в художника й що була обкинута зверху ще наївним віночком із синіх волошок, наче сплеченим котроюсь із наших тернівщанських дівчат... (За О. Гончаром).

Текст 3. Вишивана сорочка — улюблений одяг українок. Вони прикрашали сорочку магічними знаками сонця, поля, води. Уважалося, що ці символи відводять від людини хвороби й нещастя. І сама тканина сорочки, і вишивка, і колір ниток мали чарівну силу.

Для вишивання потрібні нитки «муліне». Їх треба спочатку проварити із сіллю, щоб вони не линяли. Потім нитки необхідно гарненько прополоскати й висушити.

Найлегше вишивати на канві, бо на цій цупкій тканині плетиво ниток утворює маленькі й великі дірочки. Потрібно порахувати, скільки клітинок займе орнамент завширшки й, накинувши з кожного краю по чотири клітинки, відрізати шматок канви.

Утягнувши нитку в голку, можна братися до вишивання. Уколювати нитку потрібно у велику дірочку канви й виколювати нижче в дірочку так, щоб зверху утворився косий стібок. Це буде півхрестик. Коли зробити такі самі стібки назад по тих же проколах, косі стібки ляжуть в іншому напрямку й утворять хрестики.

Я вдячна бабусі за її науку, за те, що відкрила мені таємниці вишивки (З журналу).

§ 14 Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів

92

1. Прочитайте речення. Випишіть дієслова. Визначте, у якому реченні дієслово означає дію, що відбувається. У якому реченні йдеться про дію, що відбуватиметься за певних умов чи обставин? У якому реченні висловлено наказ або спонукання до дії?

1. Учїтесь, читайте, і чужому наuczайтесь, й свого не цурайтесь. 2. Пішов би в Україну, пішов би додому, там би мене привітали, зраділи б старому. 3. Я так її, я так люблю мою Україну убогу (Т. Шевченко).

2. Визначте спосіб виписаних дієслів. Назвіть їхні змінювані морфологічні ознаки (особа, число, рід).

Запам'ятайте!

Дійсний спосіб означає дію, яка дійсно відбулася, відбувається або відбудеться (говорив, говорю, говоритиму). Дієслова дійсного

способу теперішнього та майбутнього часу змінюються за особами й числами, минулого часу — в однині за числами та родами.

Дієслова **умовного способу** вказують на дію, яка може відбутися за певних умов або обставин (*говорив би, говорили б*). Умовний спосіб утворюється від дієслів минулого часу за допомогою частки **би (б)**, яка може стояти після дієслова чи перед ним або відділятися від нього кількома словами.

Наказовий спосіб означає наказ, заохочення й спонукання до дії. В українській мові є три форми наказового способу: **1-ша особа множини** (*сприймаймо, говорімо, слухаймо*), **2-га особа однини** (*сприймай, говори, слухай*), **2-га особа множини** (*сприймайте, говоріть, слухайте*).

Для урізноманітнення мовлення в значенні наказового способу можуть уживатися дієслова інших способів: умовного (*Зателефонував би ти бабусі, непокоїться старенька*), дійсного (*Чи не дасте мені номер телефону Ваших батьків?*). Дієслова наказового способу здебільшого використовують у текстах офіційно-ділового стилю, у наказах і розпорядженнях.

Це наша країна!

93

1. Прочитайте виразно вірш. Випишіть дієслова. Визначте їх спосіб і час.

* * *

Якби я втратив очі, Україно,
То зміг би жить, не бачачи ланів,
Поліських плес, подільських ясенів,
Дніпра, що стелить хвилі, наче сіно.

У глибині моїх темнот і снів
Твоя лунала б мова солов'їно;
Той світ, що ти дала мені у віно*,
Від сяйва слова знову б заяснів.

А глухоти не зможу перенести,
Бо не вкляде ніхто в печальні жести
Шум Черемоша, співи солов'я.
Дивитися на радощі обнови,
Та материнської не чути мови —
Ото була б загибель-смерть моя.

Д. Павличко

2. Поясніть правопис підкреслених слів.

Робота в групі

94

1. Розгляньте таблицю. Сформулюйте правила творення дієслів наказового способу.

2-га особа	однини	-и пиши, говори	= о (нульове закінчення) співай, танцюй
1-ша особа	множини	-ім (о) пишімо, говорімо	-мо співаймо, танцюймо
2-га особа	множини	-іть пишіть, говоріть	-те співайте, танцюйте

2. Утворіть від слів *думати* (I група), *чекати* (II група), *просити* (III група) дієслова дійсного, умовного й наказового способів. Складіть із ними три-чотири речення.

95

Спишіть речення, завершуючи думку.

1. Якби я правильно записав домашнє завдання з історії, то
2. Як би там не було, а
3. Щоб правильно виконати завдання, необхідно

Творча лабораторія

Складіть діалог (чотири-п'ять реплік), узявши за початок одне з речень вправи 95.

Правописний практикум

96

1. Спишіть текст. Розставте розділові знаки. Підкресліть дієслова й визначте їх спосіб, вид і час.

Слово ніжне будить у нас людину. Слово ніжне сходить зорею та яскравіє доки людина живе для добра доки мудрість і праця квітчають землю доки живе в людині жага творення...

Людина опоетизовує найдорожче увічніює його в слові. Вона хоче словом сказати всьому світові про свої найглибші почуття й зоряні мрії. Людина вибудувала з минулого в прийдешнє золотий міст яким спішать у серця посланці людяності й любові — слова (За І. Вихованцем).

2. Замініть усі дієслова дійсного способу дієсловами умовного способу. Як змінився зміст тексту?

Творча лабораторія

Виконайте завдання на вибір.

- На уроках української літератури ви вивчали байки Л. Глібова. Випишіть із них п'ять-шість прикладів дієслів умовного способу. Скажіть, яку дію означають дієслова умовного способу.

- Проаналізуйте один із параграфів підручника географії щодо використання дієслів різних способів. Який спосіб дієслова використовують автори, коли формулюють завдання, а який — коли пояснюють навчальний матеріал? Поясніть, чим зумовлений такий вибір форм дієслів.

97 Утворіть від поданих дієслів усі форми наказового й умовного способів.

Робити, стояти, хворіти, побачити, бриніти, лити, святкувати, описати, нести, зустріти, летіти.

98 1. Прочитайте приказки та прислів'я. Визначте спосіб ужитих дієслів і з'ясуйте їх стилістичну роль.

1. Більше вір своїм очам, ніж чужим речам. 2. Знайшов — не скач, згубив — не плач. 3. Їж борщ з грибами, держи язик за зубами. 4. Бережи Вітчизну, як око, і вона тебе завжди берегтиме. 5. Не журись, козаче, нехай твій ворог плаче. 6. У чужий край не залітай, щоб крилечка мати.

2. Як ви думаєте, чому в приказках і прислів'ях найчастіше вживаються дієслова наказового й дійсного способів?

Мовленнєвий етикет

99 1. В українській мові існує чимало способів висловити прохання, заваження або наказ. Які це способи, ви дізнаєтеся, проаналізувавши подані приклади. Прочитайте їх і поясніть, у якій ситуації спілкування доречним є кожен із прикладів і як він характеризує мовця.

Дозвольте зауважити! Будьте люб'язні! Даруйте! Вибачте! Даруйте на слові, якщо для Вас не обтяжливо, не гнівайтесь, будьте такі ласкаві, прийміть мою щирю вдячність, прошу вибачення, не переймайтеся такими дрібницями, не зловживайте Вашим часом, ходіть здорові, зробіть приємність, вибачте за турботу, бувайте здорові.

2. Поясніть, яка інтонація характерна для речень із дієсловами наказового способу.

Мовленнєвий етикет

100 1. Прочитайте правила «Як правильно робити компліменти й відповідати на них». Проілюструйте кожне з них прикладом.

Люди повірять вашим компліментам, якщо ви будете дотримуватися деяких правил.

1. Ніколи не говоріть компліментів, якщо вам що-небудь потрібно.
 2. Ніколи не перебільшуйте. Надмірні похвали рідко викликають у співрозмовника довіру.
 3. Ніколи не відповідайте на сказаний вам комплімент таким самим.
 4. Ніколи не хваліть очевидне — так навіть найщиріший комплімент звучить фальшиво.
 5. Якщо ви говорите комплімент, спробуйте утриматися від рекомендацій і повчань.
 6. Уникайте доповнень після компліменту.
 7. У компліменті варто уникати подвійного змісту.
 8. Ураховуйте самооцінку людини. Пам'ятайте, що необхідно враховувати власну думку людини про риси характеру, зовнішній вигляд, поведінку та ін.
 9. Говоріть компліменти невимушено.
 10. Не робіть пауз.
 11. Використовуйте третю особу: компліменти, сказані одній людині для того, щоб вони неодмінно були передані іншій.
 12. Якщо хтось похвалив вашого знайомого, не соромтеся якомога швидше передати йому ці слова.
 13. Натякайте.
 14. Говоріть компліменти ніби зовсім випадково.
2. Запишіть якнайбільше компліментів, адресованих однокласниці або однокласнику, мамі або татові, директору школи або вчительці. Не забувайте імена й імена та по батькові поставити в кличному відмінку.

§ 15 Безособові дієслова

101

Прочитайте текст. Спишіть. Підкресліть дієслова, визначте їх вид, особу та спосіб.

*К. Крижицький. Українська ніч.
1895 р.*

Поглянеш на розсипані хатки, на зав'язані снігом лужки та діброви, на мовчазні під місяцем верби, на притихлі садочки й криниці — і звідусіль сколихнеться, оживе чиєсь кохання. Отак від хати до хати, від стежки до стежки йтимеш давніми чи свіжими слідами його, неждано стрічатимешся з ним, як он із тією парою, що йде закутана одним кожухом (За М. Стельмахом).

- 102 Прочитайте текст. Випишіть дієслова, що означають дію безвідносно до особи. Порівняйте такі дієслова з особовими формами.

Вечоріє. Надворі січки* на цілий тиждень нарізано, дров цілий стос* нарубано, води повну діжку нашоно. У хаті також усе напечене та наварене. Такі тут пахощі, що хоч би й святим був, не втримаєшся — згрішиш і покуштуєш чогось смачного, як мама не бачать (За У. Самчуком).

Запам'ятайте!

Безособові дієслова означають процес, не пов'язаний з певною особою, явища природи (*вечоріє*), переживання (*горює*), фізичний стан людини (*морозить*). Вони не змінюються за особами, числами й родами.

У реченні безособові дієслова завжди виконують роль головного члена — присудка, при якому ніколи немає підмета.

Речення, у яких присудок виражений безособовим дієсловом, називають **безособовими**.

- 103 Прочитайте речення. Спишіть. Підкресліть безособові дієслова, визначте їх вид і час.

1. Знову розвиднилось. Показалося сонце (*О. Гончар*). 2. Запахло дужче осінню (*А. Головка*). 3. У лісі посутеніло. Настав вечір. (*М. Коцюбинський*). 4. Видно було його навіть із далекої Хортиці (*А. Кащенко*). 5. Надворі добре розвидняється, хоча до сходу сонця ще далеко (*М. Коцюбинський*).

- 104 Прочитайте дієслова. Складіть речення так, щоб у першому дієслово було особовим, а в другому — безособовим.

Тиснути, повернути, терпіти, займатися, нахмарити, гриміти, горіти.

- 105 1. Прочитайте текст.

Знову грякнуло, затріщало, застукотіло над головами. Злива дужчала. Стало темно, як пізнього надвечір'я. У небі трахкотіло, грюкало, тріщало, гупало. Здригалася, коливалася земля. Здавалося, цьому буйству й шаленству не буде кінця (*За В. Маликом*).

2. Випишіть безособові дієслова.
3. Поясніть лексичне значення слова *надвечір'я*.

§ 16 Способи творення дієслів

Пригадайте!

Які ви знаєте способи творення слів? Наведіть приклади.

Запам'ятайте!

Дієслова можуть утворюватися від різних частин мови. В українській мові дієслова утворюють за допомогою таких способів творення:

префіксального: *помити, полити, злити*;

суфіксального: *купувати, розказувати*;

префіксально-суфіксального: *постукувати, потрощити*.

Префіксальним способом дієслова утворюють тільки від основи дієслів, причому до однієї твірної основи може приєднуватися значна кількість префіксів, які надають дієслову іншого значення: *зайти, прийти, вийти, перейти, підійти, надійти, зійти, дійти, відійти, обійти*.

Це найбільш продуктивний спосіб творення дієслів.

Суфіксальним способом утворюють дієслова від:

дієслів	<i>стукати → стукнути, посилити → посилювати</i>
іменників	<i>зима → зимувати, коса → косити, мова → мовити</i>
прикметників	<i>блідий → бліднути, блідніти; синій → синіти, синити</i>
числівників	<i>двоє → двоїтися, четвертий → четвертувати</i>
займенників	<i>ти → тикати, ви → викати</i>
вигуків	<i>ох → охати, ой → ойкати</i>

Префіксально-суфіксальним способом утворюють дієслова від:

дієслів	<i>ходити → походжати, бігти → підбігати</i>
іменників	<i>зброя → озброїти, земля → заземлити</i>
прикметників	<i>власний → привласнити, більший → перебільшувати</i>
числівників	<i>двоє → подвоїти</i>
займенників	<i>свій → засвоїти</i>

106 Утворіть від дієслів за допомогою префіксів інші дієслова за зразком.

Нести, везти, мити, рити, говорити, писати, купити, берегти, вести.

Зразок: *нести — принести, віднести, знести, перенести, винести.*

107 1. Прочитайте приказки та прислів'я. Утворіть дієслова від виділених слів префіксальним і суфіксальним способами.

1. Доки здоров'я *служить*, то чоловік не тужить. 2. Без здоров'я нема *щастя*. 3. Здоров'я маємо — не дбаємо, а погубивши — плачемо.

4. Бережи одяг, доки новий, а здоров'я, доки *молодий*. 5. Веселий *сміх* — здоров'я. 6. *Держи* голову в холоді, а ноги в теплі — проживеш довгий вік на землі.

2. Поясніть написання дієслів з **не**.

3. Доберіть до підкреслених дієслів антоніми.

108 1. Прочитайте текст. Визначте спосіб творення виділеного дієслова.

Треба берегти хребет і *запам'ятати*, що він розвивається до двадцяти одного року. Особливої уваги вимагає профілактика сколіозу*, адже його може спричинити незручне довготривале сидіння в одній позі під час занять. Щоб не було сколіозу й проблем із зором, треба кожного дня виконувати фізичні вправи й вести активний спосіб життя (*З енциклопедії*).

2. Доберіть до підкреслених іменників спільнокореневі дієслова. Виконайте їх розбір за будовою.

109 Утворіть дієслова від поданих слів. Складіть із ними чотири-п'ять речень.

Червоний, сніданок, кров, спів, оберіг, білий, густий, ква, ей, фу.

110 Прочитайте слова. Доберіть до них дієслова з протилежним значенням за зразком.

Зчепити, принести, роззутися, увімкнути, ввезти, озброїти, відкрити, зійтись, недоїсти.

Зразок: зчепити — розчепити, принести — віднести.

§ 17 **Правопис дієслів. Не з дієсловами (повторення).**
Правопис -ться, -шся в кінці дієслів. Літери е, и в особових закінченнях дієслів I і II дієвідміни.
ь у дієсловах наказового способу

111 Пригадайте правила написання **не** з іменниками й прикметниками. Використовуйте для прикладів подані нижче прислів'я.

1. Не краса красить, а розум. 2. Перемагайте труднощі розумом, а безпеку — досвідом. 3. Учений іде, а неук слідом спотикається. 4. Питай не старого, а бувалого. 5. Книга в щасті прикрашає, а в нещасті утішає. 6. Мудрої книги мова — не полова.

Запам'ятайте!

Ознайомтеся з алгоритмом «Написання **не** з дієсловами». Доберіть власні приклади на правопис **не** з дієсловами.

Для того щоб визначити, як пишеться **не** з дієсловом, міркуйте за зразком.

ЯКЩО:

- 1) дієслово без **не** не вживається (*ненавидіти, нехтувати*);
- 2) дієслово має префікс **недо-**, який надає значення неповної дії (*недоказати, недолюблювати*);
- 3) якщо дієслово можна замінити синонімом без **не** (*неславити — ганьбити; непокоїтися — хвилюватися*),

то **не** з дієсловом пишеться разом.

ЯКЩО ЦЬОГО ЗРОБИТИ НЕ МОЖНА,

то **не** з дієсловом пишеться окремо.

112 Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Не)хочеш почути поганих слів, (не)кажи їх сам. 2. Краще (не)договорити, ніж переговорити. 3. Знаєш — кажи, (не)знаєш — мовчи. 4. Коли сам добре (не)знаєш, то (не)говори. 5. Не варто (не)хтувати порадами друзів. 6. Слово (не)горобець: випустиш — (не)впіймаєш. 7. Що вимовиш язиком, те (не)витягнеш і волом (*Народна мудрість*).

113 Прочитайте слова. З'ясуйте значення невідомих слів, користуючись тлумачним словником. З двома з них складіть речення.

не любити	нереститися
не чути	нездужати
не говорити	нервувати
не хворіти	неславити

Мовленнєвий етикет

114 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Поясніть правопис **не** з дієсловами. Доберіть чотири-п'ять прикладів, які б ілюстрували написання **не** з дієсловами. Складіть діалог, що доповнював би подану інформацію.

Розмовляючи з ким-небудь, важливо зосередитися на темі бесіди, підтримати її плавність, зробити цікавою. Жартувати потрібно обережно, щоб нікого не образити. Треба не залишати без уваги ні людей похилого віку, ні дітей. Не можна не реагувати на запитання й не від-

повідати на них. Розмову треба вести так, щоб усі присутні могли взяти в ній участь.

Не годиться відповідати на запитання лише «так» чи «ні». Обов'язково треба додати ще кілька слів (*З підручника*).

- 115** Спишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання **не** з дієсловами. Складіть речення з двома-трьома словосполученнями.

(Не)відкладати на завтра, (не)дочути головного, ніколи (не)горювати, (не)боятися перешкод, (не)здужає сусідка, (не)вдався на зріст, (не)наважитися подивитися на квіти, (не)навидіти брехню.

- 116** Поясніть лексичне значення дієслів і складіть із ними словосполучення за зразком.

Недобачати, не добачати, недоказати, не доказати, нездужати, не здужати, недоказувати, не доказувати.

*Зразок: Недобачати — погано бачити. Давно став недобачати.
Не добачати — не помічати. Не добачати своїх помилок.*

- 117** 1. Прочитайте текст. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання **не** з ужитими в тексті дієсловами. Доберіть заголовок. Яку мету ставив перед собою автор, створюючи текст?

Про користь розділових знаків

Чоловік загубив кому й почав боятися складних речень, шукав простіші фрази... Потім він загубив знак оклику й почав говорити тихо, рівно, з однією інтонацією. Його вже (ні)що (не)бентежило, (не)радувало, він став (не)емоційним, пасивним. Потім він загубив знак питання й перестав запитувати. Жодні події (не)викликали в нього цікавості, де б вони не відбувалися.

Ще через кілька років він загубив двокрапку й перестав пояснювати людям свої вчинки. Урешті в нього залишились одні лапки. Він (не)міг висловити жодної власної ідеї, увесь час когось тільки цитував. Так він зовсім розучився думати, а потім загубив і крапку.

Бережіть розділові знаки! Це — важливий засіб висловлення думок (*За О. Каневським*).

2. Доберіть синоніми до слів *важливий, думати, говорити*.
3. Назвіть мовні засоби зв'язку речень у тексті.
4. Наведіть приклади речень, у яких перестановка розділового знака впливає на зміну змісту.

118 Замініть подані речення й словосполучення дієсловами з префіксом **не**. Складіть речення з дібраними дієсловами.

1. Сказати не все, що планувалося. 2. Хвилюватися перед якоюсь подією. 3. Відчувати до когось почуття ворожнечі. 4. Бути не зовсім здоровим.

Запам'ятайте!

У дієслівних формах, що закінчуються на **-ш** або **-шся**, м'який знак **не пишуть**: пишеш, смієшся. У 3-й особі однини й множини після **т** пишуть м'який знак: сміється, повертаються.

Правописний практикум

119 Відновіть прислів'я, уставляючи потрібні за змістом дієслова на **-ться**, **-шся**. Запишіть речення, використовуючи довідку. Визначте дієвідміну дієслів та інші морфологічні ознаки.

1. Багатій не ... , чим убогий 2. Силуваним конем 3. Людина людиною ... , а дерево — землею. 4. Держись за гриву, бо за хвіст 5. У ноги ... , а за п'яти кусає. 6. Повний колос униз ... , а порожній угору 7. З добрим поживеш — добре й переймеш, з лихим ... — і свого (*Народна творчість*).

Довідка: дивиться, живиться, не доробишся, тримається, не вдержишся, кланяється, гнеться, пнеться, зійдешся, позбудешся.

Це наша країна!

120 1. Прочитайте текст. Поясніть правопис дієслів на **-ться**.

*К. Трутовський.
Сцена біля криниці.
1893 р.*

Скільки на українській землі криниць і колодязів! Трапляються монументальні колодязі, які будували довго, ґрунтовно, з вигадкою. Альтанки* над ними прикрашають химерними дранковими сплетіннями, вигадливою різьбою, півниками. Вода — вічне оновлення, продовження життя, яке неможливе без об'єднання двох. Об'єднання чистого й цнотливого, як джерельна вода. Парубки часто домовляються про побачення з дівчатами біля джерел і криниць, перші зна-

йомства також нерідко відбуваються біля води. Вона міцно з'єднує серця, про які люди незабаром скажуть: «Вони між собою нерозлий-вода» (За В. Супрунечком).

2. Поясніть уживання розділових знаків в останньому реченні тексту.
3. Розберіть два-три дієслова (за вибором) як частину мови.
4. Випишіть із тексту дієслова й визначте їх вид і дієвідміну. Запишіть їх у формі 2-ї особи однини й множини.

Пригадайте!

У закінченнях дієслів у формі 2-ї і 3-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини I дієвідміни пишемо **е (є)**, II дієвідміни — **и (ї)**: пишуть — пишеш, пише, пишемо, пишете; кричати — кричиш, кричить, кричимо, кричите.

Правописний практикум

121

1. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Поясніть свій вибір.

1. Хата без господаря тул..ться до горя й не може зблиснути вікнами надій (В. Крищенко). 2. Українське слово не просто заявило про своє воскресіння, а дов..ло на повен голос, що воно — велике слово великого народу (Б. Харчук). 3. Чу..ш, пісня лунає, ти мимохіть тягн..шся вслід за нею — вона старіша від тебе на тисячоліття й на тисячоліття молодша (І. Драч). 4. Ніхто не придумав розлуку, То в осінь приход..ть зима (Г. Чубач). 5. Незабутнє — забуд..ться. Неможливе — не здій..сн..ться. Навіть чисте забрудн..ться, тільки пісня залиш..ться (Г. Чубач).

2. Визначте розряд за значенням використаних у реченнях займенників.
3. Поясніть значення слів *мимохідь* і *мимохіть*.

Запам'ятайте!

У дієсловах наказового способу після **д, т, з, с, л, н** перед **-мо, -те** пишемо знак м'якшення: *сядьте, станьте, злазьмо*. Після **б, п, в, м, ф, ж, ч, ш і р** знак м'якшення не пишемо: *вдармо, ставмо*.

Правописний практикум

122

1. Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, м'який знак.

1. Ступай упевнено, не бійся, відважним буд.., несхитним буд.. (О. Лупій). 2. Кажу собі: «Не вір.. неправді!» (Г. Чубач). 3. Попри хмаричвари, попри сірі будні, ти кладеш.. на душу гарне слово «Буд..мо!» (М. Сом).

123 Завдання для самоперевірки.

1. Дієслово — це
 - А самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета та відповідає на питання *що робити? що зробити?*
 - Б самостійна частина мови, що вказує на особу, а також на предмети, ознаку, кількість, не називаючи їх конкретно
 - В службова частина мови

2. Правильно визначено синтаксичну роль дієслова в рядку
 - А Шумить сосновий ліс довкола.
 - Б Шумить сосновий ліс довкола.
 - В Шумить сосновий ліс довкола (*В. Яворівський*).

3. Дієслова *недоговорити, недописати, недогодувати, недосидіти, недочути* пишуться з *не* разом, бо
 - А без *не* не вживаються
 - Б мають складений префікс *недо-*, який надає значення неповної дії
 - В їх усі можна замінити синонімом без *не*

4. Дієслова *зустрічав, святкував, дивилася, купувала, їли* вжито у формі
 - А минулого часу
 - Б майбутнього часу
 - В теперішнього часу

5. Дієслова *летіти, говорити, робити, бачити, знаходити* належать до
 - А I дієвідміни
 - Б II дієвідміни
 - В I та II дієвідмін

6. Визначте, у якому рядку допущено помилку в написанні дієслів
 - А виїжджає, чеше, колише, в'яжиш, верти
 - Б даєш, печеш, свистиш, заводиш, володієш
 - В носиш, народжуєш, ладиш, ходиш, ловиш

7. Дієслова *давала б, їла б, відповіла б, видала б, сходила б* ужито у формі

- А умовного способу
- Б дійсного способу
- В наказового способу

8. Дієслова, які означають дію або стан, що відбуваються самі по собі, без участі особи, явища природи (*вечоріє*), переживання (*горює*), фізичний стан людини (*морозить*), називають

- А особовими
- Б безособовими
- В неозначеною формою дієслова

9. Дієслова *загаси, привітай, нехай відпочивають, відповідайте, допоможіть* ужито у формі

- А умовного способу
- Б дійсного способу
- В наказового способу

10. В українській мові дієслова творяться за допомогою

- А суфіксального, префіксального, префіксально-суфіксального способів творення
- Б суфіксального й префіксального способів творення
- В префіксального й префіксально-суфіксального способів творення

11. Дієслова *ойкнути, червоніти, вечеряти, синіти* утворені за допомогою

- А суфіксального способу творення
- Б префіксального способу творення
- В префіксально-суфіксального способу творення

12. Визначте, у якому рядку подано синоніми до слова *вередувати*

- А капризувати, комизитися, коверзувати
- Б бродити, никати, тинятися
- В мигтіти, мигати, моргати

§ 18 Усний вибірковий переказ тексту наукового стилю мовлення

Пригадайте!

Назвіть мовні особливості наукового й публіцистичного стилів мовлення.

124 Прочитайте текст і проаналізуйте за планом.

План

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Який тип мовлення покладено в основу тексту?
3. З'ясуйте стиль мовлення. Доведіть свою думку.
4. Випишіть із тексту біологічні терміни. Поясніть їх значення.
5. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.
6. Запишіть складний план тексту.

Чому опадає листя?

У широтах помірного клімату осінь є проміжком між літом — періодом найбільшої активності живих істот, і зимою — періодом завмирання життя. Осінь — відповідальний період у житті природи, коли її сили мобілізовані для продовження життя.

Одна з прикмет осені — листопад*. Спершу зелене листя стає жовтим і багряним, а тоді, легко занесене поривами вітру, залишає дерево.

Листя рослин виконує найважливішу функцію в біосфері*: використовуючи сонячну енергію, воно синтезує поживні речовини й виділяє в атмосферу кисень. Проте це може бути здійснене лише тоді, коли є тепло, волога та світло. Рослина, листя якої активно працює, вразлива, коли настають холоди. Адже для фотосинтезу* потрібен постійний приплив великої кількості води. Під час зниження температури повітря й ґрунту холод здатний знищити незахищену рослину, перетворивши

воду в її клітинах на лід. Щоб цього не сталося, рослини позбуваються надміру вологи й скидають листя (За О. Васельковським).

125

1. Прочитайте визначення. Зробіть висновок, чим відрізняється вибіркового переказ від детального.

Вибірковий переказ — вид переказу, що передбачає вибір із сприйнятого тексту певної інформації.

Детальний (докладний) переказ передбачає відтворення змісту тексту повністю (без пропуску окремих деталей), послідовно (не порушуючи порядку дій) і правильно (точно називати імена, факти, окремі назви).

2. Визначте етапи підготовки й відтворення переказу.

126

1. Прочитайте поради, які допоможуть вам якнайкраще переказати текст. Зіставте сформульовані поради з етапами підготовки й відтворення переказу.

Коли сприймаєте текст перший раз, визначте:

- у якому стилі й жанрі написаний текст;
- про що в ньому йдеться;
- яка його тема й основна думка.

Під час другого прослуховування, використовуючи відповіді, отримані під час первинного сприймання тексту, зафіксуйте:

- логічну послідовність викладу змісту тексту;
- ключові слова, що містять основну інформацію тексту (дієслова для розповіді; прикметники для опису; слова, які називають або перераховують аргументи, для роздуму);
- засоби мовного зв'язку.

Обдумуючи зміст переказу:

- складіть (для себе) план тексту, формулюючи назву кожної частини й добираючи факти (перераховуючи ключові слова), які важливі для розкриття основної думки тексту;
- продумайте початок і завершення тексту, перехід від однієї частини до іншої;
- пригадайте мовні засоби, використані автором для передачі змісту;
- урахуйте стилістичні й жанрові особливості тексту.

2. Сформулюйте поради для однокласників, які допоможуть у самоперевірці.
3. Усно перекажіть фрагмент самостійно дібраного тексту про географічні відкриття.

Дієприкметник

...З'явився серед дієслів Дієприкметник. І всіх, хто вмів виконувати дієслівну й прикметникову роботу, стали називати дієприкметниками.

І. Вихованець

§ 19 Дієприкметник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Пригадайте!

1. Яка частина мови вказує на ознаки предмета? Наведіть приклади.
2. Як називається особлива форма дієслова, що вказує на ознаку предмета за дією? Наведіть приклади.

127

1. Порівняйте квіти, зображені на малюнках. Доберіть до них по кілька означень, користуючись довідкою.

Довідка: червона, свіжа, весела, духмяна, яскрава, тьмяна, доглянута, полита, засохла, умита, занедбана, сяюча.

2. Назвіть постійні ознаки квітки. Яких ознак вона набуває, коли на неї спрямовано певні дії: *помита, полита, доглянута*?
3. Зіставте словосполучення: *червона квітка, доглянута квітка*. Дайте відповіді на такі запитання:
 - Які слова в словосполученнях називають *ознаки предметів*? На що саме вказують ці ознаки? Чим вони відрізняються?
 - Яке слово називає постійну ознаку предмета, тобто таку, що не залежить від впливу на цей предмет інших предметів?
 - До яких частин мови належать слова *червона, доглянута*?

Запам'ятайте!

На ознаки предмета (квітки) вказують слова *червона, доглянута*. Перше слово позначає колір (*червоний*), друге — ознаку за дією (*доглядати*). Ознака за кольором (*червона*) є постійною, вона не залежить

від дії інших предметів. Ознака за дією (*доглянута*) передає вплив на предмет з боку іншого предмета чи особи (*квітка, яку доглянули*). Отже, *червона* — це прикметник, *доглянута* — дієприкметник.

Дієприкметник — це особлива відмінювана форма дієслова, що передає ознаку за дією, яка розгортається в часі або мала місце в минулому, і відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

Наприклад: *написаний твір, виголошена доповідь, зів'яле листя, освітлені кімнати.*

128

Визначте, які спільні морфологічні ознаки мають прикметник і дієприкметник. Зіставте закінчення дієприкметників у поданих нижче словосполученнях.

1. Намальована картина — намальований пейзаж.
Змінюються за
2. Намальована картина — намальовані картини.
Змінюються за
3. Намальована картина — намальованої картини.
Змінюються за

Запам'ятайте!

Дієприкметник і прикметник мають такі спільні морфологічні ознаки: відповідають на питання *який? яка? яке?* (*синій — синіючий, сивий — посивілий, сухе — посохле*), змінюються за родами (*доглянутий, доглянута, доглянуте*), числами (*доглянутий, доглянуті*) й відмінками (*доглянутий, доглянутого, доглянутому, доглянутий, доглянутим, на доглянутому*). У реченні дієприкметник найчастіше виконує роль означення: *Дерева стояли, обтяжені снігом*. Також дієприкметник може бути іменною частиною складеного присудка: *Сонце палахкотіло, як багаття, але було повите легким серпанком* (В. Шевчук).

129

1. Прочитайте речення. Випишіть у перший стовпчик дієприкметники, а в другий — прикметники. Обґрунтуйте свій вибір.

1. *Медвяно пахне скошена трава (А. Малишко)*. 2. На купи листя, зібраного напередодні, висіявся легенький іній (*В. Ажаєв*). 3. Опале листя лежить горілиць — на теплу зиму (*Народна прикмета*). 4. Достигле яблуко само на землю падає (*Прислів'я*). 5. Глибокі яри *ламаними* складками підбігають до самого шляху (*М. Стельмах*). 6. На все чіпляється кванливо легеньке *павутиння* (*М. Рильський*).

2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *легенький* і *павутиння*.

130

1. Складіть алгоритм розрізювання прикметників і дієприкметників і, користуючись ним, запишіть спочатку словосполучення з прикметниками, а потім з дієприкметниками.

Сміливий хлопець, переможений хлопець; скошена трава, духмяна трава; заплющені очі, блакитні очі; невичерпні багатства, утрачені багатства; напрасований костюм, новий костюм; зелений гай, зеленіючий гай; вишитий рушник, яскравий рушник; білі хати, побілені хати; розпалене вогнище, палаюче вогнище; сиве волосся, посивіле волосся.

2. Складіть речення з трьома-чотирма словосполученнями.

Запам'ятайте!

Дієприкметники можуть утрачати дієслівні ознаки виду й часу та переходити в прикметники: **битий шлях**, **освічена людина**. Такі прикметники не мають пояснювальних слів.

Пояснювальні слова вказують на наявність дієслівної ознаки, тобто на те, що це слово — дієприкметник: **відкритий мореплавцями острів**.

131

1. Розподіліть словосполучення у два стовпчики: у перший — прикметники, у другий — дієприкметники.

Вдалий (день), знайдений (дівчиною), чутливий (до болю), накручений (ткалею), зроблений (батьком), ошатний (юнак), попереджений (директором), здобутий (спортсменами), надувний (м'яч), зумовлений (обставинами).

2. Якщо ви правильно виконали вправу, то з других букв слів прочитаєте закінчення вислову І. Огієнка: «Мова — ...».

132

1. Ознайомтеся зі зразком міркування. Визначте спільні та відмінні ознаки дієслова й дієприкметника.

Зразок міркування: У реченні *Сад зеленіє* дієслово означає дію предмета, що відбувається в момент мовлення. У реченні *Розкинувся зеленіючий сад* дієприкметник указує на ознаку за дією, яка відбувається також у момент мовлення. У цьому й полягає відмінність між дієсловом і дієприкметником.

2. Прочитайте словосполучення. Проаналізуйте два словосполучення за поданим зразком міркування.

Двері відчинили — відчинені двері, листа надіслали — надісланий лист, річка замерзла — замерзла річка, квіти зірвали — зірвані квіти, вірш прочитали — прочитаний вірш.

Запам'ятайте!

Дієприкметник має такі форми часу: **теперішній** (малюючий, паляючий, співаючий) і **минулий** (намальований, написаний, проспіваний); буває **недоконаного** (тремтячий, сіяний, кручений) і **доконаного** (вимовлений, зроблений, вивернутий) виду.

Дієприкметник вимагає від іменника певного **відмінка** (порізаний шматочками, підперезаний поясом); може мати **пояснювальні слова** (написаний сьогодні лист, зірвані дівчатами квіти).

133

Замініть словосполучення з дієсловами синонімічними з дієприкметниками за зразком. Складіть речення з двома-трьома дієприкметниками.

В'януть високі трави, яблука дозріли восени, зібрали багатий урожай, скошили комбайном пшеницю, вітер затихає поволі, поле чорніє вдалині, очолити колектив, умити дощем місто.

Зразок: в'януть високі трави — в'янучі трави.

134

1. Прочитайте дієприкметники, поставте до них питання. Доберіть до дієприкметників іменники, запишіть за зразком.

Падаючий — опалий, темніючий — потемнілий, досягаючий — достиглий, чорніючий — почорнілий, зеленіючий — позеленілий, змолотий — змелений.

Зразок: падаюче листя (теп. час) — опале листя (мин. час).

2. Поставте в дієприкметниках наголоси.
3. Визначте рід і число дієприкметників.
4. Складіть речення з двома-трьома словосполученнями.

Пригадайте!

Що таке **прикметник**? Чим дієприкметник відрізняється від прикметника?

135

Доберіть і запишіть по п'ять-шість прикладів прикметників і дієприкметників.

Записаний, дібраний, зігрітий, облитий,

Теплий, легкий, білуватий, величезний,

Робота в парі

136

Знайдіть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

I варіант

1. Вмитий, вимитий, чистий.
2. Відтворений, створений, відтворюючи.
3. Намальований, мальовничий, малюючий.
4. Гарантійний, гарантований, гарантуючий.
5. Зволожувати, зволожений, зволожуючий.

II варіант

1. Схвильований, хвилюючий, хвилювати.
2. Оновлений, оновлюваний, новий.
3. Зібраний, збираючий, збирати.
4. Одягнений, одягнутися, одягати.
5. Зумовлюючий, зумовлений, зумовити.

Запам'ятайте!

Дієприкметники можуть відрізнитися від прикметників наголосом. Якщо слово має наголос на корені, то це дієприкметник, якщо на суфіксі — це прикметник. **Наприклад:** *то́вчений* — *товче́ний*. Слова *гриму́чий*, *скрипу́чий*, *летю́чий* належать до прикметників. Прикметниками є слова типу *непереможний*, *визвольний*, *осяйний*.

- 137** 1. Прочитайте слова, правильно їх наголошуючи. Визначте, які з них — прикметники, а які — дієприкметники. Складіть із ними речення.

Копчений — *копче́ний*, *колючий* — *колю́чий*.

2. Запишіть подані словосполучення. Поставте знак наголосу у виділених словах. Поясніть їх значення.

Несказане побажання, *несказанне* бажання, *неподоланий* бар'єр, *неподоланна* армія.

Запам'ятайте!

Щоб ваше мовлення стало яскравим, чітким і виразним, необхідно навчитися використовувати дієприкметники. Стилiстична роль дієприкметників полягає в тому, що вони роблять висловлення стислим, плавним, виразним. Тому письменники використовують дієприкметники в художніх творах, а журналісти — у публіцистичних текстах. Стислість фраз із дієприкметниками робить їх незамінними в текстах офіційно-ділового стилю. У науковому стилі дієприкметники використовують для посилення доказовості думок. У розмовному стилі дієприкметники використовують зрідка через їх «книжність».

- 138** 1. Спишіть текст. Визначте синтаксичну роль дієприкметників, відповідно підкреслюючи їх.

Золота осінь. Мідним листям завітчана, спілими яблуками закосичена, червоним верховіттям вінчана, сивим павутинням *залентчена*, *отавою** *замаєна*, *стернями** *обперезана*, цвіркунами обспівана (Б.-І. Антонич).

2. З'ясуйте значення виділених слів.

Творча лабораторія

Розкажіть про свої враження від осіннього саду або парку. У розповіді використовуйте дієприкметники *пожовтілий, потемнілий, обсіпаний, зібраний, оголений*.

139

1. Спишіть прислів'я та приказки. Підкресліть дієприкметники, визначте їх час, вид, відмінок, рід і число.

1. Обіцяного три роки чекають. 2. *Лежачого* не б'ють. 3. Під лежачий камінь вода не тече. 4. *Береженого* й Бог береже. 5. Лякана ворона й куца боїться. 6. Приїзд нежданий — зате бажаний. 7. Вовк і лічене бере. 8. Грабований кожух не гріє.

2. Поміркуйте, чи можна виділені слова вважати дієприкметниками.

140

1. Визначте ознаки предметів за дією за зразком.

Вікно (відчинити), двері (зачинити), завдання (записати) на дошці, учень (читає), небо (темніє), урожай (зібрати), риба (смажити), листя (пожовтіти), букет (зрізати), підлога (вимити).

Зразок: *вікно (відчинити) — вікно відчинене.*

2. Виконайте розбір трьох-чотирьох словосполучень: визначте головне й залежне слово, від головного до залежного слова поставте питання.

141

1. Доберіть до іменників дієприкметники за зразком.

Бузок, лист, небо, досвід, клас, картопля, село, море, повітря, кінофільм, книжка, сонце.

Зразок: *бузок (який?) квітучий.*

2. Напишіть твір-мініатюру (*шість-сім речень*) з теми «Мої канікули», використовуючи дібрані дієприкметники.

142

1. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку, доберіть заголовок. Уявіть картину, намальовану автором тексту.

Катерина Білокур могла працювати над однією квіткою так довго, поки та *не одцвітала*. День за днем, пелюсточку за пелюсточкою вимальовувала шість червоних жоржин біля плетеного тину.

Одного разу зняла із себе мережану хустку, зав'язала нею куц жоржин у квітнику.

Ні, *не пасує*.

Нарешті знайшла місце для хустки: вона висітиме на тиночку, мовби забута ще звечора, припала росою. Тоді пейзаж у просвітку між квітами

К. Білокур. Колгоспне поле.
1948–1949 рр.

буде ранковий, холоднуватий, сповнений блакиті, освітлений *неяскравим* світлом. «Забута» хустина зіграла картину теплом людської присутності, внесла в неї жанровий відтінок.

Художниця завжди малювала обмежені в просторі куточки городу, квітника, саду. Тим часом малювала своє улюблене суцвіття — весняні, літні й осінні квіти в одному нероздільному вінку.

Не маючи сама надто міцного здоров'я, вона особливо ревно любила дивуватися незбагненній силі землі, скропленій дощем і зігрітій сонцем: з малесенького зернятка, укинутого в пухку ріллю, виростає така краса! Десь беруться з води, землі й

світла найтонші переливи червоного, жовтого, вишневого, рожевого, блакитного! (Д. Степовик).

2. Випишіть із тексту дієприкметники. Яку роль вони виконують у тексті?
3. Випишіть із тексту спільнокореневі слова. Розберіть їх за будовою.
4. Поясніть правопис виділених слів.
5. Доберіть п'ять-шість слів для словникового диктанту з теми «Правопис **не** з різними частинами мови».

Робота в групі

143

1. Розгляньте репродукцію картини К. Білокур. Зіставте текст із своїми враженнями від картини. Що, на вашу думку, символізує забута хустка?
2. Продовжте текст своїми міркуваннями про «незбагненну силу землі».

§ 20

Активні й пасивні дієприкметники

144

Пригадайте, на яку ознаку вказують дієприкметники. Які з наведених дієприкметників указують на ознаку предмета, що діє, а які — на ознаку предмета, з яким щось роблять?

Любляча мати, зігрітий сонцем, зіграна п'єса, підписаний документ.

Запам'ятайте!

Дієприкметники бувають активні й пасивні. **Активні дієприкметники** виражають ознаки особи або предмета, які самі щось робили або роблять: *перемагаючий спортсмен, пожовкле листя, граючий тренер.*

Пасивні дієприкметники виражають ознаки того предмета, з яким хтось щось робить або робив: *очікуваний подарунок, вишитий рушник, заварений чай.*

Активні й пасивні дієприкметники зберігають вид дієслова, від якого утворилися: *сяють (що роблять? недок.) – сяючий (недок.), сказати (що зробити? док.) – сказаний (док.).*

145

Доведіть, що в першому стовпчику подано активні дієприкметники, а в другому — пасивні. Складіть речення з двома-трьома дієприкметниками.

палаючий	наповнений
сумуючий	народжений
невмираючий	привезений
прибулий	передбачений
збляклий	розігрітий
позеленілий	зшитий

146

1. Прочитайте виразно текст. Доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку.

Тітка Ялисовета зустріла мене на порозі. Вона кинулася в комірчину до скрині й унесла цілу купу вишитих рушників.

Червоні й чорні традиційні нитки переплелися, вимальовуючи на полотні дивні узорі: темне розгалужене листя красувалося з червоними квітами й пишними ягодами. Унизу, оторочені лиштвом*, *висьохкували* птахи.

З хатини вичалапала* старенька посивіла бабуся. З-під насуплених брів глянула на гостя, прошамкотіла:

— Моє вишивання, моє гаптуваннячко*. Ой, коли ж я ті ниточки заплітала. Що ж це ти, Ялисовето, продаєш? Господь з тобою! Хіба ж можна!..

Розіславши на колінах злежаний рушник, бабуся перебирала давно зіткане, вишите полотно, ніби свої літа, переплетені на рушникові червоними й чорними нитками. Сухі скарлючені пальці ледь-ледь тремтіли.

Я заплатив тітці Ялисоветі за два рушники, обережно поклав їх до портфеля.

Бабуся Домаха все ще сиділа згорблена на стільчику й *перебирала* сухими пальцями вишивку на рушнику. Мабуть, їй захотілося ще раз пройтися полотном, гаптованим у дівочі літа.

— Синку! — озвалася вона. — Візьми й мій рушник, тільки не треба грошей... Так дарую... Може, згадаєш колись бабу... А може, і людям розкажеш.

На подвір'ї палахкотіла в чаруючих променях *призахідного* сонця стара груша, що росла біля хати. І досі ввижається мені та груша в багряному відсвіті згасаючого сонця — постає раптом на рушнику, подарованому на згадку сивою бабусяю (*За І. Цюпою*).

2. Визначте кількість мікротем у тексті. Як вони впливають на формулювання теми?
3. Поясніть написання виділених слів.
4. Поясніть значення слів *вичалапати* й *прошамкотіти*. Доберіть до них синоніми.
5. Випишіть спочатку активні дієприкметники, а потім пасивні. Визначте їх вид.
6. Визначте синтаксичну роль двох-трьох ужитих у тексті дієприкметників.

Робота в групі

147

1. Проведіть заочну екскурсію до Музею вишивки.
2. Підготуйте розповідь про експонати* музею, використовуючи дієприкметники.
3. Складіть діалог про заочну екскурсію до Музею вишивки.

148

- Доберіть до поданих іменників активні й пасивні дієприкметники. Складіть речення з двома-трьома словосполученнями.

Колір, рушник, документ, повітря, погляд, листя, очі.

149

1. Запишіть в один стовпчик словосполучення з активними дієприкметниками, а в інший — словосполучення з пасивними дієприкметниками.

Оперуючий лікар, покритий імлою ліс, довго триваючий антракт, посаджена гречка, достиглі кавуни, мережана хустка, зеленіючий степ, скошена пшениця, посивілий дідусь, непрочитана книжка, яскраво розмальована писанка, засіяне ячменем поле, вимите скло, пошкоджене морозами дерево, куплені овочі, відчинене вікно.

2. Підкресліть другу букву іменників, які стоять після дієприкметників. Якщо ви правильно розподілили слова, то з підкреслених букв складете початок рядків з відомої пісні: «...оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов».

Ая Правописний практикум

150

1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки.

Український рушник пройшов крізь віки, символізуючи глибину безмежної любові до своїх дітей, до всіх, хто (не)черствіє душею. Він щедро простелений близьким і далеким друзям, гостям.

У кожній родині, де підросла дівчина, скриня була наповнена рушниками. Їх дбайливо обрігали, ними хизувалися — гостям неодмінно показували посаг*, виготовлений дівчиною на виданні.

Рушники бувають вишиті й ткані. Для українських вишиваних рушників характерні спільні ознаки, проте кожен регіон має свої відмінності у формі, способі виготовлення, оздобленні, кольоровій гамі (За В. Скуратівським).

2. Доберіть до тексту заголовки.
3. Визначте його тему.
4. Визначте розряд ужитих у тексті займенників.
5. Підкресліть дієприкметники. Визначте, які з них належать до активних, а які — до пасивних.

Творча лабораторія

Підготуйтеся до виступу на одну з пропонованих тем: «Краса й неповторність українських рушників», «Техніка виготовлення рушників у нашому регіоні», «Весільний рушник». Під час підготовки до виступу скористайтеся довідковою й художньою літературою, розпитайте своїх родичів або сусідів.

§ 21 Творення активних і пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу. Правопис суфіксів дієприкметників

- 151 1. Прочитайте текст. Випишіть активні й пасивні дієприкметники, а поряд — дієслова, від яких вони утворилися.

Вода... Її так багато на нашій планеті. Вона розлилася непізнаними морями, вирує нескінченними океанами, тече в стрімких, чаруючих річках і граючих струмках, невтримно нуртує в голубих озерах і дзюркотить у звичайній лісовій копанці. Вона напоїла все живе й суще на землі й зробилася вірним супутником нестримного технічного прогресу, добрим джерелом квітання виплеканого хліборобом поля. Вода — невичерпне благо й дарунок природи (За І. Падалкою).

2. Позначте графічно суфікси, за допомогою яких утворилися дієприкметники. Зробіть висновок про творення дієприкметників.

Запам'ятайте!

Дієприкметники

активні		пасивні	
теперішнього часу	минулого часу	теперішнього часу	минулого часу
утворюються		утворюються	
від основи дієслів 3-ї ос. мн. тепер. ч. + -у́ч- (-ю́ч-), -а́ч- (-я́ч-): <i>палають — палаючий, сумують — сумуючий</i>	від основи неозначеної форми дієслів доконаного виду за допомогою суфікса -л̂- : <i>постаріти — постарілий, дозріти — дозрілий</i>	—	від основи неозначеної форми дієслів за допомогою суфіксів -а́н- , -н̂- , -е́н- , -е́н̂- , -т̂- : <i>прочитати — прочитаний, привезти — привезений, клеїти — клеєний, розігріти — розігрітий</i>

Активні дієприкметники недоконаного виду теперішнього часу в українській мові вживають обмежено. Виражене ними значення передають іншими мовними засобами, зокрема іменниками (*головуючий на зборах — голова зборів, відпочиваючий у пансіонаті — відпочивальник пансіонату*) або підрядною частиною складнопідрядного речення (*людина, яка головує на зборах; люди, які відпочивають у пансіонаті*).

- 152** Виберіть із дієприкметників той, що утворився від поданого дієслова. Доведіть правильність свого вибору.

Порізати — порізаний, ріжучий, різаний; кипить — киплячий, кип'ячений; вивчають — вивчений, вивчаючий; збирати — зібраний, збираючий; підстригати — підстригаючий, підстрижений; виручати — виручаючий, виручений; зрадіти — зраділий, радіючий.

- 153** Прочитайте дієприкметники. Визначте їх вид і час. Запишіть дієслова, від яких вони утворилися, за зразком. Складіть речення з двома-трьома дієприкметниками.

Працюючий, вивчений, засохлий, бачений, зігрітий, пофарбований, сполоханий, нудьгуючий, створений, пожовклий, посірілий, зростаючий, зміцнений, вишитий.

Зразок: *працюючий* (акт. дієприкм., недок. вид, теп. час) — *працюють*; *вивчений* (пас. дієприкм., док. вид, мин. час) — *вивчити*.

- 154 1. Утворіть від поданих дієслів активні дієприкметники за зразком. У чому полягає особливість творення активних дієприкметників теперішнього часу? Провідмініайте усно два-три дієприкметники.

Сяяти, тремтіти, відповідати, *пожовкнути*, пронизувати, прилягати, *зів'янути*, *застигнути*, нависати, бажати, червоніти, *змерзнути*.

Зразок: *сяяти* (неозначена форма) — *сяють* (3-тя ос. мн., теп. час) — *сяючий* (акт. дієприкм.).

2. Які зміни відбулися під час творення активних дієприкметників від виділених дієслів?

Запам'ятайте!

Якщо в неозначеній формі дієслова є суфікс **-ну-**, то під час творення активних дієприкметників минулого часу він випадає.

Наприклад: *розквітнути* — *розквітлий*, *достигнути* — *достиглий*.

Це наша країна! Правописний практикум

155

1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й обираючи з дужок правильний варіант написання. Прочитайте виразно записаний текст.

Море... Одним воно відкриваєт..ся від підні(ж, жж)я знам..нитого Дюка в Одесі й, означене ясною смугою пр..бо(ю, я) біля Воронцовс..кого маяк (у, а), сягає далі — аж крайнеба, де (с, з)ливаєт..ся з ним (у, в) нескінченну мінливу блакить, звідки вир..нають націлені на порт цяточки кораблів (й, і) куди зникають ставні океанс..кі велетні.

Іншим — це прочитані книжки про н..ого, переглянуті фільми, прослухані розповіді бувальців. (Й, І) постає з них ома(н, нн)ий (й, і) ро..пливчастий образ чогось загадкового й нескореного (у, в) незорій, збуреній хвилею водній пустелі (*За В. Конашевичем*).

2. Доберіть до тексту заголовки.
3. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свою думку.
4. Доберіть синоніми до слова *крайнебо*.
5. Поясніть написання підкреслених слів. Доберіть чотири-п'ять прикладів на орфограму «Правопис власних назв».

6. Із чим порівнює море й кораблі автор? Доберіть власні приклади порівнянь до слів *корабель* і *море*.
7. Підкресліть у тексті дієприкметники. Визначте їх час і вид. Позначте графічно суфікси, за допомогою яких вони утворилися.

Робота в групі

156 Підготуйте розповіді, використовуючи дієприкметники.

- Про одну з ваших надзвичайних морських подорожей;
- про одну з країн, яку омиває Чорне море;
- про небезпеку, що загрожує водній оболонці Землі;
- про Дюка, пам'ятник якому споруджено в Одесі;
- про художні твори, присвячені морським пригодам.

157 1. Доберіть спільнокореневі пасивні дієприкметники до активних дієприкметників теперішнього часу за зразком.

Збираючий, даруючий, перемагаючий, зростаючий, закінчуючий, малюючий, захоплюючий, гріючий, прямуючий.

який?

Зразок: збираючий — зібраний урожай.

2. Складіть словосполучення з чотирма-п'ятьма дієприкметниками. Зробіть їх розбір за зразком.

Запам'ятайте!

Від дієслів на **-ся** в українській мові дієприкметники не утворюють. Дієприкметники від дієслів з основою неозначеної форми на приголосний, на **-и-**, **-і-** (**-ї-**) перед **-ний** мають **е** (після голосних — **є**): *запрягти* — *запряжений*, *виїздити* — *виїжджений*, *засидіти* — *засиджений*, *вигоїти* — *вигоєний*.

158 Утворіть від дієслів пасивні дієприкметники. Які фонетичні зміни ви спостерігаєте під час творення виділених дієслів?

Відчинити, розтоптати, навантажити, *народити*, розвідати, наповнити, налити, мити, облити, *пропекти*, схилити, *крутити*.

Правописний практикум

159 1. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки. Виконайте словотвірний розбір дієприкметників.

1. На б..р..зі хв..лястої Д..сни стояло місто, (оповити) в сні (*М. Рильський*). 2. Усі побігли по ш..рокій греблі, (обсадити) знизу в..рбами (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Через гілки берестів бл..щала ш..рока т..раса над морем, (заставити) столами та стіл..цями (*З підручника*). 4. Тихими

водами Дунаю проплинув пароплав і вразно виткнувся на (палають) обрії (М. Коцюбинський). 5. Понад (синіють) долом м.р..хтіли хвилі (розігріти) повітря (І. Франко).

2. Виконайте синтаксичний розбір першого речення.

Робота в парі

160

Утворіть від дієслів *зробити* (I варіант) і *створити* (II варіант) пасивні дієприкметники минулого часу. Складіть із ними речення. Визначте спосіб творення дієприкметників та їхню синтаксичну роль.

Це наша країна!

161

1. Прочитайте текст.

Дорога додому

Теплими сонячними промінчиками крізь смарагдово-багряне листя високих дерев. Блакитними латочками м'якого неба. Тонкими, невловимими, срібними ниточками-павутинками. Рясно насіяними хатками, *кольорово-веселковими*, майже іграшковими. Усміхненими бабусями на лавчинах, коло воріт. *Жовтогарячими* соняшниками, тендітними мальвами, садками, рясними кущами барвистих півоній, квітучими айстрами. *Безкрайними* луками, ще зеленими. Табунами коней, що відчайдушно мчать із вітром наввипередки. Золотими куполами *білосніжних* храмів. Тонким, протяжним звуком дзвону, що тане й зникає. Відчиненими хвірточками, вбраними клумбами. Кудлатим собакою. Дрібними курочками на подвір'ях. Веселим сміхом дітлахів. Стогоном дерев'яного возу, скрипом колеса о кам'яний ґрунт. Духмяним запахом свіжовипеченого хліба. Важким ароматом диму й осіннього листя в повітрі. Дорога додому. Бабине літо (З книги «Жменька слів для доброго настрою»).

2. Поясніть написання виділених слів.
3. Випишіть із тексту дієприкметники. Виконайте морфологічний розбір двох-трьох дієприкметників за власним вибором.
4. Визначте розряд за значенням ужитих у тексті прикметників.
5. Розкажіть про свою дорогу додому.

Творча лабораторія

Розкажіть про відомі вам озера, використовуючи дієприкметники.

§ 22**Відмінювання активних і пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу. Правопис відмінкових закінчень дієприкметників**

- 162** 1. Зіставте відмінкові закінчення дієприкметників і прикметників в однині. Що спільного ви побачили у відмінюванні прикметників і дієприкметників?
2. Ознайомтеся зі зразком відмінювання словосполучення в однині. Провідмінійте його в множині. Зробіть висновок про відмінкові закінчення дієприкметників у множині.

Зразок

<i>Н. в.</i>	прочитана цікава книжка
<i>Р. в.</i>	прочитаної цікавої книжки
<i>Д. в.</i>	прочитаній цікавій книжці
<i>Зн. в.</i>	прочитану цікаву книжку
<i>Ор. в.</i>	прочитаною цікавою книжкою
<i>М. в.</i>	у прочитаній цікавій книжці

Запам'ятайте!

Усі дієприкметники відмінюються як прикметники твердої групи.

- 163** 1. Провідмінійте усно словосполучення, запишіть їх у давальному, орудному й місцевому відмінках однини. Позначте графічно закінчення.

Доглянуте пшеничне поле, намерзла льодяна бурулька, яскрава вишита сорочка, молодий зеленіючий гайок, зміцнілий молодий організм.

2. Складіть речення з трьома-чотирма словосполученнями.

- 164** Складіть речення з поданими словосполученнями. Визначте дієприкметники й дієприслівники. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Працюючи на заводі Працюючі в полі машини 2. Сяючи на сонці Сяючі обличчя 3. Чаруючи співом Чаруючі зорі

- 165** Спишіть текст, розкриваючи дужки. Визначте рід, число, відмінок і синтаксичну роль дієприкметників.

Глядачі звинувачували А. Куїнджі в тому, що за полотном «Нічне» (захований) ліхтар. Не могли збагнути, як (написаний) картина, що місяць світить, як справжній. Митець пізнається за (відтворений) у краєвидах ефектами світла. Гладінь Дніпрових вод нічим не (підсвічений). На тлі (сяючий) річки при першому погляді на картину впадає в око чіткий силует вітряка.

А. Куїнджі. Нічне.
1905–1908 рр.

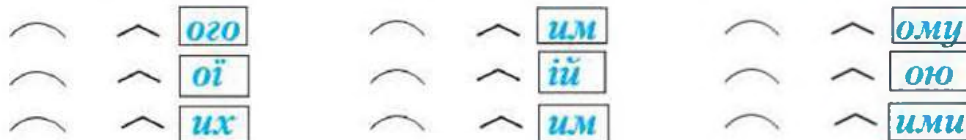
Робота в групі

166

1. Розгляньте картину А. Куїнджі «Нічне». Чи вдалося, на вашу думку, авторові тексту передати словами красу зображеного на картині пейзажу?
2. Опишіть зображений на картині пейзаж, доповнюючи текст вправи 165.
3. Підготуйте п'ять–сім запитань за змістом тексту для однокласників.
4. Назвіть картини відомих вам українських художників. Підготуйте розповідь про одного з них.

167

Доберіть три-чотири дієприкметники, будова яких відповідатиме поданим схемам. Поміркуйте, які ознаки дієприкметника можна назвати лише на основі закінчення.

168

1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Назвіть ключові слова й словосполучення.

«Роблю сонячні квіти тому, що людей люблю, творю їм на радість, на щастя» — так говорила відома українська художниця Марія Приймаченко, своєрідна творчість якої напоєна диханням рідної землі.

Від матері-вишивальниці нею було *перейняте* вміння створювати чарівний український орнамент, у якому, кажучи словами М. Гоголя, «птахи виходять схожими на квіти, а квіти — на птахів». У створених художницею декоративних композиціях на картон і папір *перенесені* мотиви традиційних настінних *розписів* і вишиванок.

Її малюнки — це не тільки ілюстрації до народних казок, а й своєрідні варіації на їх теми, переплетені з роздумами художниці про довкілля.

Її образна система індивідуальна й неповторна. Зображені на малюнках букети — це не просто натюрморти чи орнаменти, а узагальнений образ квітів, що виражає певний лад думок (За Є. Дорошенком).

М. Приймаченко.
Сорока в трояндах. 1983 р.

М. Приймаченко. Із заслання
Тарас Шевченко повернувся на
квітучу Україну. 1968 р.

2. Визначте стиль тексту.
3. Поясніть правопис виділених слів.
4. Випишіть із тексту словосполучення за схемою *іменник + діє-прикметник*. Позначте графічно закінчення, визначте головне й залежне слово, поставте від головного до залежного слова питання.
5. Напишіть замітку до стіннівки про світове визнання М. Приймаченко.

Розвиток мовлення

§ 23 Докладний усний переказ розповідного тексту (художнього стилю) з елементами опису зовнішності людини

Пригадайте!

Чим опис відрізняється від розповіді й роздуму? Які особливості характеризують опис як тип мовлення? Чим твір-опис зовнішності відрізняється від твору-опису, наприклад, приміщення? Доведіть свою думку.

Оберіть із поданих ключових слів і словосполучень ті, що допоможуть вам дати відповіді на ці запитання.

Передбачає розкриття ознак предмета (постійних, однорідних), часові відношення, розвиток подій, процесів, використання дієслів-присудків, оцінку, загальний вигляд, призначення, ствердження або обґрунтування якоїсь тези за допомогою аргументів, перерахування ознак відбувається в різній послідовності залежно від мети висловлювання, науковий, художній.

- 169** Прочитайте тексти. Визначте їх стиль мовлення. Поміркуйте, яка мета опису в науковому стилі, а яка — у художньому. Визначте мету й особливості опису в науковому й художньому стилях.

Текст 1

Хлопчик-Зірка виховувався разом із дітьми Дроворуба, їв із ними й грався. Щороку він ставав усе гарнішим. Односельці дивувалися,

бо всі вони були смагляві й темноволосі, а він був білим і витонченим, як слонова кістка, а його кучері були подібні до пелюстки золотого нарциса. Його губи були, як червона квітка, а очі, як фіалки біля річечки з чистою водою, а його тіло було таким, як білосніжний нарцис у полі, де ще не ступала нога косаря (О. Уайльд).

Текст 2

Перші люди Європи зовні не дуже відрізнялися від її сучасного населення. Здебільшого вони були досить високі на зріст (майже 175–180 см), мали неабияку фізичну силу, але кістки в них були менш масивними, більш тонкими, ніж у неандертальців. Обсяг мозку, як і в сучасних людей, становив 1450–1560 г. Утім, такий же обсяг мозку був і в неандертальця, однак будова мозку в людини раннього палеоліту* істотно змінилася: наприклад, вона мала розвинені лобові частки. Звід черепа був високий, потилиця трохи пласка, чоло пряме й високе. Надбрівні дуги були добре виражені, але не зливалися над носом у суцільний надочномковий валик, характерний для неандертальців. Кісті рук були такі ж, як у сучасних людей (З підручника «Антропология»).

Д. Гордеев. Ілюстрація до повісті О. Уайльда «Хлопчик-Зірка». 2007 р.

170 Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Складіть план. Перекажіть текст, користуючись схемою, поданою на с. 50.

Матрос, видно, уже давно був списаний на берег, проте й досі форсив у смугастому тільнику й широких і важких штанях-кльош. Татуванням він нахвалитися не міг, хіба що маленьким якірцем на зап'ясті лівої руки. Безкозирка на круглій, як днище бочки, голові сиділа немов улита.

— О, і ви тут сходите, — мовив до високої дівчини, яка скочила слідом за ним з автобуса на занесене густою подільською курявою подвір'я автостанції.

Дівчина була вогнисто-руда, її коси роздималися хвилями тугого полум'я. Під тим полум'ям світилося чистою білизнаю напрочуд вродливе обличчя, на якому особливо вирізнялися брови й очі — глибокі й блакитні. Крижаний вираз на обличчі надавав холоду та незворушливості ясному поглядіві блакитних очей, і тому він був жорсткуватий і непривітний.

Дівчина ніяк не реагувала на репліку колишнього матроса. Тримавши в руці цератову* дорожню валізку, вона роззиралася...

На дівчину всі звертали увагу. По-перше, тому, що була тут, де всі знають усіх, чужою, а по-друге, коси її полум'яніли вогнем осіннього золотистого листя...

З центру містечка, де росло багато кленів та акацій, дівчина звернула на довгу вулицю, заставлену цегляними будиночками під шифером...

Зрештою ось і будиночок за тією адресою, яку вона шукала. Дівчина вже хотіла ступити на зелененьке, як мох, хоч і засмічене клаптями газет і трісками подвір'я, та в останню мить пройшла мимо похилених ворітець. Спинилася неподалік. Цегляний будиночок весело світив червоною, добре випаленою цеглою низьких своїх стін, на яких вікна видавалися уламками голубих весняних крижин. На шворках* у дворі висіла білизна — стільки шворок і білизни можна побачити лише у дворах будиночків, де мешкає кілька сімей (За Є. Гуцалом).

§ 24 Дієприкметниковий зворот. Розділові знаки в реченнях із дієприкметниковими зворотами

- 171 1. Прочитайте словосполучення. У якому з них дієприкметник є головним словом, а в якому — залежним?

Достиглі яблука — достиглі в саду.

2. Прочитайте речення. Назвіть іменник і дієприкметник, який від нього залежить. У яких реченнях дієприкметник має залежне слово? Яке місце займають дієприкметники щодо означуваного ними слова?

1. Достиглі яблука милували око.
2. Достиглі в саду яблука милували око буянням усіх відтінків зеленої, жовтої, червоної барв.
3. Яблука, достиглі в саду, милували око буянням усіх відтінків зеленої, жовтої, червоної барв.

Запам'ятайте!

Дієприкметник разом із залежним словом називають **дієприкметниковим зворотом**. Дієприкметникові звороти урізноманітнюють мовлення, допомагають висловлюватися стисло.

У реченні дієприкметниковий зворот є одним членом речення — означенням.

- 172 Прочитайте речення. Визначте, які з дієприкметників мають залежні слова, а які — ні. Спишіть речення з дієприкметниковими зворотами, підкресливши їх.

1. На підрум'яненому сонцем плесі срібляться лілії (Є. Шморгун).
2. Дятли відстукують свою монотонну, нервову морзянку*, як заведені

іграшки (В. Яворівський). 3. Шлях, обсаджений обабіч липами, перетинав степ із півдня на схід (Н. Рибак). 4. Мовчали закурені поля (М. Стельмах). 5. Ми дивилися на піщану землю, усипану минулорічною хвоєю й шишками (В. Росляков). 6. Листя, зірване з дерев, золоту хуртовиною закрутилося в повітрі (В. Пустовіт). 7. Степ залитий жовтою, густою, примарною габою* серпанку* (Т. Масенко).

173 Прочитайте речення. На якому місці в них стоїть дієприкметниковий зворот: перед означуваним словом чи після нього? Коли його виділяють комами?

1. Побілені до свят хати виднілися здалеку. — Хати, побілені до свят, виднілися здалеку.

2. На застелений скатертиною стіл сонце кидало останнє проміння. — На стіл, застелений скатертиною, сонце кидало останнє проміння.

Запам'ятайте!

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, то на письмі його потрібно виокремлювати комами. Під час читання речення з дієприкметниковим зворотом, що стоїть після означуваного слова, виділяємо його посиленням голосу та двома паузами — перед і після дієприкметникового звороту: *Березневе сонце-ярило, ушите весняними ручаями, спливало з-над сувоїв туманів* (Р. Іванченко).

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть перед означуваним словом, то його не виділяють інтонаційно й не відокремлюють комами: *Оповите серпанком місто ще дримало в передранішній тиші.*

Правописний практикум

174 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви й розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти. Прочитайте, правильно інтонуючи речення.

1. Як сірничок припалений від сонця день спалахнув обвуглився погас (Л. Костенко). 2. Колись під цими соснами була кр..ниця обведена по краях з..ленавим баговинням* (В. Яворівський). 3. Над нами с..ніло небо випране теплим осі..ім дощем (В. Пустовіт). 4. П..р..пілки кричать у нескошених нивах вівса дзвінко п..р..гукуються — від щастя (Т. Масенко). 5. За вільно ро..чиненим вікном ліниво дотлівав ще зовсім теплий вечір (В. Собко). 6. В..сокий берег оповитий прозорим туманом мрів у далечині (І. Нечуй-Левицький). 7. У печі ро..мальованій по комину густою синькою топилося (Гр. Тютюнник). 8. Вогні, вогні... В..лична с..мфонія написана вогнями на нотних паралелях вулиць (М. Руденко).

Творча лабораторія

Складіть два речення так, щоб дієприкметникові звороти стояли після означуваного слова й перед ним. Поясніть уживання розділових знаків.

Запам'ятайте!

Дієприкметникові звороти можна замінити складнопідрядними реченнями із займенником **який** або **що**: *Перед нами розкинулися безмежні поля нескошеної пшениці. — Перед нами розкинулися поля пшениці, яку не скошили.*

АЯ Правописний практикум

175

1. Спишіть речення, замінюючи дієприкметникові звороти складнопідрядними реченнями й уставляючи пропущені букви.

1. Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та л..вади, не одгороджені тинами (І. Нечуй-Левицький). 2. З гори почали з'їжджати дві повозки, запряжені добрими кіньми (І. Нечуй-Левицький). 3. Степ, оповитий тиш..ю, дихав пахощами росяних трав (П. Панч). 4. Юнак побачив між деревами поле, облите місячним сяйвом (В. Пустовіт). 5. С..рпневі ночі, настояні на сизих отавах і туманах, дихають пахощами зрілого літа (І. Цюпа). 6. Пахло васильками, натиканими за сволок*, і татарс..ким зіллям, ро..киданім на чисто вимитій підлозі (П. Панч).

2. Поясніть написання виділених слів. Назвіть орфограми та наведіть кілька власних прикладів.

176

1. Прочитайте текст. Який період осені описав автор? Чи доводилося вам спостерігати подібне?

Осінь обпалила лісисті схили. На тлі вічнозеленого оксамиту — жовто-багряний гай. Яскраво горять факели осик і кетяги калини, чаруючої своєю красою.

Можна не помітити боровика, прикритого листом. Та не можна пройти повз тонке павутиння, майстерно сплетене павуками-трудівниками. Одні з них змайстрували сітки, другі примудрилися сплести мереживо, треті повісили щось на зразок пташиних кліток, розставили шатра, натягнули поміж деревами гамаки*... І все це диво всіяне мірадами росинок-намистинок!

2. Які мовні засоби використані в тексті?
3. Поясніть написання підкреслених слів.

4. Доберіть синоніми до слова *факел*.
5. Спишіть речення з дієприкметниковими зворотами. Поясніть уживання розділових знаків.

Робота в групі

177

1. Запишіть чотири-п'ять народних прикмет, пов'язаних із бабиним літом.
2. Підготуйте повідомлення про походження назв осінніх місяців.

§ 25 Безособові дієслівні форми на *-но, -то*

Запам'ятайте!

В українській мові досить поширені дієслівні форми на *-но, -то*. Ці слова означають процес, не пов'язаний безпосередньо з певною особою. Дієслівні форми на *-но, -то* підкреслюють наслідок дії, а не саму дію.

Ці дієслівні форми утворюють від пасивних дієприкметників на *-ний, -тий*: *складений* — *складено*, *здобутий* — *здобуто*, *дописаний* — *дописано*.

У реченні дієслівні форми на *-но, -то* вживають у значенні присудка самостійно або зі словами *було, буде*.

Робота в групі

178

Прочитайте текст. З'ясуйте, як пов'язані речення в тексті. Випишіть безособові форми на *-но, -то*. Від яких слів вони утворилися?

З чого починається любов до отчого краю?.. Біліє розквітла гречка, де-не-де підсинена волошками та ще зжовтіла від суріпки*. Гречка біліє м'яко, вона ще молода, її зеленого листя ще не торкнулася осінь своїм умілим квачиком* і не визолотила його. А навколо гречки вже все покошено... Добрий од неї йде дух, хлібний, дух достиглого збіжжя*...

Ген по згірку* темно-зелено причаївся гайок, а самий верх згірка вільний од дерев, там, либонь, щось було засіяно, а тепер скошено. Стерня ясна, свіжа, немов ще чистішою здається вона від синього неба, що прихилилося до неї своїми широкими грудьми (*За Є. Гуцалом*).

Це наша країна!

179

Прочитайте речення. Випишіть дієслівні форми на *-но, -то*. Якою темою об'єднані речення? Складіть два-три речення про знахідки або відкриття, використовуючи дієслівні форми на *-но, -то*.

1. Найперший в Україні заповідник Асканія-Нова засновано наприкінці ХІХ ст. Тут зібрано унікальні види диких тварин — антилоп,

зебр, оленів, птахів, а також акліматизовано понад 120 деревних і кущових порід. 2. Найдавніший у країні зоопарк відкрито 1878 р. в Харкові. 3. Першу в Україні аптеку було відкрито у Львові 1445 р. 4. Першу в Україні станцію швидкої допомоги засновано в Києві 1881 р. 5. Перший прообраз сучасного компакт-диска (CD) було розроблено в середині 1960-х років молодим аспірантом Київського інституту кібернетики В. Петровим (З енциклопедії).

- 180** Утворіть від поданих дієприкметників безособові дієслівні форми на **-но, -то**. Складіть речення з трьома-чотирма утвореними дієслівними формами.

Розроблений, запланований, застосований, відпрацьований, здійснений, створений, зазначений, розпочатий, названий, нагороджений, розташований.

Творча лабораторія

Складіть розповідь у науковому стилі з теми «Безособові дієслова й дієслівні форми на **-но, -то**: спільні й відмінні ознаки».

Правописний практикум

- 181** 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки.

Алмаз

Дивовижна й навіть (не)безпечна річ — алмази. Через них було ро..почато війни, ними оздоблено діадеми* королів та ефеси* лицарс..ких шабель.

(Не)придатні для окрас уламки й шматочки алмазів стали знахідкою для інж..нерів. Адже алмазним інструментом можна обробити гартовану сталь, відшліфувати дзеркало.

На жаль, алмази трапляют..ся в природі не частіше, ніж генії серед людей. І тому інж..нери змусили вчених подумати, як виготовити штучний алмаз.

Дономіг щасливий випадок. Порошок графіт.. було вкладено в кам..ру й залито розчином, додано високий тиск у сто тисяч атмосфер, підвищ..но температуру до двох тисяч градусів, і все — (не)витримав атаки графіт, п..р..будувалася його структура. Б..рїть кр..сталик алмазу! (З календаря).

2. Випишіть із тексту чотири-п'ять слів, у яких кількість звуків більша, ніж кількість букв.

3. Випишіть із тексту спільнокореневі слова. Виконайте їх словотвірний аналіз.
4. Утворіть від двох якісних прикметників ступені порівняння.
5. Підкресліть дієслівні форми на **-но**, **-то**. Від яких дієприкметників вони утворилися?

Робота в групі

182

Підготуйте повідомлення, використовуючи дієслівні форми на **-но**, **-то**. У разі потреби зверніться за допомогою до батьків або скористайтеся довідковою літературою й Інтернетом.

- Про використання алмазів у промисловості;
- про історичні події, пов'язані з алмазами;
- про найбільші у світі алмази.

§ 26

Н у дієприкметниках і **нн** у прикметниках дієприкметникового походження

Запам'ятайте!

В українській мові дієприкметники на **-ний** пишуться завжди з одним **н**: *схилений, прикрашений, незакінчений, незламаний, переоцінений*.

183

Утворіть від поданих дієслів дієприкметники за зразком. Складіть речення з двома-трьома дієприкметниками. Позначте графічно суфікси. Поясніть правопис дієприкметників.

Зробити, посікти, посолити, обсмажити, одягнути, перехопити, замазати, призначити, розпустити, приготувати, зварити, освятити, витратити, намалювати, утратити, посадити.

Зразок: *зробити — зроблений.*

Правописний практикум

184

1. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви.

1. Калина оспіва..а в піснях і шанова..а в народі (*З журналу*). 2. Листя стало схоже на гору печива, посипа..ого цукровою пудрою (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Уночі висіявся іній на купи листя, зібра..ого напередодні (*З журналу*). 4. Стоять замисле..і дуби над тихою водою (*В. Сосяра*). 5. Був сонячний день, сповне..ий невгамовного пташиного щебетання (*О. Гончар*).

2. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *щебетання* й *дерева*.

- 185 Прочитайте пари слів. Спишіть їх. Визначте, до якої частини мови вони належать. З чим пов'язане написання **н** і **нн**?

Несказаний — неказаний, нескінчений — нескінченний, незлічений — незліченний, неоцінений — неоцінений, нездійснений — нездійснений, нездоланий — нездоланий.

Запам'ятайте!

Прикметники дієприкметникового походження з префіксом **не**, які мають наголошений суфікс, пишуться з двома **н**: *неподоланий, невблаганий, невпізнаний*.

Творча лабораторія

Випишіть із творів художньої літератури дев'ять-десять прикметників дієприкметникового походження. Обґрунтуйте свій вибір.

Робота в парі

- 186 З'ясуйте значення слів *одягнений — одягнутий (I варіант) і замкнений — замкнутий (II варіант)*. Чи можна вважати ці форми дієприкметників паралельними? Складіть із цими словами речення, щоб довести свою думку.

Правописний практикум

- 187 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки.

Обабіч дороги — ліс. Обшмарова(н, нн)е, обчухра(н, нн)е гі(л, лл)я — як болючий дотик до серця. Тому йду швидко й пр..мружую очі, щоб *не помічати* зране(н, нн)их д..рев.

Після відлиги з..мля оголе(н, нн)а, с..ротлива, лише де-не-де пр..труше(н, нн)а л..геньким сніжком. Стр..млять бе..барвні бур'янини... Оздобле(н, нн)а ін..єм, уражає красою папороть... Але ще крок — і помічаю слід бе..думних відвідин пр..роди. Стомилася від такого, *не хочу* більше бачити. Хай то буде не пр..сипа(н, нн)ий снігом шмат газети, а крило птаха, що вибивається з-під снігу й зараз зл..тить. Хай! Хіба мало пр..ємного й гарного в спорожнілому з..мовому лісі? (За Н. Пільчук).

2. Доберіть до тексту заголовки.
3. Виконайте словотвірний розбір слів *сніжок, безбарвний, легенький*.
4. Доберіть прикметники-означення до слів *ліс* і *земля*. Визначте розряд за значенням дібраних прикметників.
5. Поясніть правопис виділених слів. Доберіть п'ять-шість слів для словникового диктанту на орфограму «Правопис **не** з дієсловами».
6. Підкресліть у тексті дієприкметники. Виконайте морфологічний розбір трьох-чотирьох дієприкметників за власним вибором.

Робота в групі

7. Поміркуйте, чи можна визначити настрій цього тексту. Який він? Доведіть свою думку.
8. Продовжте текст відповіддю на запитання автора.
9. Розкажіть про особливості «поведінки» дерев узимку.

§ 27 Не з дієприкметниками

Пригадайте!

Підготуйтеся до відповіді на тему «Правопис **не** з різними частинами мови». Наведіть приклади.

Запам'ятайте!

Ознайомтеся з алгоритмом. Доберіть власні приклади, що ілюструють написання **не** з дієприкметниками.

Для того щоб визначити, як пишеться **не** з дієприкметником, міркуйте за зразком.

ЯКЩО:

- 1) при дієприкметнику є пояснювальне слово: **Ніким** (поясн. слово) *не кошена трава*;
- 2) заперечення підсилюється протиставленням: *Скрізь милували око рослини, не поширені в цій країні, а привезені* (Ю. Смолич);
- 3) дієприкметник виконує в реченні роль присудка: *Толока не міряна, череда не лічена, пастух не найманій* (Загадка),

то **не** з дієприкметником пишеться окремо.

ЯКЩО ЦЬОГО ЗРОБИТИ НЕ МОЖНА

(немає пояснювального слова й дієприкметник без **не** не вживається (*нечуваний*),

то **не** з дієприкметником пишеться разом.

188

Прочитайте словосполучення. Усно поясніть написання **не** з дієприкметниками. Складіть речення з двома-трьома словосполученнями.

Ніколи не бачені простори, неполохані птахи, невитрачена сила, ще не відремонтована кімната, невизначений термін, не дочитана мною повість, недописаний лист, ніким не переможена армія, незгасаюча веселка, незахищені тварини, нічим не огорожені будинки, неказане слово, недозволений учинок.

Травописний практикум

189 Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Не)хвалися піччю в (не)топленій хаті. 2. Якщо бажаєш стати заможним, у праці будь (не)переможним. 3. (Не)хвали кашу, коли просо (не)просіяне. 4. Де хата (не)метена, там дівка (не)плетена. 5. За битого двох (не)битих дають, та й то (не)беруть (*Народна творчість*).

190 Складіть речення з дієприкметниками за зразком. Поясніть написання **не** з дієприкметниками.

Невижатий, невикористаний, невимовлений, непрочитаний, незавершений, незахищений.

Зразок: Невижате поле нагадувало безмежне золоте море. — Поле було ніким не вижате.

191 Доберіть синоніми до дієприкметників. Складіть словосполучення з чотирма-п'ятьма дієприкметниками.

Небалакучий, невзутий, незачинений, незгасаючий, невимитий, непосидючий, нероздягнений.

Травописний практикум

192 Спишіть вірш, розкриваючи дужки. Поясніть написання **не** з дієприкметниками.

Подарунки для вас

Я дарую вам тишу (не)мовлених слів.
(Не)приречену,
Світанкову росу із кленових листків.
(Не)розтрачену.
Таїну (не)народжених ще сподівань.
(Не)розгадану.
(Не) чекали таких подарунків? Скажіть.
Як замало їх —
Я ще вам подарую небесну блакить.
(Не)обпалену...

О. Тебешевська

Творча лабораторія

Напишіть привітання своїм рідним, друзям або знайомим, використовуючи дієприкметники з **не**.

193 Запишіть слова разом або окремо. Обґрунтуйте написання **не** з дієприкметниками. Складіть речення з трьома-чотирма словосполученнями.

Не/розквітлі на сонці кульбаби, не/налите сонцем колосся, не/скошені ниви, не/сподіваний випадок, не/видимі стежки, ніким не/схожені доріжки, не/вмитий дощем сад, ніким не/порушувана тиша.

Розвиток мовлення

§ 28 Твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі (письмовий)

Пригадайте!

1. У чому полягають особливості опису як типу мовлення? Чим художній опис відрізняється від ділового? Доведіть свою думку.
2. Яку роль у творах художньої літератури виконують портретні описи? Наведіть приклади.
3. Які засоби використовує письменник для зображення людини, а які — художник?
4. Поміркуйте, чи можна за описом зовнішності людини або її портретом охарактеризувати її внутрішній світ, характер і настрій.

194

1. Прочитайте текст. До якого типу й стилю мовлення він належить? За допомогою яких мовних засобів зображена зовнішність Марусі Чурай? Чи допомагає опис зовнішності дівчини збагнути її внутрішній світ? Обґрунтуйте. Доберіть заголовки до тексту.

Маруся Чурай мала чудовий голос і майстерно співала пісні, які складала з різних приводів, і часто навіть у звичайній розмові викладала свої думки віршами. Один із сучасників Марусі, висловлювання якого наводить О. Шаховської, зазначав, що «чорні очі її горіли, як вогонь у кристалевій лампаді; обличчя було біле, як віск, стан високий і прямий, як свічка, а голос... Ах що то за голос був! Такого дзвінкого й солодкого співу не чувано навіть від київських бурсаків*».

О. Шкляревський, який у дитинстві бував у Г. Квітки-Основ'яненка й бачив там портрет Марусі Чурай, так описує легендарну співачку: «Маруся була справжня красуня й у суто малоросійському стилі: дрібненькая (тобто невелика на зріст, трохи худорлявенька, мініатюрно складена), струнка як струна, з крихітними ручками та ніженьками, з привітним виразом ласкавого, матового кольору, засмаглим личком, на якому виступав рум'янець, з карими очима під густими бровами й довгими віями... Голівку дівчини покривало розкішне, чорне як смола волосся, заплетене в густу широку косу до колін. Чарівність дівчини довершував маленький ротик з білими, як перламутр, зубками, закритий, мов червоний мак, рожевими губками... Але при цьому в Марусі Чурай було

Ф. Самусев.
Маруся Чурай. 1965 р.

Ю. Чумак.
Маруся Чурай. 1995 р.

круте, трохи випукле, гладеньке, сухе чоло й трохи дугоподібний, енергійний, з горбиком ніс».

Упадає в око деяка суперечність між цими двома описами зовнішності молоді дівчини. За свідченнями сучасника, вона була висока на зріст, О. Шклярєвський твердить, що вона була «мініатюрно складена». Сучасник зазначає, що обличчя її було біле, О. Шклярєвський пише, що воно було смагляве. Але така суперечність цілком припустима. Адже О. Шаховській наводить твердження людини, яка особисто бачила Марусю, а О. Шклярєвський бачив лише її портрет, до того ж невідомо, чи писаний той портрет з натури, чи він був до певної міри творчою фантазією невідомого художника.

Зіставлення обох описів дає змогу знайти в них спільні риси й, отже, уявити зовнішній вигляд Марусі Чурай (За Л. Кауфманом).

- Порівняйте опис зовнішності Марусі Чурай з її зображеннями на репродукціях картин. Що між ними спільного й відмінного? Чи вдалося художникам фарбами передати не лише привабливість дівчини, але і її внутрішній світ?

Не бійтесь заглядати у словник...

Доберіть прикметники-означення до слів *обличчя, лоб, очі, губи, стан*.

195

Розгляньте таблицю. Виберіть ті ключові слова й словосполучення, які допоможуть вам описати зовнішність Марусі Чурай. Напишіть твір-опис зовнішності дівчини за однією з ілюстрацій.

Художник (автор, митець)	звернувся	<ul style="list-style-type: none"> до якогось зображення... до якоїсь науки... до якогось епізоду... до якогось випадку... 	
	виокремив	<ul style="list-style-type: none"> якусь фігуру... якийсь предмет... 	<ul style="list-style-type: none"> якимось кольором... композиційно...
	намагається передати	<ul style="list-style-type: none"> якийсь настрій... точність зображення... прозорість композиційної побудови... 	<ul style="list-style-type: none"> протиставленням (єдністю) певних кольорів... завдяки якомусь контрасту...

196 Завдання для самоперевірки.

1. Дієприкметник є в кожному реченні, крім рядка
А Дні летять, повні сонця і музики (*В. Сосюра*).
Б Трави густі пахучі шелестять під ногами (*О. Копиленко*).
В Тільки радість буває очікуваною (*М. Руденко*).
2. Визначте, у якому рядку всі слова дієприкметники
А жовтіючий, пожовклий, пожовтілий
Б сивіючий, посивілий, сивий
В зроблений, зробити, зроблено
3. Визначте, у якому рядку всі дієприкметники є активними
А принесений, посіяний, зроблений
Б лежачий, почорнілий, крокуючий
В присвячений, закритий, співаючий
4. Визначте, у якому рядку всі дієприкметники є пасивними
А замкнутий, замкнений, написаний
Б пожовклий, знищений, побілений
В посинілий, темніючий, люблячий
5. Дієприкметниковий зворот є в реченні
А Стоять замислені дуби над тихою водою (*В. Сосюра*).
Б Дощ вгамувався, зник вітер, ліс стояв розгублений, пошма-
тований осінньою негодою (*Н. Рибак*).
В Веселка, овіяна вітром, в моїх зацвітає очах (*А. Малишко*).
6. Дієприкметниковий зворот потрібно виокремити комами з обох боків у реченні
А Настане день обтяжений плодами (*Л. Костенко*).
Б Серпневі ночі настояні на сизих отавах і туманах дихають пахощами зрілого літа (*І. Цюпа*).
В Умите весняними ручаями спливало березневе сонце-ярило (*Р. Іванченко*).
7. Безособові дієслівні форми на **-но**, **-то** вжито в реченні
А На ниточці нанизано в кожній пелюсткато квіття рожі, що росте в багатьох біля хат (*О. Гончар*).
Б Куди б не закинуло тебе життя, пам'ятай про хліб, яким тебе щедро годували (*З підручника*).
В Далеке море відкрило широкі обійми зеленій долині й радісно тремтіло, немов це була дивна блакить неба (*М. Коцюбинський*).

8. **Не** з дієприкметниками треба писати разом із словами рядка
А не/написаний, не/допечений, не/створений
Б не/скошений, ніким не/розпочатий, не/змолочений;
В ще не/роздрукований, не/принесений мною, будинок не/збудований
9. **Не** з дієприкметниками треба писати окремо зі словами рядка
А пиріг не/допечений, не/розбита склянка, не/заплетена коса
Б не/вивчений, не/взутий, не/ввімкнений
В ніким не/пофарбовані стіни, досі не/заряджений пристрій, ніким не/вимита підлога
10. Визначте, яке зі словосполучень потребує редагування
А розгубившийся хлопчик
Б розгублені аркуші
В загублений гаманець
11. Визначте, у якому рядку всі слова є дієприкметниками
А в́арений, у́чений, то́вчений
Б варéний, учéний, товчéний
В зварі́вший, зва́рено, зварі́ти
12. Визначте, у якому рядку виділене слово є дієприкметником і його потрібно писати з однією буквою **н**
А Краса! На світі цім Краса — *натхне(нн, н)а* чарівниця (М. Вороний).
Б Допоки в народі залишається його мова, він внутрішньо *не підкоре(нн, н)ий*, вільний і здатний на боротьбу (За Б. Харчуком).
В Поділ у садах, церкви, красиві будинки; довкола — *нескінче(нн, н)а* оболонь... (С. Плачинда).

Є слова з примхливою вдачею. Їх зараховують то до однієї частини мови, то до іншої. Видається мені, що вони й самі іноді сумніваються: хто ж вони?! Це ж дієприкметники й дієприслівники. Навіть у назвах просвічується їхня цікава природа.

І. Вихованець

§ 29 Дієприслівник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

- 197 1. Прочитайте речення. Чи відрізняються вони за змістом? Визначте, якою частиною мови є виділені слова кожного речення.

Світлана *слухала* привітання до дня народження й *посміхалася*.
Світлана *слухала* привітання до дня народження, *посміхаючися*.

2. Знайдіть граматичні основи речень. У якому з речень можна поставити питання від одного з виділених слів до іншого? Подивіться уважно, у якому реченні виділені слова є однорідними членами речення, бо позначають однорідні дії. У якому з речень виділені слова позначають неоднорідні дії: одну дію основну, а другу — додаткову?

Запам'ятайте!

Додаткову дію висловлено словом *посміхаючися*. Це **дієприслівник**. Дієприслівник поєднує ознаки дієслова та прислівника.

Дієприслівник — незмінювана особлива форма дієслова, що позначає додаткову дію при основній дії, вираженій дієсловом.

Дієприслівники утворюються тільки від дієслів. **Наприклад:** *читають* — *читаючи*, *слухають* — *слухаючи*. Так само, як і дієслова, дієприслівники бувають доконаного й недоконаного виду, **наприклад:** *читаючи* — недоконаний вид, *прочитавши* — доконаний.

Залежне слово — іменник або займенник — стоїть при дієприслівнику в тому ж роді, числі й відмінку, що й при дієслові, **наприклад:** *вітати Катерину*, *вітаючи Катерину*.

Як і прислівник, дієприслівник не змінюється. У реченні дієприслівник буває обставиною, **наприклад:** *Вітаючи, ми бажаємо людині здоров'я та щастя*.

198

1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Які виділені слова означають основні дії, а які додаткові? Спишіть текст.

Сонце *піднялося*, туман *розходився* лісом, *осідаючи* на траву золотою росою.

Садок *потопав* у чистому ранковому повітрі, зверху *лилася* на нього золота сонячна хвиля, *здіймаючи* знизу сизу тінь. Там, між гущавиною молодого гілля, у зеленій листві, навперейми одна другій *щебетали* пташки. Горлиці в кущах жалібно *туркотали*: зозулі, *перелітаючи* з деревини на деревину, мов найнялися кувати. Одні бджоли сумно *гули*, *перескакуючи* з квіточки на квіточку (За Панасом Мирним).

2. Знайдіть у тексті дієприслівники. Обґрунтуйте думку, що дієприслівники — це особлива форма дієслова.

199

1. Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники, визначте їх морфологічні ознаки.

Умившись, Марко *видибав* надвір. Ранок одразу охопив його свіжістю й сонцем. Усе повітря було густо засноване майже *не видимими* нитями паморозі*. Тільки вдивляючися проти молодого сонця, можна було помітити, як вони щедро розщеплювалися на крихітні сніжинки-іскорки, творячи навколо *невідчутну* золоту метелицю. Так, це була справжня, але *незвичайна* метелиця, що сліпучо рухалася своїми шляхами й колами (За М. Стельмахом).

2. Поясніть правопис виділених слів.

200

1. Спишіть спочатку словосполучення з дієприслівниками, а потім з дієприкметниками.

Сяючі обличчя, яскраво сяючи, літаючі моделі, високо літаючи, зникаючі об'єкти, зникаючі швидко, обираючи правило, обираючі відповіді, жовтіюче листя, жовтіючи від часу, чаруючі ночі, чаруючі мелодією.

2. Зробіть висновок, як розрізнити дієприкметники й дієприслівники, використовуючи ключові слова та словосполучення.

Ключові слова та словосполучення: називний відмінок множини, закінчення, суфікс, запитання.

3. Усно складіть речення з двома-трьома словосполученнями.

Запам'ятайте!

Основна дія, позначена дієсловом-присудком, і додаткова дія, позначена дієприслівником, стосуються однієї і тієї ж особи або предмета: *Лише рілля в степу, зберігши колір чорний, його перелива у золото колось* (А. Малишко).

- 201** 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Підкресліть у ньому дієприслівники. Визначте їх морфологічні ознаки.

Тихо-тихо зазвучав голос, дедалі все дужчаючи та піднімаючись угору. Усі зразу стихли, слухаючи пісню. І було що послухати. У кожного перед очима постала ніч, тиха та зоряна. Сизим мороком криє вона страшенні скелі. Здається, гори ворущаються, скелі ш..почуть між собою, дослухаючись до того гомону. Серце завм..рає, душа ширшає. Ніби чуєш, як кидається *всесвітнє серце*.

Пісня завмерла, проте луна від пісні бр..ніла в кожному серці, ворущачи якісь глухі почування. Усі мовчки, сх..лившись, с..діли (*За Панасом Мирним*).

2. Ознаки якого стилю має цей текст?
3. Як ви розумієте вислів *кидається всесвітнє серце*?

- 202** Знайдіть помилку в уживанні дієприслівників. Відредагуйте речення й запишіть їх.

1. Готуючи вперше канapки із сиром для батьків, мені хочеться, щоб вони обов'язково їм сподобалися. 2. Побачивши знайомих, мене охопило здивування. 3. Сидячи біля вікна, мені цікаво спостерігати за перехожими. 4. Вишиваючи серветку до дня народження подруги, у мене зламалася голка. 5. Перепливаючи річку, мені зсудомило ногу. 6. Визирнувши у вікно, у побаченому парку все було застелено блискучим снігом.

- 203** 1. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому дієприслівники. Обґрунтуйте свій вибір.

Символом української естради називають «Червону руту». Та навіть більше — вона стала національним символом, як калина й тополя, як Дніпро й Карпати, і, безперечно, є символом душі її автора. Вірш «Червона рута» Володимир Івасюк написав, узявши за основу старовинну грецьку легенду про міфічну квітку та поєднавши її з гуцульським повір'ям про те, що, зацвітаючи раз на двадцять років червоним цвітом, вона приносить щастя тому, хто її знайде (*За О. Волошиною*).

2. Спишіть текст, замінюючи дієприслівники дієсловами. Визначте час і вид дібраних дієслів. Порівняйте тексти. Який із текстів, на вашу думку, яскравіший і виразніший?

Творча лабораторія

Випишіть із творів художньої літератури текст (до 50 слів) із дієприслівниками. Зробіть висновок про роль дієприслівників у мовленні.

Травописний практикум

204 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи ризик.

Ще здалеку долинула музика. Була вона не/звичайною для вуха. Такою густою, що не/дає п..р..диху між музичними тактами*, такою дрібною, мов розсипаний мак, який ні/хто не в силі позб..рати. А над усім цим гомінким содомом* в..рховодить лункий бубон, нагнітаючи в міжгір'я всі ті звуки. У неймовірній тісноті кожен із них звучить окремо, п..р..гукуючись з іншими в дивно злагодженій гармонії (За Р. Іваничуком).

2. Прочитайте виразно текст. Доберіть до нього заголовок.
3. Визначте стиль мовлення. Доведіть свою думку.
4. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова. Виконайте їх розбір за будовою.
5. Підкресліть у тексті дієприслівники. Назвіть основні морфологічні ознаки.
6. Визначте розряд ужитих у тексті займенників.

Творча лабораторія

Продовжте текст розповіддю про власні музичні вподобання, використовуючи дієприслівники.

§ 30

Вид і час дієприслівників. Дієприслівники недоконаного й доконаного виду, їх творення

205 Прочитайте дієприслівники. Запишіть у перший стовпчик ті, що означають дію, яка відбулася, а в другий — ті, що означають довготривалу, незавершену дію. На які питання відповідають дієприслівники кожного стовпчика?

Добираючи, зустрічаючи, виконавши, недодивившись, створивши, формулюючи, готуючись, сходивши, написавши, копіюючи.

Запам'ятайте!

Дієприслівники *недоконаного виду* означають незавершену додаткову дію й відповідають на питання *що роблячи?*, дієприслівники *доконаного виду* означають завершену дію й відповідають на питання *що зробивши?*

206 Прочитайте прислів'я. Випишіть спочатку дієприслівники доконаного виду, а потім — недоконаного. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Не взявшись за сокиру, хати не зробиш. 2. Далеко сховавши, ближче знайдеш. 3. Подорожуючи, не пускай коня галопом. 4. Крутою дорогою прямуючи, попереду мало побачиш. 5. На людей дивлячись, і себе бачиш. 6. Полюбивши троянду, терни її колючки (*Народна творчість*).

207 Утворіть дієприслівники недоконаного виду за зразком. Складіть речення з трьома-чотирма дієприслівниками.

Читати, розповідати, розігнати, витирати, усміхатися, полювати, жовтіти, засинати, залишати, готувати.

Зразок: читати — читають — читаючи.

Запам'ятайте!

У дієприслівниках, утворених від дієслів на **-ся (-сь)**, після суфіксів **-учи (-ючи), -ачи (-ячи), -вши, -ши** зберігається **-ся (-сь)**. **Наприклад:** повертаються — повертаючися, погодитись — погодившись.

У кінці всіх дієприслівникових суфіксів вимовляють звук [и], що на письмі позначають буквою **и**. **Наприклад:** стоявши, намітивши, пробігши, думаючи.

Творча лабораторія

Підготуйте усне повідомлення з теми «Творення дієприслівників доконаного й недоконаного виду».

Травописний практикум

- 208 Прочитайте словосполучення. Спишіть їх, уставляючи пропущені букви. Поясніть написання дієприкметників і дієприслівників. Складіть із словосполученнями речення.

Темніюч.. вершечки лісу, темніюч.. вгорі, захоплююч.. книжки, захоплююч.. в обійми, тьмяно сіріюч.., сіріюч.. бархани, гарно танцююч.., танцююч.. хлопці, ефективно працююч.., працююч.. учні, згасаюч.. вогники, раптом згасаюч..

- 209 1. Утворіть дієприслівники від дієслів. Складіть два-три речення з будь-якими з утворених дієприслівників.

Спекти, розпочати, принести, зробити, покласти, співають, ідуть, підняти, зрозуміти, малюють.

2. Виконайте морфологічний розбір трьох-чотирьох дієприслівників.

Це наша країна! Травописний практикум

- 210 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи ризик. Яке слово або словосполучення з тексту можна використати як заголовок?

Київ десь там, у дал..ні, на обрії чи за обрієм. Не моргаюч.., д..вив-ся-вид..влявся за обрій, але якийсь час, окрім с..рпанкової димки, не помітив ні/чого. І вже тільки тоді, коли очі мало не/вилізли з орбіт, я уздрів не/рукотворне диво. На півдні безладно застигло громаддя білявого хмаровиння, що л..жало не/рівним зубчастим нагромадженням гірських узв..ш і темних урв..щ* і проваль.

Обчепіривши* обома руками в..ршину сосни, залякнувши в жорсткому сідлі, не помічаюч.. того, що дер..во виг..нається в усі боки, я, глибоко тамуюч.. в серці всесторонні переж..вання, пильно розглядав далекий

П. Крисоченко. На схилах Дніпра.
1953 р.

обрій. Я був переконаний, що перед моїм зором відкр..валися все нові й нові деталі того дива, яке я випл..кав у своїй уяві, у яке я вірив так, як набожна людина вірить у речі, яких вона ніколи не/бачила, яких абсолютно не/розуміє.

Таким уперше відкрився моїм очам віковичний Київ, в..личний, пр..красний і незбагненний (За Ю. Збанацьким).

2. Випишіть із тексту дієприслівники. Позначте в них суфікси.

3. Виконайте морфологічний розбір двох-трьох дієприслівників.
4. Доберіть синоніми до слів *величний*, *заклякнвши*.
5. Опишіть свої враження від відвідування одного з міст України або світу.

Мовленнєвий етикет

211

Не викликає сумнівів той факт, що інколи ми по-доброму заздriamo своїм друзям або знайомим. Як позбутися цього? Як приховати свої почуття? Як зробити комплімент або похвалити щиро? Навчимося цього, виконуючи таке завдання: привітайте однокласника, який досяг у чомусь успіхів, з перемогою, використовуючи дієприслівники. Знайдіть потрібні слова, намагайтеся щиро порадіти за нього. Зверніть увагу на його реакцію. Яких труднощів ви зазнали? Як їх можна подолати?

§ 31 Дієприслівниковий зворот. Коми при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівнику

Пригадайте!

Пригадайте визначення дієприкметникового звороту й правила його оформлення на письмі. Відповідь ілюструйте прикладами.

Це наша країна!

1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

В історичних і краєзнавчих музеях України зберігається багато прикрас, предметів розкоші та домашнього вжитку, які відображають побут і художні смаки давніх слов'ян.

Оброблення глини й виготовлення кухонного посуду, кахлів та іншої кераміки належать до гончарного мистецтва. Виготовляючи на ручному, а потім ножному гончарному крузі різноманітний посуд, українці обпалювали його в спеціальних печах — горнах*. У Київській Русі гончарне ремесло досягло високого рівня. Українські гончарі, виготовляючи різноманітний керамічний посуд, покривали його орнаментом із стовпчиків, ялинок і клітинок (З дитячої енциклопедії «Україна»).

2. Знайдіть дієприслівники із залежними словами. Визначте, до якого слова приєднується дієприслівниковий зворот, на яке питання

відповідає. Поміркуйте, чому дієприслівник із залежним словом можна назвати *смысловим відрізком мовлення*. Зверніть увагу, як на письмі виділено дієприслівниковий зворот. Зіставте свої висновки з інформацією, поданою нижче. Доповніть цю інформацію власними прикладами.

Запам'ятайте!

Дієприслівник із залежним словом називають *дієприслівниковим зворотом*. **Дієприслівниковий зворот** — це смысловий відрізок, що належить до дієслова.

Дієприслівниковий зворот у реченні є одним членом речення — обставиною.

Дієприслівник і дієприслівниковий зворот на письмі виокремлюють комами з обох боків, якщо вони стоять усередині речення, й однією комою, якщо стоять на початку або в кінці речення. **Наприклад:** *Сонце, умившись дощами, весело всміхалося з неба* (Г. Олексенко). *Умившись дощами, сонце весело всміхалося з неба. Весело всміхалося з неба сонце, умившись дощами.*

Одиничні дієприслівники, що стоять безпосередньо після присудка й мають значення прислівника, комами не виокремлюють. **Наприклад:** *Учень сидів замислившись.*

АЯ *Правописний практикум*

- 213** 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви.

Первісні гончарі виготовляли к..рамічний посуд різними способами. Наприклад, формували вироби вручну, обліплююч.. кош..чок, камінь, д..р..в'яну форму скибками глиняної маси завтовшки з пал..ць. Використовували й інший спосіб: обкручуюч.. за спіра..ю стрічку глини, поступово зліплююч.. її, вив..ршували *конусоподібну* посудину з гострим дном. Посуд виходив *товстості..ий*, з поруше..ям округлості та силуету форми. Однак ця пр..мітивна давня техніка була відома тр..валий час, конкуруюч.. з гончарним кругом (*З посібника «Українське народознавство»*).

2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Випишіть із тексту спільнокореневі слова.
4. Визначте розряд за значенням ужитих у тексті прикметників.
5. Підкресліть дієприслівникові звороти. Поясніть уживання розділових знаків.

Робота в групі

214 Підготуйте повідомлення, використовуючи дієприслівники.

- Про розвиток гончарства в Україні;
- про техніку декорування гончарних виробів;
- про історію виникнення гончарства;
- про сфери використання гончарних виробів.

215 Складіть речення з дієприслівниковими зворотами. Поясніть уживання розділових знаків.

Повертаючися додому, гортаючи сторінки підручника, прокинувшись вранці, готуючися до свята, не думаючи про результати, допомігши батькам, виконавши домашнє завдання.

216 1. Спишіть текст, замінивши в дужках дієслова відповідними дієприкметниками або дієприслівниками.

Виробництво керамічних виробів — трудомісткий і довготривалий процес. Він вимагає від ремісника володіння різноманітними навичками, (починають) від вибору глини й (закінчують) *термічною* обробкою виробів. Глину добували найчастіше відкритим способом, (використовують) лопати й дерев'яні відра, а інколи (будують) шахти з дерев'яним зрубом і корбою для *механічного* підняття глини. (Добути) сировину привозили додому, де вона протягом певного часу пріла. Цей процес прискорювали, постійно (поливають) її водою і (перелопачують). Потім глину піддавали обробці й очистці, (видаляють) камінчики та рослинні залишки (За В. Скуратівським).

2. З'ясуйте, як пов'язані речення в тексті.
3. Виконайте морфологічний розбір двох дієприслівників.
4. Доберіть шість-сім слів для словникового диктанту на орфограму «Правопис складних прикметників».
5. Поясніть правопис виділених слів.

217 Перебудуйте складні речення на прості, ускладнені дієприслівниковим зворотом. Запишіть речення, правильно оформляючи їх пунктуаційно й слідкуючи за порядком слів.

1. Якщо ти не знаєш значення слова, звернися до тлумачного словника. 2. Коли ти не знаєш, як пишеться слово, перевір його написання в орфографічному словнику. 3. Якщо сумніваєшся в доборі синонімів, відкрий словник синонімів. 4. Коли ти не розумієш значення фразеологізмів, звернися до фразеологічного словника.

218 Спишіть текст, уставляючи пропущені букви та розділові знаки.

1. Гончар сидяч.. на лаві кладе на верхній круг кусок глини й пр..водить у рух вісь штовхаюч.. нижній круг ногою (*З підручника*). 2. Створююч.. ж..ву красу людина зазнає насолоди від неї (*В. Сухомлинський*). 3. Протягом багатьох століть гончарство посідало одне з провідних місць серед пром..слів увібравш.. в себе технічні навички й художні традиції (*З журналу*). 4. Працююч.. на гончарному крузі потрібно обов'язково б..р..гти вироби від можливих пошкоджень (*З книжки «Прикрась свій дім»*). 5. Лину я загубивши спокій У країну казкових мрій (*Я. Караванський*). 6. В..рошуюч.. різні квіти вдома чи в саду м..люючись їхньою красою ми рідко думаємо про те що пл..каємо скарбнички з надзвичайними чарівними властивостями (*С. Приходько*).

§ 32 *Не з дієприслівниками*

219 Прочитайте речення. Знайдіть дієприслівники. Пригадайте правила написання **не** з дієсловами. Поміркуйте, чому в одних випадках дієприслівники пишуть з **не** разом, а в інших — окремо.

1. Життя — це терниста нива: не пройдеш, ноги не вколовши. 2. Не подумавши, кілочка не застружиш. 3. Краще зробити не обіцяючи, ніж обіцяти й не зробити. 4. Не сіявши — не пожнеш (*Народна творчість*).

Запам'ятайте!

Не з дієприслівниками пишеться окремо: *не знаючи, не вміючи*. Деякі дієприслівники без **не** не вживаються, тому пишуться з **не** разом: *ненавидячи, нездужаючи (хворіючи)*.

220 Спишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання **не** з дієсловами та дієприслівниками. Складіть словосполучення з двома-трьома дієприслівниками. Запишіть їх.

(Не)читають — (не)читаючи, (не)чути — (не)чувши, (не)хтують — (не)хтуючи, (не)підключаються — (не)підключаючись, (не)поїхати — (не)поїхавши, (не)довантажити — (не)довантаживши.

221 Прочитайте прислів'я. Спишіть, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки.

1. (Не)давши слова кріпись а давши — держись.
2. (Не)спитавши броду (не)лізь у воду.
3. (Не)взявшись до сокири не зробиш хати.
4. (Не)розбивши горщика (не)з'їси кашки.
5. (Не)перескочивши річки (не)кажи «гоп».
6. (Не)поговоривши з головою (не)бери руками.

Творча лабораторія

Складіть речення з дієприслівниками *не дивлячись, незважаючи, не вважаючи*.

Правписний практикум

- 222** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть правопис дієприслівників і визначте їх синтаксичну роль.

1. Життя — така велика ковзаниця*. Кому вдалось не падавши пройти (Л. Костенко).
2. Не визнаючи кордонів циклони ходять по нашій планеті (О. Гончар).
3. У своїй кузні кує новорічне сонце кує не покладаючи рук (М. Стельмах).
4. Вибирай друга не поспішаючи (З журналу).
5. Родина мене слухала не перебиваючи.

Творча лабораторія

Складіть пам'ятку для однокласників «Як раціонально використовувати свій вільний час» за поданим початком. Правильно вживайте дієприслівники.

Плануйте свій вільний час, не поспішаючи.

Розвиток мовлення

§ 33 Анотація

- 223** 1. Прочитайте текст.

Анотація — це коротка, стисла характеристика змісту книжки, статті чи рукопису. У ній зосереджено увагу на найсуттєвішому: викладено зміст роботи, мету, іноді вміщено елементи оцінки книжки й відомості про автора. Вона суттєво допомагає під час добору та вивчення літератури з того чи того питання та ознайомлення зі змістом книжки.

Анотація переважно складається з опису бібліографічних даних, стислого переказу змісту книжки. У кінці анотації обов'язково зазначають користувачів, яким рекомендовано роботу.

Отже, якщо вам швидко треба ознайомитися зі змістом книжки й мати про неї певне уявлення, читайте анотацію (З посібника).

2. Уявіть, що ви щойно взяли книжку й прочитали до неї анотацію. Якими ви уявляєте головних героїв? Чи захотілося вам якнайшвидше прочитати повість?

Гончар О. Бригантина. Повість / О. Гончар. — К. : Веселка, 1992. — 223 с.

Чому дорослим часто буває важко порозумітися з підлітками, у яких на все свій погляд, своє розуміння добра і зла, честі й безчестя? Як за зовнішньою зухвалістю, упертістю й бравадою підлітка-шибайголови розгледіти ніжну, сприйнятливую до краси та добра душу, як плекати ті паростки любові й милосердя, без яких не виросте з нього справжньої Людини? Про це розкаже повість відомого українського письменника Олесе Гончара.

Герой повісті, тринадцятилітній Порфир Кульбака, залишив рідну домівку, люблячу матір і подався галасвіта*, блукав собі гуляйвітром то в степу, то на лимані, ховався в очеретяному царстві, аж поки одного дня його впіймали-таки й привели за високий мур до режимної спецшколи для малих правопорушників, та ще й замкнули в карцер. Але немає у світі ланцюгів, щоб поневолити душу нащадка козацької вольниці. У мрійливій уяві невольничий карцер перетворюється на бригантину, яка враз зривається з якоря й лине в незвідані простори, мов летючий корабель: «Летить він серед вільності, під блакиттю весни на крилах нестримної дитячої уяви. І ніхто не зупинить цього корабля, ніяких мурів для нього немає. Усе він розсуне, проб'є, несучись до того світу-галасвіту, де води такі красиві сяють, і птаство гелгоче, і вільно похитується під сонцем очерет, вилялялий після зими, по-весняному бурий, русявий, як ти!»

«Волелюб!» — розгадала душу хлопчика молоденька вчителька Марися Павлівна.

«Волелюб» — назвав своє есе, дослідження-роздум, уміщене як передмова до книжки, письменник Ярема Гоян.

Поетичний стрій повісті чудово передають малюнки художниці Катерини Штанко.

Завершується книжка дослідженням письменника Якова Оксюти «Слово автору “Бригантини”, читачам, літературознавцям».

3. Визначте функції анотації.
4. Які відомості містить анотація? Чи можна визначити тему твору та спрогнозувати зміст книжки, прочитавши анотацію?
5. Чи можна вважати правильним твердження про те, що хороша анотація — це записка успіху книжки?
6. Прочитайте подані анотації.

Таємниці природи. Дитяча енциклопедія / уклад. І. Малкович. — К. : Махаон, 2005. — 124 с.

Як утворилася Сонячна система? Відповіді на запитання ти, юний читачу, знайдеш у цій щедро ілюстрованій захоплюючій книжці, яка відкриє тобі дивовижні таємниці навколишнього світу, розповість про міражі, полярне сяйво, дощі з піску, підземні печери, екзотичні рослини, тварин-удавальників і про безліч інших чудес природи.

Конфорович А. Кентаври * Уранії: Художні оповіді про математику / А. Конфорович, М. Сорока; худож. П. Ткаченко. — К. : Грамота, 2003. — 142 с. : іл.

У міфологіях різних народів прописані свої покровителі. У греків — дев'ять богинь-покровительок поезії, мистецтв і наук. Щоправда, з наук тільки астрономія мала свою заступницю — Уранію. І лише згодом вона стала музою математики та природничих знань.

Саме гра уяви математиків породжує нових кентаврів Уранії: математичні абстракції, поняття, які мають назву «матемазаври». Автори цієї книжки запрошують вирушити в глибину віків, щоб зустрітися з творцями кентаврів і матемазаврів і довідатися про важливі математичні відкриття. А стосуються вони дивовижного світу чисел. Без числа немає математики. Багато щасливих відкриттів і водночас невідворотних трагедій принесло воно людському розуму. У книжці цікаво подано родовід числа та розвиток математичної думки, який воно принесло людству від палеоліту й до наших днів. Ти прочитаєш про чуттєво-образну лічбу та лічбу на пальцях, про числа-якості та числа-сукупності, про таємницю піфагорійців, диверсію Зенона Елейського, європейські нумерації, знахідки та несподіванки Числограда й про те, чи всі числа ми знаємо.

Гаврош О. Галуна-Лалуна, або Іван Сила на острові Щастя : казка / О. Гаврош ; худож. О. Мазур. — Л. : Видавництво Старого Лева, 2010.

Іван Сила, найдужча людина світу, щасливо зажив у сімейному колі — з дружиною Мілкою та трьома дітьми, неперевершеними шибайголовами. Аж якось одного ранку спокій родинного життя порушує дивний лист — запрошення відсвяткувати на пароплаві «Колумбіна» 10-річний ювілей від останніх гастролей цирку пані Бухенбах. Усе сімейство Сили вирушає в подорож. На пароплаві збираються чи не всі циркові друзі й виявляється, що ніхто не знає, хто ж надсилав запрошення. А перед ними — безкрає море...

7. Згрупуйте ключові слова залежно від структури анотації.

Загальна характеристика книжки:

Адресат книжки:

Завдання книжки:

Книжка призначена для учнів середнього й старшого шкільного віку, у популярній формі розкрито ... , видання адресоване ... , ця книжка — своєрідний путівник ... , у посібнику міститься матеріал, який допоможе глибше опрацювати та засвоїти ... , ... роблять посібник цікавим і корисним, ... може стати чудовим посібником для підготовки до уроків, у цій чудовій енциклопедії юний читач знайде відповіді на запитання.

8. Напишіть анотації на дві прочитані книжки, використовуючи подані ключові слова й словосполучення. Розширте анотації порадами про необхідність прочитання цих книжок і власним ставленням до прочитаного.

224 Завдання для самоперевірки.

1. Визначте, у якому рядку всі слова — дієприслівники
А захоплюючи, сидячи, хвилюючи, оточивши, кидаючи
Б маршируючі, переливаючи, роблячи, нервуючи, відімкнувши
В розігнавши, розігнані, здобувши, пробігши, зрозумівши
2. Визначте, яку ознаку прислівників мають дієприслівники
А змінюються
Б не змінюються
В пояснюють іменники
3. Дієприслівники *заховавши, написавши, побіливши* мають спільну ознаку
А доконаний вид
Б недоконаний вид
В чоловічий рід
4. За допомогою суфікса *-учи (-ючи)* можна утворити дієприслівники від слів рядка
А досягають, співають, палають
Б кажуть, оглядають, голубити
В лежати, терплять, відносять
5. Визначте, у якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору дієприслівника в реченні *Минаючи, дитинство не минало* (Є. Гуцало)
А дієприсл., недокон. в., означ.
Б дієприсл., недокон. в., обстав.
В дієприсл., докон. в., обстав.

6. Визначте, у якому рядку є помилка у творенні дієприслівників
- А відпочивши ← відпочити
 - Б доглядаючи ← доглядають
 - В приймаючи ← приймати
7. Визначте, у словах якого рядка допущено помилку в написанні
- А плаваючи човники, плаваючи морем
 - Б танцюючи весело, танцюючі діти
 - В читаючі учні, читаючи журнал
8. Визначте, у якому прикладі відсутня пунктуаційна помилка
- А Із вирію летять, курличучи ключі.
 - Б Із вирію летять, курличучи, ключі.
 - В Із вирію летять курличучи ключі (*М. Зеров*).
9. Правильно розставлено розділові знаки в реченні рядка
- А Широкі круги знялися по верху розходячись на всі боки (*Панас Мирний*).
 - Б Сміялись жартуючи, жінці (*В. Верховинець*).
 - В Раділи люди, встаючи (*Т. Шевченко*).
10. Правильним продовженням речення *Виконуючи домашнє завдання є*
- А я повторюю вивчене на уроці
 - Б мені необхідно повторити вивчене на уроці
 - В мені хочеться повторити вивчене на уроці
11. **Не** з дієприслівниками пишуть разом у всіх словах рядка
- А не/випивши, не/помічаючи, не/думаючи
 - Б не/хтуючи, не/навидячи, не/дочувши
 - В не/знаючи, не/стямившись, не/прочитавши
12. Визначте, яке речення потребує редагування
- А Простоявши за кулісами, актори дочекалися свого виходу.
 - Б Стоячи біля самого виходу, він погано чув слова оратора.
 - В Біля вікна ми побачили стоячу дівчину.

Прислівник

Прислівник звук, незмінований в мові,
Ознаки різні виражать при слові.

Д. Білоус

§ 34 Прислівник. Значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

- 225 1. Прочитайте текст. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова. Доведіть свою думку.

Рахувати предмети *просто*. Виміряти невелику відстань теж *нескладно*. *Важче* знайти міру для часу.

Найдавнішим «годинником», який до того ж *ніколи* не зупиняється й не ламається, виявилось Сонце... Ранок, день, вечір, ніч. *Згодом* люди навчилися визначати час більш точно: *удень* — за Сонцем, а *вночі* — за зірками (За І. Андріановою).

2. Доберіть, де можливо, до виділених слів спільнокореневі прикметники. Поясніть, чим відрізняються прикметники від цих слів.

Запам'ятайте!

Прислівник — самостійна незмінна частина мови, що означає ознаку дії або стану, ступінь або міру вияву іншої ознаки й відповідає на питання *як? коли? де? куди? навіщо? з якою метою? якою мірою?* тощо.

Прислівники не змінюються, тому не мають закінчень.

У реченнях прислівники найчастіше бувають *обставинами*.

Наприклад: Уранці трава пахне дужче.

Прислівники, що стосуються іменників, можуть виконувати роль *означень*. **Наприклад:** Андрій обрав стежку ліворуч.

- 226 Прочитайте текст. Знайдіть у ньому прислівники, користуючись зразком міркування.

За Сонцем і зірками зручно визначати час доби, але людям були потрібні й великі міри часу.

У природи знайшлися й такі. Люди давно помітили, що дні стають то коротшими — узимку, то довшими — улітку. Проміжок часу від одного літа до іншого — рік. Такою мірою й нині користуємося ми з вами (З журналу).

Зразок міркування: У словосполученні *рахувати просто* слово *просто* означає ознаку дії; воно не змінюється (*рахував, рахувала, рахували просто*), отже, є прислівником.

227 1. Прочитайте текст. Визначте мовні засоби зв'язку в ньому.

Спостереження за рослинами засвідчили, що їх життєдіяльність чітко підкорена певним ритмам. Не випадково їх називають *біоритмами*. Це звичне, відоме всім поняття водночас має багато загадкового.

У рослин з яскравими й великими пелюстками добові біоритми виявляються більш чітко. Квіти таких рослин розкриваються й закриваються періодично протягом доби. Люди, давно помітивши цю здатність рослин, почали використовувати їх для визначення часу.

Звичайно, точність роботи квіткового годинника залежить від багатьох чинників. Показуючи точно час у ясний сонячний день, у дощ квіти не розкриваються взагалі або відкриваються пізніше.

Відомий шведський натураліст XVIII століття Карл Лінней помітив періодичність у цвітінні рослин і розробив так званий квітковий годинник.

Яскраво оздоблений годинник і нині слугує людям, уважним до природи (*З календаря*).

К. Лінней. Квітковий годинник

2. Випишіть словосполучення (*дієслово + прислівник, дієприкметник + прислівник, дієприслівник + прислівник*). Що означають прислівники? На які питання відповідають?

228 1. Знайдіть серед спільнокореневих слів прислівники. Обґрунтуйте свій вибір. Випишіть прислівники, графічно позначаючи в них значущі частини слова.

1. Розумний, розум, розумно, розуміючи, розуміючий.
2. Міцність, міцніти, міцніючий, міцно, міцніючи.
3. Зеленіти, зелено, зеленіючий, зелень, зеленіючи.
4. Легко, легкий, легшати, легкість.
5. Три, трійка, троє, утрьох, натроє.
6. Радість, радісний, радісно, радіти.

2. Складіть два-три речення з прислівниками. Визначте синтаксичну роль прислівників.

- 229 Прочитайте словосполучення, правильно наголошуючи прислівники. Перевірте себе за словником. Випишіть у зошити фразеологізми.

Триматися осторонь, накричав зопалу, зварила нашвидкуруч, зеленіли обабіч, посіяли затепла, сісти верхи, зробити по-новому, високо вгорі, поділити натроє, зайти далеко в море.

Травописний практикум

- 230 1. Спишіть текст, уставляючи потрібні прислівники з довідки. Визначте синтаксичну роль прислівників. Графічно позначте їх як члени речення.

Після зими ... наступає весна, день ... змінюється ніччю. Людина теж є частиною Всесвіту: ... б'ється серце, ... на день вимагає «данини» шлунок, бадьорість змінюється сном. Цими процесами керують біоритми, що ... співвідносять життя людини з життям природи.

Як працюють ці внутрішні годинники? Чому вони ... не збиваються, не відстають і не біжать ... ?

Довідка: обов'язково, неодмінно, ритмічно, тричі, органічно, ніколи, уперед.

2. Складіть самостійно два-три речення з прислівниками з тексту.

Запам'ятайте!

Прислівники, утворені від різних частин мови, як правило, зберігають наголос тих слів, від яких утворилися: *мірно* (*мірний*); *по-кіївськи* (*кіївський*), *назустріч* (*зустріч*) тощо.

У прислівниках на *-о*, утворених від двоскладових прикметників, наголос падає на перший склад: *вузько* (*вузький*), *лєгко* (*легкий*), *мілко* (*мілкий*).

У складних прислівниках, що мають словотворчі частини *аби*, *будь*, *небудь* тощо, ці компоненти, як правило, наголошені (*де-не́будь*, *абі́як*, *бу́дь-де*).

Деякі прислівники мають подвійний наголос: *на́голо* — *наго́ло*, *спо́вна* — *сповна́*, *на́двоє* — *надво́є*, *на́троє* — *натро́є*, *нашвидку́рч* — *нашвидку́рч*.

Не бійтесь заглядати у словник...

- 231 Поставте наголоси в прислівниках. Перевірте за словником.

Пусто, жажливо, сухо, темно, широко, чистенько, товсто, повсякчас, криво, свіжо, близенько, близько, тепло, високо, зопалу, завидно, обіруч.

§ 35 Розряди прислівників

- 232** 1. Уважно розгляньте таблицю. Запам'ятайте, на які розряди за значенням поділяють прислівники. Намалюйте таблицю в зошиті, доповнивши прикладами з довідки.

Розряди прислівників за значенням	Питання	Приклади
1. Способу дії	<i>як? яким чином?</i>	
2. Місця	<i>де? куди? звідки?</i>	
3. Часу	<i>коли? відколи?</i>	
4. Причини	<i>чому?</i>	
5. Мети	<i>для чого? навіщо? з якою метою?</i>	
6. Міри і ступеня	<i>наскільки? якою мірою?</i>	
7. Ознаки	<i>який? яка? яке? які?</i>	

Довідка: часто їздити, дуже просити, вивчати вдома, несподівано завітати, красиво вишивати, їхати далеко, котлета по-київськи, вивчати напам'ять, отримати вчора, зробити своєчасно, приготувати нашвидкуруч, будинок ліворуч, гарно розбиратися, утричі дорожчий, улітку поплавати, зробити згарячу.

2. Складіть речення з п'ятьма–сімома прислівниками з довідки.

- 233** 1. Прочитайте текст.

Тихо й неквапливо рухається сонце небом, ніде не спіткнеться, але за цією легкою ходою — важка й напружена робота. Сонце прокидається раніше за всіх і починає свій неупинний рух над степами й горами, ополудні воно трохи відпочиває, але й відпочинок цей досить активний. Наступного дня все знову повторюється.

Колись, запевняють старі люди, сонце світило яскравіше, бо його вранці чистила та вимивала дівчина-красуня. Тому воно так яскраво й випромінювало свою енергію. Що потім сталося з цією панночкою, нікому нині невідомо. Сонце ж без служниці занудьгувало, зблідло, з його обличчя вже не сходять плями... (З книжки «Ми українці»).

2. Визначте способи зв'язку речень у першому абзаці.
3. Випишіть прислівники. Поставте до них питання.
4. Визначте розряд прислівників за значенням, використовуючи подану таблицю (с. 117). Доповніть кожну групу двома-трьома власними прикладами.

234

1. Доберіть до дієслів прислівники запропонованих розрядів. Форму дієслів можна змінювати.

Запрошувати (місця, міри і ступеня), читати (способу дії, міри і ступеня, місця), розташуватися (способу дії, місця), вітати (часу, міри і ступеня), робити (мети, причини).

2. Складіть речення з двома-трьома словосполученнями. Накресліть схеми речень.

Творча лабораторія

Складіть і запишіть розповідь про те, як ви вдома виконуєте домашні завдання. Використовуйте у своєму мовленні прислівники *спочатку, згодом, уважно, ретельно, усно, письмово, правильно, грамотно*. Визначте розряди цих прислівників.

235

1. Замініть фразеологізми прислівниками-синонімами за зразком. Запишіть їх. Визначте розряди.

1. Оксана прокидається ні світ ні зоря. 2. Сергій мчить як вітер. 3. Іван виконує завдання з п'ятого на десяте. 4. Школа від мене — рукою подати. 5. У нас яблук — хоч греблю гати. 6. Дмитро написав твір так, що комар носа не підточить. 7. Оминати ліс десятою дорогою.

Зразок: Оксана прокидається ні світ ні зоря (рано).

Травописний практикум

236

1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Підкресліть прислівники, визначте їх розряд.

Нехай таки буде вечір. Не з примхи.

Може, з того, що в..чірні дороги завжди короткі, бо вони пов..ртають нас додому, бо в..чірня дорога — це завжди поверн..ння. З вечора видно прожитий день. З в..чора видно — поразка цей день чи пер..мога. Увеч..рі про нас думають наші батьки, увеч..рі вони завжди ч..кають нас додому, на якій недосяжній відстані від них ми б не були.

Увеч..рі птахи в..ртають до своїх гнізд, як би далеко вони не залітали в денних клопотах. Увеч..рі найдужче діє земне тяжіння — і тому космо-

навти зал..шають Землю вдосвіта, поки планета ще сонна. Тому ввеч..рі так полегш..но сідають літаки на аеродроми.

Тому хай буде вечір! (За В. Яворівським).

2. Знайдіть у кожному абзаці речення, що виражає його основну думку.
3. Яке слово з тексту ви вважаєте ключовим? Якою частиною мови воно є?
4. Чи виправдане повторення прислівника *ввечері* в тексті? Аргументуйте свою думку.
5. Визначте функції прислівників у тексті (для точної передачі інформації, для передачі настрою, для висловлення авторської позиції тощо).

Творча лабораторія

- Складіть усну розповідь на одну з тем: «Як прокидається моє місто (село) вранці», «Мої спостереження над природою вдень», використовуючи прислівники.
- Розгляньте уважно фотографію. Складіть твір-мініатюру про цей туристичний об'єкт, використовуючи прислівники (п'ять-шість речень).

§ 36 Ступені порівняння прислівників

Пригадайте!

1. На яку ознаку вказують якісні прикметники?
2. Які є ступені порівняння прикметників? Як вони творяться?

Запам'ятайте!

Ступені порівняння мають лише прислівники на **-о**, **-е**, утворені від якісних прикметників: *високий* — *високо*, *чистий* — *чисто*, *затишний* — *затишно*.

У прислівників є два ступені порівняння: *вищий* і *найвищий*.

Ступені порівняння	Форми ступенів порівняння	Особливості творення	Приклади
вищий	проста	за допомогою суфіксів -ш- , -іш-	<i>швидко</i> — <i>швидше</i> , <i>холодно</i> — <i>холодніше</i>
	складена	шляхом додавання до прислівників слів більш , менш	<i>більш ретельно</i> , <i>менш яскраво</i>
найвищий	проста	від простої форми вищого ступеня за допомогою префікса най- ; для підсилення можуть уживатися префікси як- , що-	<i>найхолодніше</i> , <i>якнайхолодніше</i> , <i>найшвидше</i> , <i>щонайшвидше</i>
	складена	шляхом додавання до прислівників слів найбільш , найменш	<i>найбільш ретельно</i> , <i>найменш яскраво</i>

Деякі прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння творяться від прислівників з іншим коренем: *добре* — *краще* — *найкраще*, *погано* — *гірше* — *найгірше*.

В окремих прислівниках відбувається чергування приголосних:
 [г] + [ш] → [жч] — *дорого* — *дорожче*;
 [ж] + [ш] → [жч] — *дуже* — *дужче*;
 [з'] + [ш] → [жч] — *вузько* — *вужче*.

В окремих прислівниках випадають суфікси **-к-**, **-ок-** перед суфіксом **-ш**: *швидко* — *швидше*; *широко* — *ширше*.

- 237** 1. Утворіть від поданих прислівників просту й складену форми вищого та найвищого ступенів порівняння.

Близько, далеко, дорого, низько, яскраво, часто, високо, красиво, тихо, широко.

2. Складіть речення з двома-трьома прислівниками. Запишіть. Визначте синтаксичну роль, підкресливши їх.
3. Розберіть за будовою два-три спільнокореневі прислівники. Розкажіть, як ви утворили просту й складену форми вищого й найвищого ступенів порівняння.

- 238** Прочитайте речення. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова. Якими членами речення вони є?

Скажи матері *найкраще* слово. *Найкраще* із завданням упорався наш клас. Озеро Світязь *глибше* від усіх озер в Україні. Треба *глибше* занурюватися в мову.

- 239** 1. Спишіть текст. Знайдіть прислівники, що мають ступені порівняння. Визначте, у якій формі вони вживаються, яку синтаксичну роль виконують.

Кожне дерево співає по-своєму: могутні дуби — густими басами, *білокорі* берези видзвонюють тонше, мов струни гітари, і довго бринять, *не стихаючи*. Клені перегукуються куди *сентиментальніше*. Їх шепіт нагадує перші дівочі таємниці, про які найтихіше розповідають на вухо подрузі (Є. Сатулла).

2. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *видзвонюють* і *перегукуються*.
3. Поясніть написання виділених слів.
4. Виконайте морфологічний розбір трьох-чотирьох прислівників.

Творча лабораторія

Розкажіть, як, на вашу думку, «перегукуються» дерева в саду: яблуні, груші, вишні.

- 240** Запишіть три-чотири прислів'я з прислівниками вищого й найвищого ступенів порівняння за зразком. Підготуйте усну розповідь, використовуючи як заголовок одне із записаних прислів'їв.

Зразок: Краще гірка правда, ніж солодка брехня.

§ 37 Правопис прислівників на -о, -е, утворених від прикметників і дієприкметників

- 241** 1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Люблю, коли за вікном негода, а вдома затишно й тепло. Люблю м'які кошлаті шкарпетки. Вони трепетно зігрівають кожен пальчик узимку. Люблю яскраві жовті тюльпани. У них ховається сонце. І весна. Люблю бедриків*. І світанок. Коли над луками густо парує туман, а повітря ніжно тремтить від ранкової свіжості. Люблю життя! (З книги «Жменька слів для доброго настрою»).

2. Випишіть із тексту прислівники. Доберіть до них спільнокореневі прикметники.

Запам'ятайте!

У прислівниках, утворених від прикметників, здебільшого пишуть суфікс **-о**: *творчо, дорого, високо*. Водночас у деяких прислівниках, зокрема після шиплячих, пишуть **-е**: *гаряче, добряче, таємниче*.

Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів **-о**, **-е**, зберігають усі особливості творення й написання цих прикметників: *туманний — туманно, веселий — весело, легкий — легко, холодний — холодно*.

- 242** Від поданих прикметників і дієприкметників утворіть прислівники на **-о**, **-е**. З трьома-чотирма прислівниками складіть речення. Обґрунтуйте вживання кінцевого голосного в прислівниках.

Свіжий, скромний, заляканий, синій, добрий, погожий, пишний, затишний, дужий, блискучий, ненавмисний, утомлений, солодкий.

- 243** 1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки. Випишіть прислівники в алфавітному порядку й поясніть їх правопис.

Я чув у Карпатах таку бувальщину. Високо в горах жив прекрасний майстер-гуцул*. Дружина його рано померла, а любив він її затято. Жив самітником, будував хати, як ляльки, двох подібних не було. Коли запрошували збудувати хату, він швидко спускався вниз і, поки не завершить дім, не повертався на свою гору. Його власний дім — то було щось неперевершене й дивовижне. Раптом люди бачать: горить уночі майстрова хата. Кинулись вони знизу на поміч, а майстер каже: «Не чіпайте, хай горить!» Не дав загасити. От і запитують його: «Нащо спалили таку хату?» А він: «Аби знову була мета в житті, будуватиму вам житла, зароблятиму гроші й знову поставлю собі хату» (За В. Яворівським).

2. Що, на вашу думку, означає вислів *мати мету в житті*?

- 244** 1. Прочитайте виразно вірш.

Дуби ростуть поволі, неквапливо;
Хто садить дуба, — той його, можливо,
І не побачить вищим, аніж сам.
Це — дар майбутнім, скажемо, літам,
Привіт іще не знаним поколінням,
Весна, в тумані схована осіннім.

М. Рильський

2. Знайдіть і випишіть прислівники. Визначте, від яких частин мови вони утворені.
3. Доберіть і запишіть два-три прислівники, утворені від прикметників.

4. Складіть з одним із прислівників речення. Виконайте його синтаксичний розбір.

Запам'ятайте!

Потрібно розрізнати прислівники на **-е** та однозначні з ними прикметники середнього роду: добре (*як?*) проспівав, добре (*яке?*) яблуко; нижче (*де?*) написано — нижче (*яке?*) дерево.

- 245 Прочитайте речення. Визначте, якими частинами мови є виділені слова.

1. Семикласники *блискуче* виступили на олімпіаді з української мови і літератури. 2. Туристи побачили перед собою велике *блискуче* озеро. 3. *Добре* слово варте завдатку (*Народна творчість*). 4. Збірна нашої школи *добре* виступила на змаганнях з футболу. 5. У серпні в Києві дуже *гаряче*. 6. *Гаряче* літо промайнуло швидко.

- 246 Складіть з поданими словами по два речення так, щоб у першому реченні слово було прислівником, а в другому — прикметником.

Добре, таємниче, вище, дужче.

Розвиток мовлення

§ 38 Усний докладний переказ тексту публіцистичного стилю мовлення з елементами роздуму

Пригадайте!

Роздум — це текст, що містить логічно послідовне доведення чи пояснення чогось, низку думок, міркувань, висновків із певної теми. Структура роздуму: теза — аргументи, докази — висновок.

Дискусія — широке публічне обговорення якого-небудь суперечливого питання.

Публіцистичний стиль — це стиль суспільної комунікації, громадського життя.

Робота в парі

- 247 Прочитайте слова й словосполучення. У текстах якого типу мовлення їх використовують? Для чого?

Отже ... Таким чином ... Узагальнимо сказане. Звичайно ... Обгрунтуємо це ... Я думаю, що ... На мою думку ... Я впевнений ... Це можна довести так. Це пояснюємо так.

1. Прочитайте текст. Виділіть речення, у якому міститься головна думка висловлення. Визначте основну тему й мікротеми.

Щодалі в ліс, то більше... сміття

У наш час забруднення ґрунту й водоймищ побутовими відходами набуло глобального характеру. Колись уважали сміття проблемою міста. Нині село також потерпає від нього. Околиці сучасних сіл перетворилися на звалища, що їх за масштабами хоч і не порівняєш із міськими, але для місцевих мешканців вони створюють ті ж самі проблеми. Сміттям завалені узбіччя автомобільних доріг і залізниць.

Особлива проблема — це забруднення сміттям територій біля дачних ділянок. Сучасні дачні селища, як правило, не мають спеціалізованих служб із прибирання сміття, і тому території навколо них перетворюються на справжнісінькі звалища.

Поліетиленові кучугури й купи консервних банок спотворили найближчі ділянки лісу. Території захаращеного лісу займають уже десятки гектарів біля дачних селищ. А що далі?

Навряд чи виникне в когось бажання прогулятися в такому лісі. Найсумнішим є те, що більшість людей не вбачає в цьому серйозної проблеми. Вони не розуміють, що все це сміття повернеться до кожного з них на ділянку в забрудненій ґрунтовій воді, у токсичній куряві. Неможливо буде пити воду з криниці, овочі та ягоди будуть отруєні й непридатні для споживання.

Де ж вихід? Учені вважають, щоб зменшити кількість утворення відходів, треба змінити спосіб життя людини, а виробництво зробити якомога безвідходним. Проте для такого вирішення потрібно буде багато часу й коштів (За В. Беляєвою).

2. Чим відрізняється текст-роздум від тексту-опису й тексту-розповіді?
3. Запишіть складний план тексту й за ним усно перекажіть текст.

§ 39

Букви **н** і **нн** у прислівниках

Тривопописний практикум

1. Випишіть прикметники, уставляючи пропущені букви **н** і **нн**.

Щоде..а звичка, неспокій..е море, страше..ий вітер, слухня..а дівчина, оста..ій номер, невпи..ий час, привіт..ий хлопець.

- Від поданих прикметників утворіть прислівники. Поясніть, чи є залежність у написанні **н** і **нн** у прикметниках і прислівниках.
- Самостійно сформулюйте правило написання **н** і **нн** у прислівниках.

Запам'ятайте!

У прислівниках пишеться стільки букв **н**, скільки їх було у прикметниках, від яких вони утворені: *гарний* — *гарно*, *щорічний* — *щорічно*, *старанний* — *старанно*.

Букви **нн** пишуться в прислівниках *спросоння*, *попідвіконню*, *підтинню*, *зрання*.

Праховисний практикум

250

Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Поясніть написання прислівників.

1. Треба хороші справи робити не на замовлення, а щоде..о, усе життя (О. Донченко). 2. Робіть добро. Непоказ..о, буде..о. Це принесе найвищу з нагород — ні з чим не порівня..е почуття, що ти живеш не мар..о на цім світі (В. Крищенко). 3. В саду зрубали яблуню стару, у вогнищі її гілля палає... Вона служила відда..о добру, ряснилася, бувало, урожаєм (Д. Луценко). 4. Люблю дити..о видивлятись в світ (Г. Чубач). 5. Краса і свіжість чистих барв горить нетлі..о в небі голубому (В. Бичко). 6. Непоруш..о стоять дерева (М. Коцюбинський).

251

1. Утворіть прислівники від поданих прикметників. Спишіть. Поясніть написання.

Сильний, щоденний, широкий, широченний, повільний, небезпечний, незвичайний, незліченний, невпинний, недоречний, старанний, принагідний, радісний.

2. Доберіть антоніми до виділених слів.

252

1. Замініть подані слова й словосполучення прислівниками-синонімами за зразком. Запишіть їх.

Без сліду, без сумніву, кожної хвилини, до речі, без ладу, без жалю, кожного дня, при всіх людях, без цілі, без застереження, без кінця, без угаву, без межі.

Зразок: *без сліду* — *безслідно*.

2. Поясніть написання **н** і **нн**.

3. Складіть речення з трьома-чотирма прислівниками.

253 Прочитайте текст, знайдіть у ньому прислівники. Уставте пропущені **н** і **ни**. Запишіть їх.

А. Кримський

Найбільше мов серед українців знав Агатангел Кримський — учений, письменник і перекладач. Коли його запитували, скільки мов він знає, упевне..о відповідав: «Мабуть, із шістдесят, а то й більше!» У дитячі роки він бездога..о вивчив німецьку, французьку й англійську мови. У юнацтві добре оволодів грецькою, турецькою, італійською, давньоєврейською та санскритом.

Письменник першим доніс до українського читача безпосеред..ьо з оригіналів східну поезію, зробив переклад її антології IX–XV ст., дореч..о додавши наукові довідки (*3 книжки «Розумна перерва»*).

Творча лабораторія

Знайдіть в Інтернеті інформацію про А. Кримського, розкажіть однокласникам про нього.

§ 40 *Не і ні з прислівниками*

Пригадайте!

Пригадайте правила написання **не** і **ні** з різними частинами мови, проілюструйте відповідь прикладами.

254 Спишіть речення, підкресліть прислівники. Поясніть, чому в одних випадках **не** з прислівниками пишуть разом, а в інших — окремо.

1. Вечір м'яко й нечутно вимикає опуклу люстру сонця (*Б. Олійник*).
2. Не завтра добрим словом, а сьогодні озватись би хоч пошепки до вас! Не завтра, а сьогодні насінину посіяти в душі і засвітить! (*М. Самійленко*).
3. Але найбільше диво — це людина, що творить тут, шукає ненастанно (*М. Рильський*).
4. Цілий тиждень живу і ходжу між левами, недаремно ж і місто взивається — Львів (*В. Симоненко*).

Запам'ятайте!

В українській мові **не** з прислівниками пишеться разом, якщо:

- 1) прислівник без **не** не вживається: *негайно, незабаром, невпинно*;
- 2) після додавання **не** утворюється слово з протилежним значенням і

його можна замінити синонімом без **не**: *багато — небагато (мало), близько — неблизько (далеко)*.

Не з прислівниками пишеться окремо, якщо:

1) прислівник у реченні є присудком: *Було ще не пізно*;

2) у реченні є протиставлення: *Це вийшло не випадково, а заплановано*.

255 1. Замініть прислівники синонімічними без частки **не**.

Недорого, невгамовно, невесело, невиразно, нечітко, незабаром, непогано, несильно, нелегко, небагато.

2. Складіть речення з двома-трьома прислівниками.

256 Складіть речення зі словами за зразком (*прислівник з не разом — прислівник з не окремо*).

Нежарко, недавно, незатишно, непросто, недешево, нешироко, недовго, неяскраво, неспокійно.

Зразок: Сьогодні мені нежарко. — Сьогодні мені не жарко, а холодно.

Ая *Правописний практикум*

257 Спишіть речення, знімаючи ризику.

1. Добру справу й повторити не/соромно. 2. Лінощі не/швидко йдуть, злидні їх наздоженуть. 3. Грамоти вчиться — не/одмінно знадобиться. 4. Що поспішно, те не/доладно. 5. Коли грибно, то не/хлібно (*Народна творчість*).

Запам'ятайте!

В українській мові **ні** з прислівниками пишеться разом: *ніде, ніщо, нізвідки*. Окремо **ні** з прислівниками пишеться в деяких фразеологічних зворотах: *ні холодно ні жарко, ні сюди ні туди*.

258 Вимовте подані прислівники, правильно їх наголошуючи. Складіть речення з трьома-чотирма прислівниками.

Ніза́що, нізві́дки, нізві́дки, нізві́дкіля, нізві́дкіля́, ніна́що, ніскі́льки, нітро́хи, нія́к.

Ая *Правописний практикум*

259 Спишіть речення, знімаючи ризику та вставляючи пропущені букви. Поясніть написання **не** і **ні** з прислівниками.

1. Ні/де не/має літа. Лиш там, де лось л..жав, з..мля була зігріта (*Л. Костенко*). 2. Кажу я речі очевидні і аж ні/трохи не/нові (*М. Рильський*). 3. Ні/де ні/кого не/було видно (*О. Гончар*). 4. З..мля для хлібо-

роба завжди була живою матерією, не/одмінно наділ..ною конкретним відчуттям: з..млю не/можна було паплюжити ні дією, ні словом (З «На-родного календаря»). 5. Машини спускалися з гори не/швидко, а по/волі (З журналу).

260

1. Спишіть словосполучення. Поясніть написання **не** і **ні** з прислівниками.

Ні/туди ні/сюди, ні/де голці впасти, ні/так ні/сяк, ні/коли, не/дуже, не/задовго, ні/трохи, не/модно, не/інакше, ні/чого, ні/яково, не/одноразово, ні/скільки, ні/почім, не/за горами.

2. Знайдіть фразеологізми, поясніть їх значення.

§ 41

І та и в кінці прислівників

Запам'ятайте!

В українській мові			
пишеться и		пишеться і	
у кінці прислівників після г, к, х : <i>навкруги,</i> <i>навшипиньки,</i> <i>верхи,</i> <i>трохи</i>	у прислівниках: <i>почасти,</i> <i>навперейми,</i> <i>навкулачки,</i> <i>залюбки;</i> у кінці прислівників з префіксом по- після к, ч : <i>по-батьківськи,</i> <i>по-українськи,</i> <i>по-вовчи</i>	у деяких прислівниках після ч пишеться і : <i>поночі,</i> <i>щоночі,</i> <i>уночі,</i> <i>заочі,</i> <i>двічі</i>	в усіх інших випадках: <i>віднині,</i> <i>насторожі,</i> <i>усередині</i>

Це наша країна!

261

1. Прочитайте текст. Випишіть прислівники й поясніть їх правопис.

Традиційно в українців на січень припадає найбільше свят. Протягом *Різдвяних свят*, які тривали два тижні, у кожній господі тричі варили кутю — багату, щедру й голодну.

Святвечір, або багата кутя, — *родинне* свято. Як правило, його справляли ввечері, коли за обрядовим столом *збиралися* лише члени сім'ї.

Потім була щедра кутя напередодні *Нового року*. Увечері дівчатка-підлітки поодиночі чи гуртом обходили оселі сусідів і родичів, співаючи величальні* пісні господарям.

Нарешті надходила третя й остання кутя в різдвяному циклі. У народі вона називалася «голодною». Готували цю страву напередодні *Водохрещтя*. Власне, цим дійством і завершувалося багате різдвяно-новорічне святкування (За В. Скуратівським).

2. Доберіть заголовок до тексту.
3. Визначте основну тему й мікротеми.
4. Визначте розряд за значенням використаних у тексті прислівників.
5. Поясніть правопис виділених слів.
6. Поясніть уживання розділових знаків у третьому реченні.

Робота в групі

262

1. Проспівайте одну з колядок або щедрівок.
2. Розкажіть про святкування Різдва у вашій місцевості.
3. Напишіть рецепт куті.
4. Підготуйте п'ять-шість запитань за змістом тексту.
5. Напишіть замітку в газету про святкування новорічних свят у вашій школі.

Правописний практикум

263

Спишіть слова, уставляючи пропущені букви в кінці прислівників. Складіть словосполучення з п'ятьма–сімома прислівниками.

Уноч.. , уранц.. , докуп.. , заоч.. , навік.. , почаст.. , поодинц.. , завбільшк.. , навшпиньк.. , анітрох.. , двіч.. , по-хазяйськ.. , по-сусідськ.. , мовчк.. , трич.. .

Не бійтесь заглядати у словник...

Поміркуйте, як правильно говорити *навшпиньках* чи *навшпиньки*. Доведіть свою думку.

Правописний практикум

264

1. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви.

1. Як у лютому гукнет..ся, так восен.. відгукнет..ся. 2. Двіч.. літа не буває. 3. У січні вноч.. панують сови та сичі. 4. П..щать уранц.. с..ниці — мороз посильнішає. 5. Півні ввечер.. розкукурикались — на відлигу. 6. Лягає на сніг пес — невдовз.. пот..плішає. 7. Як у травні дощ надвор.. , то восен.. хліб у коморі (*Народні прикмети*).

2. Запишіть три-чотири прикмети. За необхідності зверніться до народознавчої літератури або до батьків.
3. Скажіть, чи дійсно за народними прикметами можна прогнозувати погоду на майбутнє.

Це наша країна!

265

1. Спишіть текст, уставляючи прислівники з довідки. Порівняйте поданий у підручнику текст і записаний вами. З якою метою, на вашу думку, у тексті використано прислівники (*засіб зв'язку речень у тексті, для увиразнення мовлення, вираження оцінки, для уточнення інформації тощо*)?

Уважали, що перед Водохрещами ... вода в ріках хвилюється. Були такі відважні любителі таємного, які ходили ... на річку спостерігати за цим явищем. Але ріки в цей час покриті льодом і що там під кригою робиться — невідомо. Та все ж набрана вода з річки перед Водохрещами — цілюща.

У церкві ... відбувається богослужіння: увесь народ іде процесією на річку до хреста. На річці похід зупиняється й стає на льоду великим барвистим колом, що ... вимальовується на тлі снігового покривала. ...

у Гетьманщині* парубки та молоді чоловіки ... їхали ... до річки, ... заломивши сиві шапки.

Коли вже воду освячено, люди підходять до ополонки* й набирають воду в ... підготовлений посуд. Після водосвяття всі повертаються до своїх хат... (За О. Воропаєм).

Довідка: опівночі, вночі, вранці, яскраво, колись, здалека, верхи, по-козацьки, заздалегідь.

2. Виберіть із тексту слово або словосполучення, яке може бути заголовком тексту.
3. Поясніть написання використаних автором прислівників.
4. Підкресліть у тексті спільнокореневі слова. Виконайте їх розбір за будовою.
5. Визначте розряд за значенням використаних у тексті займенників.
6. Чи бачили ви, як освячують воду на Водохрещі? Розкажіть про цілющі властивості цієї води.
7. Поясніть уживання великої букви в тексті.

§ 42 Написання прислівників окремо, разом і через дефіс.
Написання прислівникових словосполучень типу
раз у раз, з дня на день

Запам'ятайте!

В українській мові прислівники пишуть разом і окремо.

Разом пишуть:

- 1) прислівники, утворені сполученням прийменника з прислівником: *відтепер, негаразд, потроху*;
- 2) прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником: *улітку, назустріч, убік*;
- 3) прислівники з префіксами прийменникового походження, якщо в слові є суфікси **-о, -е (-є), -и, -ки; -у (-ю), -а(-я); -і**: *навколо, уперше, надвоє, завтовшки, зверху, зліва, нарівні*;
- 4) прислівники, утворені сполученням **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** із будь-якою частиною мови: *абикуди, деінде, щодуху, щонайкраще, анітрохи, якраз*;
- 5) прислівники, утворені з кількох основ: *ліворуч, мимоволі, обіруч*.

Окремо пишуть:

- 1) прислівники, утворені поєднанням однакових повнозначних слів у різних відмінкових формах: *кінець кінцем, сама самотою, одним одна, з року в рік, з дня на день*;
- 2) прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником, що зберігають відносну самостійність значення (між ними можна вставити означення): *без відома, без кінця, до речі, на поруки, під боком, по совісті, уві сні*;
- 3) прислівники, утворені сполученням прийменника з прикметником чоловічого роду або прийменника **по** зі збірним числівником: *в основному, у середньому, по п'ятеро, по восьмеро*;
- 4) прислівники, утворені сполученням двох іменників і одного чи двох прийменників: *рік у рік, з роду в рід, один за одним, сам на сам*.

АЯ *Правописний практикум*

266

1. Запишіть, знімаючи ризик, спочатку ті прислівники, що пишуться разом, а потім ті, що пишуться окремо.

Що/місяця, чи/мало, мимо/хідь, на/поруки, в/обмін, від/ранку/до/вечора, без/краю, мимо/хить, на/тще/серце*, с/підлоба, у/продовж, перед/усім, до/пари, з/рідка, за/молоду, на/голову, на/показ, у/слід, по/декуди, поза/вчора.

2. З'ясуйте лексичне значення підкреслених прислівників. Складіть із ними речення.
3. Виконайте морфологічний розбір двох-трьох прислівників.

- 267** 1. Спишіть речення, знімаючи ризик й уставляючи на місці пропусків відомі світові імена.

1. Ми *ані/трохи* не/помилимося, якщо стверджуватимемо: усьому світові відоме ім'я зірки українського футболу ... 2. *На/вряд* серед вас знайдеться той, хто не/знає імен братів/боксерів ... 3. *Що/денно* тренується відома олімпійська чемпіонка з комплексного плавання ... 4. *Що/року* в Україні відбувається багато спортивних змагань. 5. *З/року/в/рік* імена молодих українських спортсменів стають відомими світові, на/приклад: ... ,

2. Поясніть написання виділених слів.
3. Про людей яких професій ідеться в реченнях? Розкажіть про їхні досягнення, використовуючи прислівники.

- 268** 1. Прочитайте слова. Чи можна їх уважати спільнокореневими? Доведіть свою думку.

День, денний, днювати, щоденно; учора, учорашній, позавчора; осінь, осінній, по-осінньому, восени; воля, вільний, поволі.

2. Доберіть спільнокореневі слова до прислівників *обіруч, удосвіта, позавчора, праворуч, зрідка, напоказ*. Виконайте словотвірний розбір двох-трьох прислівників.

- 269** 1. Прочитайте текст. Випишіть прислівники й поясніть їх правопис.

Усі урагани *породжуються* теплою *морською* водою та вологими вітрами в одному з двох відносно *вузьких* поясів, які розташовані на південь і північ від екватора*.

Поки точно не відомо, чому одні тропічні циклони *набувають* потужності урагану, а інші — ні. Але їхні основні складники — спека й надмірна вологість. Частіше за все бурі та шторми *відбуваються* наприкінці літа, коли морська вода на поверхні *нагрівається* до +27 °С і рівень вологості дуже високий.

Усе починається з утворення невеликих областей *низького* тиску над поверхнею південних морів, де тепле вологе повітря починає швидко підніматися вгору. І незабаром вирує круговерть вологих вітрів навколо «ока бурі» (З книжки «Що? Як? Чому? Світ таємниць Землі»).

2. Доберіть до тексту заголовки.
3. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.
4. Поясніть написання виділених слів.

5. Запишіть іменники *циклон, вітер, пояс, шторм, рівень* у родовому відмінку однини.
6. Визначте розряд за значенням використаних у тексті прислівників.
7. Доберіть синоніми до прислівників *швидко й незабаром*.
8. Розкажіть про одне з природних явищ, яке ви спостерігали.

Не бійтесь заглядати у словник...

Поміркуйте, чи можна вважати слова *щоденно, щодня, щодень, щоднини* синонімами. Доведіть свою думку. Складіть із цими словами речення.

Запам'ятайте!

Через дефіс пишуться прислівники

утворені за допомогою префікса *по-* та суфіксів *-ому, -ему, -е, -и*: *по-друге, по-братерськи, по-сусідському*

утворені за допомогою *будь-, казна-, хтозна-, небудь, -таки, -то, -от*: *будь-де, де-небудь, казна-коли*

утворені шляхом повторення однакових або близьких за смыслом слів: *всього-на-всього, будь-що-будь, так-сяк, мало-мало*

Тривожний практикум

270 Спишіть речення, знімаючи ризик.

1. Де/не/де у вікнах світло янтаріє (*В. Сосюра*). 2. Ось/ось засяють, мов сузір'я, земні зірки людських осель (*Л. Дмитерко*). 3. Підсліпуватий день посувався по селу по/воленьки, на/впомацки (*Є. Гуцало*). 4. Останнє світло померклого дня ледве/ледве змагалось із сутінками (*М. Коцюбинський*). 5. Увесь тиждень, день/у/день, ніч/у/ніч, не переставав лити дощ (*З журналу*).

271 Утворіть від поданих прикметників, числівників і займенників прислівники за допомогою префіксально-суфіксального способу творення. Виконайте словотвірний аналіз чотирьох-п'яти утворених прислівників.

Польський, турецький, п'ятий, бойовий, мій, твій, осінній, добрий, наш, перший, другий, третій.

- 272 1. Прочитайте прислівники. Поясніть їх написання та складіть із ними речення.

Давно-давно, тишком-нишком, мало-помалу, любо-дорого, рано-вранці, гидко-бридко, недовго-нешвидко, недалеко-неблизько.

2. Поміркуйте, у творах якого жанру найчастіше їх використовують. Випишіть із казок, легенд або переказів три-чотири речення з цими прислівниками.

- 273 Прочитайте прислівники вголос. Поясніть їх написання. Згрупуйте прислівники: спочатку прочитайте прислівники, які пишуть через дефіс, а потім ті, що пишуть окремо. Закрийте підручник і запишіть їх із пам'яті. Перевірте правильність написання за підручником.

Коли-не-коли, з давніх-давен, хтозна-коли, негадано-неждано, по-весняному, з дня на день, один до одного, куди-небудь, далеко-далеко, хоч-не-хоч, високо-високо, по-новому, тяжко-важко, так-то, будь-що-будь, по-людськи, десь-то.

- 274 Утворіть від слів *коли, куди, де, як, десь* прислівники за допомогою префіксів *будь-, казна-, хтозна-* й суфіксів *-небудь, -таки, -то, -от*.

Робота в групі

- 275 Замініть словосполучення прислівниками. Запишіть їх.

Невідомо коли — ... , у якомусь місці — ... , невідомо куди — ... , плече до плеча — ... , дуже повільно — ... , у деяких випадках — ... , найближчим часом — ... , якимось чином — ... , у якійсь місцевості —

Пригадайте!

Що спільного в написанні неозначених займенників і прислівників, утворених за допомогою *будь-, казна-, хтозна-*. Наведіть приклади.

Робота в групі

- 276 Знайдіть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

I варіант

1. Від ранку до вечора, по-товариськи, довго-довго.
2. Хтозна-де, будь-коли, коли-не-коли.
3. По-моєму, по-вашому, віч-на-віч.

II варіант

1. Час від часу, по-польськи, по-господарськи.
2. Сильно-сильно, тихо-тихо, по-латині.
3. По-п'яте, по-четверте, удруге.

277 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи ризик.

Пліч/о/пліч з усмішкою йде дружнє ставл..ння до людей. Адже, хто люб..ть людей, того й люди люблять. Людина, характерною рисою якої є дружнє ставл..ння до інших, не/чекатиме усмішки чи пр..вітан..ня, а першою пр..вітається.

Дружнє ставл..ння полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире. Якщо коли/небудь хтось лише зробить вигляд, що по/дружньому ставиться до іншого, то таке «дружнє ставл..ння» якнайсуворіше засудять (*За І. Томаном*).

2. Доберіть до тексту заголовки.
3. Визначте ступінь порівняння прислівника *якнайсуворіше*.
4. Виконайте морфологічний розбір трьох-чотирьох прислівників.
5. Виконайте синтаксичний розбір першого речення.
6. Продовжте текст міркуваннями про те, що означає бути привітною людиною.

278 Прочитайте текст. Спишіть. Складіть три-чотири речення, використовуючи прислівник *торік*. Поясніть його правопис і походження.

Слово *торік* відповідає духові української мови, компактне, має абсолютні переваги над недоречно впроваджуваними словосполученнями *минулого року* й *у минулому році*. Тому це милозвучне слово широко використовують класики української літератури (*За І. Вихованцем*).

279 1. Прочитайте текст. Спишіть. Поясніть написання прислівників.

Два прислівники

Жили-були міцно-міцно об'єднані між собою два прислівники. Вони були так міцно з'єднані, що в Граматиці вважалися одним словом. Жили собі тихо-скромно, так, що збоку любо-мило було на них дивитися. Живуть собі два прислівники чи волею, чи неволею з'єднані. Слів у світі повним-повно, мало-мальськи що не так, і піде все навпаки або, як кажуть, шкереберть*. Краще вже жити з рисочкою, що дефісом зветься.

Живуть прислівники... І раптом неждано-негадано одне слово. Усього-на-всього одне слово й таке маленьке, а все ж своє значення в житті має, бо його не викинеш, як не викинеш слова з пісні, навіть тоді, коли пісня давним-давно набридла.

Тепер можна жити душа в душу з року в рік, з дня на день, щоб усе було честь по честі, хоча жити час від часу не легше, але жити треба нога в ногу дружно з іншими. А де ж дефіс, ота маленька рисочка, що колись з'єднувала прислівники?

Раніше в них було все мило-дорого, хоч інколи перекручено, зате міцно-міцно, тому що хоч де-не-де було за що триматись. А тепер, хоч і душа в душу живуть, та це вже не прислівники.

Ось як буває! Ми думаємо, що нас з'єднує слово, яке з пісні не викинеш, хоча вона вже давним-давно обридла. А в дійсності маленька рисочка, яка одна на двох, і жити без якої й не любо, і не мило вже (За Ф. Кривіним).

2. Виконайте морфологічний розбір двох-трьох прислівників.
3. Визначте ступінь порівняння прислівників *краще, раніше*.
4. Доберіть синоніми до слів *навпаки, шкереберть*.
5. Випишіть із фразеологічного словника чотири-п'ять фразеологізмів із прислівниками. Поясніть їх значення.

Не бійтесь заглядати у словник...

Поміркуйте, чи можна вважати синонімами слова *раптом* і *раптово*. Доведіть свою думку.

280

Складіть речення зі словами, які б ілюстрували написання прислівників і співзвучних із ними слів разом, окремо або через дефіс.

На зустріч — назустріч; у горі — угорі; по нашому — по-нашому.

ДЯ *Правописний практикум*

281

1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи риску.

Один із найзнаменитіших і найв..личніших празників святкового календаря, яким власне започатковується рік, є Різдво Христове, що в народі іменується Різдвом. Воно розпочинається о/пів/ночі після Свят/вечора, між 6 і 7 січня. У давнину, як уже мовилося, була Коляда — свято народження Сонця. З пр..йняттям хр..стіянства його було пр..урочено до народження Ісуса Христа. Відтак по/всюди в храмах відправляють нічну Божу службу, яка завершується в/до-світа.

Першими сповісниками народження Христа були діти та підлітки. Рано/вранці вони йшли до односельців віршувати-віншувати, себто вітати родичів і сусідів із святом Різдва Христового (За В. Скуратівським).

2. Доберіть до тексту заголовок.
3. Випишіть із тексту ключові слова й словосполучення.
4. Підкресліть у тексті слова до словникового диктанту з орфограми «Правопис іменників з великої літери». Доповніть власними прикладами.
5. Виконайте морфологічний розбір двох прислівників.
6. Доберіть синоніми до прислівника *вдосвіта*.

Робота в групі

282

1. Продовжте текст із вправи 281 розповіддю про те, чи збереглися до сьогодні традиції святкування Різдва.
2. Розкажіть, як святкують Різдво у вашій родині.
3. Напишіть рецепт однієї зі святвечірніх страв.

Розвиток мовлення

§ 43

Письмовий стислий переказ розповідного тексту про виконання певних дій у художньому стилі

Пригадайте!

Пригадайте й назвіть відмінності:

- між стислим переказом і детальним;
- між описом дій і описом зовнішності;
- між науковим описом і художнім.

Для того щоб описати процес виконання дій, ми використовуємо слова, які допомагають послідовно це зробити, наприклад: *спочатку, передусім, потім, далі, після цього, тепер, нарешті*.

283

1. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення, сформулюйте тему й основну думку.

Як мати ворожить над борщем! Устає ще вдосвіта, чистить і промиває буряки, шаткує їх; нарізає картоплі; січе ножем капусту. Усього потроху

добавляє в горщик — і помідор кине, і петрушки всипле, і цибулину, і стручок перцю, і листок лаврового листа. А м'ясо кладе з кісткою, а коли засмачує — то неодмінно старається засмачити старим салом, щоб чулось. Ех, і борщ же тоді виходить такий, що поки дочекаєшся обіду, то ладен власний язик проковтнути.

Любить мати варити й усілякі капусняки — з грибами й без грибів, з кашею і без каші, а про різні юшки й говорити не доводиться. Особливо любить вона готувати юшку з риби. Тато приносить йоржів та окунів, чистить сам на тертушці, а мати доводить усе до пуття, заливаючи водою та заправляючи необхідними спеціями.

А іноді — коли матері захочеться зробити для всіх приємну *несподіванку* — вона *зготує* качку. Так, що *ніхто й не побачить*, заріже її ранесенько, начинить обтертими яблуками, зашиє, покладе на сковороду, смажить, поливаючи салом, що витоплюється з неї.

Цілий день тоді в хаті пахне *припеченим* солодом розімлілих яблук, цілий день тоді батько ходить добріший, ніж будь-коли, усміхнений не на лиці, а зсередини. Звичайно, перш ніж їсти качку, на неї треба добре надивитися, треба натішитися, намілуватися, а потім уже їсти, повільно пережовуючи, смакуючи кожною волокниною, обсмоктуючи не тільки кісточки, а й власні пальці (*За Є. Гуцалом*).

2. Доберіть заголовки до тексту.
3. Випишіть ключові слова й словосполучення кожного абзацу.
4. Назвіть засоби мовного зв'язку речень у тексті.
5. Якими мовними засобами автор описує процес приготування їжі?
6. Поясніть правопис виділених слів.
7. Поясніть правопис ужитих у тексті прислівників.
8. Знайдіть у тексті речення з дієприслівниковими зворотами. Поясніть уживання розділових знаків.
9. Напишіть стислий переказ тексту.

284 Завдання для самоперевірки.

1. Прислівник — це
 - А самостійна частина мови, що називає ознаку дії, відповідає на питання *як? коли? де? куди? навіщо? з якою метою? якою мірою?*
 - Б незмінна особлива форма дієслова, що позначає додаткову дію при основній дії, вираженій дієсловом
 - В службова частина мови

2. Прислівниками є всі слова в рядку
 - А материнський, по-материнськи, материнське, мати
 - Б перший, по-перше, уперше, у першому
 - В двічі, по-друге, по двоє, удвічі

3. Прислівник є в кожному реченні, крім
 - А Вечір нечутно спадає з листям на землю вогку (*В. Сосюра*).
 - Б Вишневі зорі України Світили хлопчику вночі (*Т. Масенко*).
 - В Сонце хилиться до обрію (*Ю. Збанацький*).

4. Прислівник виконує синтаксичну роль означення в рядку
 - А Пізнавав одчайдушну ватагу Енея, наче зустрічався з ним віч-на-віч (*І. Пільгук*).
 - Б Підсліпуватий день посувався по селу поволеньки, навпомацки (*Є. Гуцало*).
 - В Як пахне кава по-турецьки! (*З путівника*).

5. Позначте рядок, у якому всі прислівники часу
 - А уранці, восени, улітку, сьогодні
 - Б завтра, швидко, високо, зверху
 - В уважно, ліворуч, тепло, уперед

6. Позначте рядок, у якому всі прислівники вищого ступеня порівняння
 - А краще, сильніше, довше, жвавіше
 - Б найбільше, найчастіше, найгірше, найважче
 - В довше, холодніше, найважче, менше

7. Позначте рядок, у якому правильно визначено спосіб творення прислівника *по-материнськи*

- А суфіксальний
- Б префіксальний
- В префіксально-суфіксальний

8. Визначте, у словах якого рядка на місці пропусків потрібно писати літеру *i*

- А позаоч.. , поноч.. , двіч..
- Б навшпиньк.. , по-товариськ.. , декол..
- В по-вовч.. , по-латин.. , зарад..

9. Визначте, у якому рядку всі прислівники треба писати разом

- А за/багато, на/швидку, в/нічию
- Б до/тепер, на/завтра, без/відома
- В на/жаль, під/силу, по/закону

10. Визначте, у якому рядку всі прислівники треба писати через дефіс

- А по/новому, по/польськи, по/п'яте
- Б водно/час, босо/ніж, зроду/віку
- В з/боку/на/бік, віч/ні/віч, всього/на/всього

11. Визначте, у якому рядку всі прислівники треба писати окремо

- А кінець/кінцем, по/четверо, раз/у/раз
- Б по/новому, на/гора, тишком/нишком
- В в/дома, с/під/лоба, за/багато

12. У реченні якого рядка є прислівник

- А У/край розкішний і чудовий нас дорога привела (*О. Довбуш*).
- Б У/край смерек веде вузенька стежка (*П. Подоляк*).
- В У/край натомившись, хлопці поснули (*М. Коцюбинський*).

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 44 Службові частини мови

Пригадайте!

Які слова належать до службових частин мови? Чому їх так називають?

285

Прочитайте текст. За якими ознаками можна визначити його стильову належність? Які частини мови є в цьому тексті? Спишіть кілька прикладів різних частин мови. Який вигляд матиме цей запис? До яких частин мови належать виділені слова?

У відгуках багатьох чужоземних подорожніх, які в різні часи бували в Україні, читаємо про те, що їх дуже вразив рівень освіти українців. Вони пишуть *про* школи й монастирі, де навчаються діти, про жінок і дівчаток, які вміють читати *й* писати. Аж двічі — *у* 1654 й *у* 1657 роках — побував в Україні знаменитий арабський мандрівник Павло Алеппський. Він був надзвичайно здивований рівнем освіченості українців (*З книжки «Дванадцять місяців»*).

Запам'ятайте!

Службові частини мови — прийменник, сполучник, частка — не називають предметів, ознак, дій, кількості, не бувають членами речення. Тому вони не мають ознак, притаманних самостійним частинам мови, — роду, числа, відмінка, часу тощо.

286

Прочитайте текст. Спишіть. Використовуючи подану інформацію, розкажіть про функцію службових частин мови в мовленні.

Слова, які використовуються для поєднання інших слів, називають *службовими*. Вони в руках мовця — гвинтики, за допомогою яких він

скріплює слова в речення. Без службових слів аж ніяк не обійтися. За їх допомогою розрізнені повнозначні слова точно й безпомилково входять у відповідне речення. Це все мовиться для того, щоб у вас не склалося нешанобливе ставлення до маленьких слів. А саме такими маленькими словами найчастіше є службові слова. Їх найменше в мові, зате в них велика граматична міць...

Отже, найменшими словами в українській мові є, наприклад, прийменники *у, в, з, о*, сполучники *й, і, а*, частки *і, й, ж*. Ці слова-ліліпути складаються з одного звуку.

Роботи в них багато. Тому бігають ліліпути з речення в речення. Скрізь треба встигнути... (За І. Вихованцем).

Прийменник

Або задай запитання прийменнику, при кому він. Звичайно, при іменнику. (Хоч він готовий в першу-ліпшу мить займеннику й числівнику служити).

Д. Білоус

§ 45 **Прийменник як службова частина мови. Прийменник як засіб зв'язку слів у словосполученні та реченні. Зв'язок прийменника з непрямыми відмінками іменника**

287 Прочитайте епіграф. Про яку особливість прийменника як службової частини мови йдеться?

288 1. Прочитайте слова. З якого вірша Т. Шевченка їх узято? За допомогою яких слів можна відновити вірш, показати залежність одних слів від інших? Як називаються ці слова?

Тече, вода, явора, яром, долину, пишається, водою, червона, калина, пишається, калинонька, явір, молодіє, а, кругом, їх, верболози, й, лози, зеленіють.

2. Використовуючи вправу, сформулюйте визначення прийменника як частини мови. Зіставте своє визначення з поданим нижче.

Запам'ятайте!

Прийменник — це службова частина мови, що разом із формами непрямих відмінків іменника, числівника, займенника показує їхню

залежність від інших слів у словосполученні й реченні: **у школі, перед школою, для школи, до школи, зі школи.**

Прийменники самостійно не бувають членами речення

289

1. Розподіліть словосполучення на два стовпчики: у лівий стовпчик спишіть ті, у яких головне слово пов'язане із залежним за допомогою закінчення, а в правий — ті, у яких головне слово зв'язане із залежним за допомогою закінчення й прийменника.

Комп'ютерним столом, на робочому столі, у своєму столі, красивого стола, дерев'яний стіл, бабусин стіл, стіл для бабусі, навколо круглого стола, біля мого стола, над великим столом, під низьким столом, для кухонного стола, через письмовий стіл, із-за накритого стола, через святковий стіл, перед столом.

2. Сформулюйте висновок про функції прийменників у мовленні.

Запам'ятайте!

Разом із відмінковими формами іменників, числівників і займенників прийменники виражають різні смислові відношення:

- місця: *У цій хаті тихій більш нікого* (П. Братунь);
- часові: *У дитинстві ми мріємо про далекі походи*;
- мети: *Потрібно боротися для щастя*;
- причинові: *Микола був на сьомому небі від щастя*;
- умови: *виконати за бажанням*.

Прийменники можуть уживатися з формою одного непрямого відмінка (наприклад, **від, до, з-за, з-під, біля, без** уживаються тільки з родовим) або можуть сполучатися з двома й більше відмінками (наприклад, **перед, під, над** — із знахідним і орудним; **на, о (об), по** — зі знахідним і місцевим; **з, за** — з родовим, знахідним та орудним відмінками).

290

1. Спишіть словосполучення. Згрупуйте їх за зразком за значенням прийменника: 1) з часовим значенням, 2) з просторовим значенням, 3) з причиновим значенням. Підкресліть прийменники.

На тому тижні зробили, через тиждень відповіли, відпустка через хворобу, відпочивати через день, стрибав через вогнище, через неспроможність купити словник, через непередбачені обставини, через тую дівчиноньку, через довгі роки, чутно через стіну.

Зразок: *на тому тижні (коли?) (час) зробили.*

2. Визначте, з яким відмінком іменника вживається прийменник *через*, поясніть його написання.
3. Запишіть синоніми до прийменника *через*. Утворіть словосполучення з кожним членом синонімічного ряду.

291 1. Прочитайте текст. Випишіть прийменники.

Прийменники — це слова, що вживаються при повнозначних частинах мови. У реченні прийменники завжди стоять перед іменником (займенником, числівником). Вони є виразниками смислових і синтаксичних відношень між словами. Загальна кількість прийменників в українській мові, за дослідженнями мовознавців, — понад 220. Серед них є такі, що здатні сполучатися з різними відмінками (*на чому?* — на столі; *на що?* — на стіл), виражати різні значення. Деякі прийменники вживають як синоніми (*протягом, упродовж/впродовж*), як антоніми (*у/в—з/зі*). Усе це дає змогу робити висновки про гнучкість прийменника, розмаїту систему прийменникових конструкцій. Правильне вживання прийменників забезпечує правильність побудови тексту, полегшує його сприймання (*За Л. Бондарчук*).

2. Визначте основну думку тексту.
3. Доберіть заголовок. Аргументуйте відповідь.
4. Поділіть текст на абзаци й складіть до нього план.
5. У тексті зазначено, що в українській мові налічують понад 220 прийменників. А скільки прийменників уживаєте ви у своєму мовленні? Запишіть прийменники й підрахуйте.
6. Назвіть функції прийменника в мовленні. Відповідь ілюструйте прикладами.
7. Чи можна сказати, що *йти до театру* — словосполучення й за його допомогою ми передаємо певний смисл?

Запам'ятайте!

У вживається для того, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

а) між приголосними: *Сивий дух полинів проникає щемом у груди* (І. Цюпа);

б) на початку речення перед приголосним: *У глибоких долинах тіснилися кам'яні громади* (М. Коцюбинський);

в) незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними **в, ф**, а також перед сполученнями літер **льв, св, тв, хв** і под.: *Це, мабуть, була найпрекрасніша у світі квіточка* (Г. Тютюнник);

г) після паузи, що на письмі позначається комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, дужкою й крапками, перед приголосним: *Куди ви не повернетесь — усе горить-палає* (Панас Мирний).

В уживається для того, щоб уникнути збігу голосних:

а) між голосними: *Краплі дощу рясно падали в озеро*;

б) на початку речення перед голосними: *В озері відбилася часточка лісу*;

в) після голосного перед більшістю приголосних (крім **в, ф, льв, св, хв** і под.): *Заметушилися птахи в повітрі* (О. Гончар).

- 292** 1. Складіть словосполучення, уживаючи в них подані іменники з прийменниками **на, у (в), до**. Спишіть їх.

Редакція, бібліотека, видавництво, газета, радіо, телебачення, ефір, твір.

2. У чому полягають особливості вживання прийменника **у/в**?
3. Визначте відмінок іменників із прийменниками. Позначте орфограми у відмінкових закінченнях.

- 293** 1. Спишіть словосполучення. Визначте, з яким відмінком уживаються прийменники.

На світанку, перед світанком, після світанку, по світанку; з радості, від радості, завдяки радості, через радість.

2. З яким значенням уживаються прийменниково-відмінкові форми?
3. Складіть три-чотири словосполучення з прийменниково-відмінковими формами.

- 294** Доберіть залежні слова й допишіть словосполучення. Від чого залежить вибір прийменника?

Зроблений із ... , зроблений зі ... , зайшов у ... , зайшли в ... , помітив у ... , помітила в ... , ішов з ... , ішов зі

- 295** 1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Маленькі слова є в багатьох мовах. Вони допомагають більшим словам сполучатися й виражати в реченнях потрібну думку. В українській мові найменшими словами бувають прийменники, сполучники й частки. До слів-ліліпутів належать, наприклад, прийменники *в, з*. Вони складаються з одного звуку й букви (*За І. Вихованцем*).

2. Випишіть із тексту прийменники.
3. Назвіть основну функцію службових слів, про яку говорить автор.
4. Поясніть лексичне значення слова *ліліпут*.

Творча лабораторія

Напишіть твір-мініатюру з теми «Велика сила слів-ліліпутів».

- 296** Прочитайте текст. Випишіть прийменники. Перекажіть текст, доповнюючи його дібраними прикладами.

Прийменник — частина мови, на перший погляд, неважлива.

І справді, як можуть дрібненькі слова впливати на зміст довжелезних, закручених, сповнених високого змісту речень?

Але ж маємо визнати, що така, здавалося б, непомітна частина мови відіграє не останню роль у сприйнятті викладених на папір думок. Більше того, неправильне вживання прийменників може призвести до цілковитого спотворення змісту написаного (*або вимовленого*). «Над» чи «під», «до» чи «після» — ось вони, слова, яким притаманна особлива цінність. Позбавлені будь-якої емоційної забарвленості, експресивності, здатності викликати яскраві образи, вони виявляються не просто ультрафункційними, а й зручними в застосуванні.

До речі, недарма під час вивчення іноземних мов уживанню прийменників завжди приділяють увагу, яку невтаємничені називають надмірною.

Отже, не варто недооцінювати значення прийменників, коли йдеться про непересічний процес оформлення потоку думок у вишукані речення.

Пам'ятаймо про прийменники! (*За Є. Афіногеновою*).

§ 46 Види прийменників за будовою

Пригадайте!

На які групи за будовою розподілено частини мови? Від чого залежить такий розподіл?

- 297 Прочитайте текст. Випишіть із нього прийменники, згрупуйте їх. За якою ознакою ви це зробите?

Природа й людина — то нерозривне ціле. Природа оберігає й остерігає людину від злих помислів, учинків, робить її благородною та щедрою, здоровою й навіть мудрою.

Подивіться пильно навколо себе, і ви побачите багато гарного поряд. Ось на озері плавають парами лебеді. Коли ви до них прийдете з добром, то й вони вам віддячать добром. Принесіть їм білі лілеї, і розумні птахи не забудуть вас ніколи. Коли відлітатимуть у теплі краї, обов'язково зроблять коло понад тим місцем, де ви їх обдарували лілеями (*За Л. Павленком*).

- 298 1. Спишіть прийменники.

В, за, з-за, на, над, перед, під, по, про, через, поміж, крізь, понад, попри, проміж, з огляду на, між, до, зважаючи на.

2. Підкресліть прийменники, написання яких може викликати у вас складнощі.

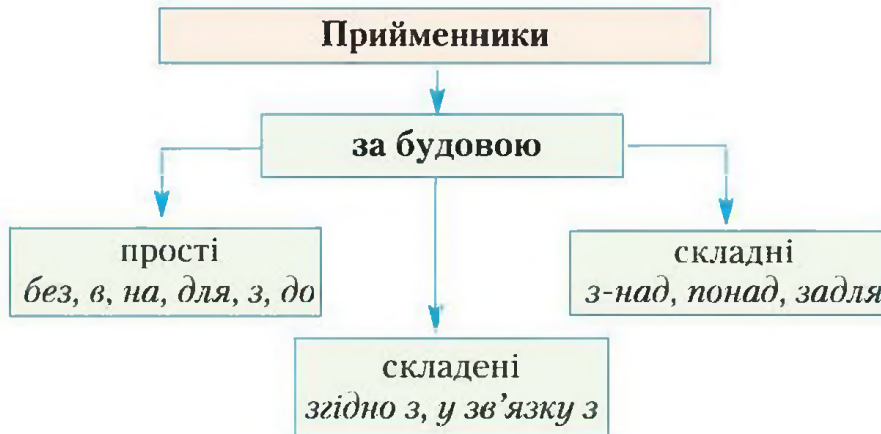
3. Назвіть прийменники, які, на вашу думку, доречно вживати в офіційно-діловому або публіцистичному стилях мовлення, зважаючи на їх забарвлення.
4. Складіть п'ять-шість словосполучень із поданими у вправі прийменниками.

Робота в групі

299

Розгляньте схему. Складіть за нею запитання для однокласників на тему «Групи прийменників за будовою».

300

Прочитайте текст. Випишіть прийменники. Визначте вид кожного за будовою.

Ось ви виїхали на невисоку гору. Синім змієм плазує шлях з гори в долину поміж зеленою травою безкрайого степу. Ясне сонце геть підбилося вгору, розсіває своє золоте марево* по зеленій долині. Ні пером не списати, ні словом не сказати тієї несподіваної краси, якою до вас усміхнулася долина!

Ви дивитесь і дивуєтесь, вам здається, що ви йдете не по битій дорозі зеленого степу, а якимсь невідомим краєм краси й чару вільного пахучого повітря (*Панас Мирний*).

301

Прочитайте речення. Випишіть словосполучення, у яких є прийменники. Укажіть, яким є кожний прийменник за будовою. Спишіть перше речення, виконайте його синтаксичний розбір.

1. Орли клекотіли, велично плаваючи понад глибокими міжгір'ями (*О. Гончар*). 2. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води й прихилені до них зорі (*М. Стельмах*). 3. Усе озеро метрів на десять від берега було густо вкрите зеленим лататтям, серед якого виднілися його білі й жовті квіти (*Ю. Збанацький*). 4. І ще довго потім було чути музики між вербами та поміж хатами (*І. Нечуй-Левицький*). 5. У кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Джері (*І. Нечуй-Левицький*).

Робота в групі

302

Утворіть речення за зразком із поданими словами так, щоб у першому реченні кожне слово було прислівником, а в другому — прийменником. Визначте, до якої групи за будовою належать прийменники.

I варіант. Край, просто, довкола.

II варіант. Близько, уздовж, навкруги.

Зразок: *Ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в край неба* (М. Коцюбинський). — *Край дороги виросла висока тополя* (Т. Шевченко).

Пригадайте!

Пригадайте чергування прийменників **у-в, з-із-зі**.

Правописний практикум

303

1. Прочитайте текст. Спишіть, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки.

...Було це (в, у) сиву давн..ну. Жила (в, у) тих краях гарна дівчина. Кохала вона одного хлопця. А зустрічалися вони біля оз..ра. Аж ось одного разу пішов хлопець (в, у) гори й не повернувся. Плакала дівчина день і ніч, а кожного веч..ра ходила до того оз..ра. Пр..йде, поплаче й піде додому.

Одного разу їй здалося, що (з, із, зі) дна оз..ра її кличе милий.

Зайшла вона (в, у) оз..ро, і поглинула її вода. Цілу ніч однос..льці шукали дівчину, а на ранок (посеред, край) оз..ра побачили двох лебедів. Вони були такі гарні, що люди впізнали (в, у) них хлопця й дівчину. (З, Із, Зі) того часу й називають те озеро Лебединим (*З календаря*).

2. Яку роль у тексті відіграють прийменники? Укажіть, яким є кожний прийменник за будовою.
3. Пригадайте, чим легенда відрізняється від переказу або казки.
4. Перекажіть одну з відомих вам легенд про походження назви населеного пункту, річки або озера.

§ 47

Написання прийменників разом, окремо і через дефіс

304

Проаналізуйте матеріал таблиці. Які прийменники — прості, складні чи складені — пишуться через дефіс? Яке значення має прийменник *із-за*?

Прийменники пишуться		
Разом	Окремо	Через дефіс
<i>унаслідок</i>	<i>за винятком</i>	<i>із-за</i>
<i>довкола</i>	<i>згідно з</i>	<i>з-за</i>
<i>навколо</i>	<i>незалежно від</i>	<i>з-поза</i>
<i>уздовж</i>	<i>під час</i>	<i>з-над</i>
<i>поруч</i>	<i>з метою</i>	<i>з-поміж</i>
<i>наперед</i>		<i>з-попід</i>
		<i>з-під</i>

Запам'ятайте!

Разом пишуть прийменники, утворені від прислівників, іменників і прийменників.

Окремо пишуть прийменники, утворені від прислівників та іменників із простими прийменниками.

Через дефіс пишуть прийменники, утворені приєднанням до прийменників **з**, **із** інших прийменників.

305 Спишіть слова та словосполучення. Поясніть написання прийменників.

Заради, з-поміж, у міру, з-поперед, із-за, поміж, незважаючи на, згідно з, з-поперед, щодо, слідом за, на честь, починаючи з, за час.

306 Спишіть речення. Поясніть написання прийменників.

1. На світі можна жити без еталонів, по-різному дивитися на світ: широкими очима, з-під долоні, крізь пальці, у квартиру*, з-за воріт (*Л. Костенко*). 2. Мов з-під замерзлого замулу* запульсувало джерело (*Н. Гнатюк*). 3. Уздовж дороги високі стовпи березуть перестояне літо (*Г. Чубач*). 4. Сонце стало підніматися з-за обрїю (*Н. Рибак*).

АЯ *Правописний практикум*

307 Спишіть слова та словосполучення, розкриваючи дужки.

(По)серед, (по)за, (у)зв'язку з, (на)прикінці, (про)між, (по)між, (у)продовж, (з)огляду на, (по)близу, (оба)біч, (за)посередництвом, (на)відміну від, (з)метою.

Це наша країна!

308 1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Соломія Крушельницька — найвидатніша оперна співачка світу. Співати з нею на одній сцені вважали за честь Енріко Карузо, Федір Шаляпін та інші оперні зірки.

С. Крушельницька

Після закінчення Львівської консерваторії співачка поїхала до Італії. Її голос захопив італійців силою звуку, дзвінкістю, соковитістю, віртуозною технікою, благородним тембром, ліризмом і драматизмом.

З 1890 р. почалися її тріумфальні виступи на кращих сценах світу. Але майже щороку співачка виступала з концертами у Львові, Тернополі, Чернівцях та інших містах України.

З біографії Соломії Крушельницької варто навести такий цікавий факт: 17 лютого 1904 р. в міланському театрі «Ла Скала» відбулася прем'єра нової опери Джакомо Пуччіні «Мадам Баттерфляй». Ще ніколи композитор не був так упевнений в успіху. Проте глядачі оперу не сприйняли. Славетний маестро був у розпачі. Друзі порадили Джакомо Пуччіні запросити виконувати головну партію Соломію Крушельницьку.

Через три місяці відбулася прем'єра оновленої «Мадам Баттерфляй». Цього разу — тріумфальна*. Після вистави зворушений маестро подарував Софії Крушельницькій свій портрет із написом: «Найпрекрасніший і найчарівніший Баттерфляй» (За О. Стражним).

2. Випишіть із тексту прийменники. Визначте їх групу за будовою. Поясніть правопис.
3. Яку роль у тексті відіграють прикметники у формі вищого й найвищого ступенів порівняння?
4. Поясніть правопис ужитих у тексті власних назв.

Творча лабораторія

Підготуйте усну розповідь з теми «Прийменник як службова частина мови» за таким планом: 1) з якими частинами мови вживають; 2) яку роль відіграє в сполученні слів; 3) чи є членом речення; 4) чому має таку назву.

309 Завдання для самоперевірки.

1. Службову частину мови, що виражає залежність іменника, числівника й займенника від інших слів у словосполученні й реченні, називають

- А сполучником
- Б прислівником
- В прийменником

2. Прийменники за будовою поділяють на
 - А прості, складні, складені
 - Б істоти й неістоти
 - В усі прийменники прості
3. Прийменники *задля, поміж, понад, з-під, з-за* утворені
 - А сполученням простих прийменників
 - Б поєднанням прислівників чи іменників із прийменниками
 - В унаслідок переходу з інших частин мови
4. Прийменники *край, кінець, коло, близько, біля, довкола* утворені
 - А сполученням простих прийменників
 - Б поєднанням прислівників чи іменників із прийменниками
 - В унаслідок переходу з інших частин мови
5. Прийменники *з* і *за* можна вживати з відмінками
 - А родовим, знахідним, орудним
 - Б родовим і знахідним
 - В родовим і місцевим
6. Найчастіше прийменник *з* уживають
 - А перед словом, що починається голосним звуком; перед словом, яке починається приголосним звуком, якщо попереднє слово закінчується голосним
 - Б перед словом, що починається голосним звуком; між словами, одне з яких закінчується приголосним, а друге починається приголосним звуком
 - В перед словом, яке починається приголосним звуком, якщо попереднє слово закінчується голосним
7. Прийменник *над* уживають із відмінками
 - А орудним
 - Б місцевим
 - В родовим
8. Визначте, у якому рядку всі прийменники записано правильно
 - А у наслідок, край, кругом, навколо, згідно з
 - Б усупереч, залежно від, крім, для, довкола
 - В в, до, на, із за, що
9. Визначте, у якому рядку «зайве» слово
 - А без, під, через, для, на
 - Б з-за, поза, із-під, з-поміж, з-попід
 - В унаслідок, замість, уздовж, наприкінці, щодо

10. Визначте, у якому рядку подано всі словосполучення з прийменниками
- А вийшов навпроти школи, розташувався навкруги лісу
 - Б роздивляюся довкола, уздовж дороги
 - В ходив навкруги хати, розрізати тканину вздовж
11. Прийменники *(в)наслідок, (у)продовж, (на)перед* пишуть
- А разом
 - Б окремо
 - В через дефіс
12. Послідовність розбору прийменника як частини мови така
- А слово; частина мови; відмінок слова, з яким ужитий прийменник; вимова та написання
 - Б слово; вимова та написання; частина мови; відмінок слова, з яким ужитий прийменник
 - В слово; відмінок слова, з яким ужитий прийменник; частина мови; вимова та написання

Розвиток мовлення

§ 48 **Твір розповідного характеру про виконання автором улюбленої справи в художньому стилі (приготування обіду, моделювання, малювання, шиття, вишивання тощо)**

310 Завершіть речення.

Під час опису виконання дій потрібно використовувати такі слова й словосполучення:

Художній стиль мовлення від інших стилів вирізняють такі ознаки:

311 1. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Відповідь ілюструйте прикладами з тексту.

Ви не повірите, яке це прекрасне діло — пекти булочки, а особливо хліб. Мій дідусь мав пекарню, то я вже знаю. Бачте, у випіканні хліба є два чи три великих, майже священних таїнства. Перше — коли вчиняють опару. Учиняють її в діжі, і там, під покришкою, відбувається таємниче перетворення: за якийсь час із борошна й води утворюється жива опара. Далі кописткою* місять тісто. Це знову ж скидається на ритуальний

танець. Потім діжу накривають полотниною й дають тістові підійти. Це друге таємниче перетворення — коли тісто велично підіймається, пухне, а ти не смієш підняти полотнину й зазирнути... Це, знаєте, щось таке прекрасне й дивне. А третє таїнство — це саме печіння, усе те, що стається в печі з м'яким, блідим тістом. Виймете потім із печі золотаво-брунатну хлібину. Диво дивне! Мені здається, під час усіх перетворень у пекарнях годилось би дзвонити в дзвони, мов у церкві, коли освячують дари (*Карел Чапек*).

2. Доберіть заголовок до тексту.
3. Випишіть ключові слова й словосполучення кожного абзацу.
4. Назвіть засоби мовного зв'язку речень у тексті.
5. Якими мовними засобами автор описує процес приготування їжі?

312 Напишіть твір розповідного характеру про виконання улюбленої справи в художньому стилі.

Сполучник

У тяжкій щоденній праці
Дивні мешканці живуть.
Їх сполучниками звать.
Слова й речення єднають,
Майже не відпочивають.

А. Свашенко

§ 49 Сполучник як службова частина мови. Види сполучників за будовою та походженням

Пригадайте!

За допомогою якої службової частини мови з'єднуються однорідні члени речення та частини складного речення? Наведіть приклади.

Запам'ятайте!

Сполучник — це службова частина мови, що використовується для з'єднання однорідних членів речення та частин складного речення.
Наприклад: *І гори, і долини, і поля, і сади, і ставок, і хати були залиті прозірчастим білим світом* (І. Нечуй-Левицький). *Люблю похмурі дні, коли крізь хмари ледь пробивається проміння золоте...* (М. Рильський).

За будовою сполучники поділяють на прості, складні та складені. **Прості сполучники** складаються з одного слова (*і, але, як, або* та ін.), **складні сполучники** утворені з двох або більше частин (*щоб, якби, проте*), а **складені** — з двох або більше слів (*тому що, для того щоб, з тим щоб* та ін.). За походженням сполучники бувають **непохідні** (*але, і, та*) і **похідні** (походять від інших частин мови) (*якби, що, зате*).

- 313** 1. Прочитайте текст. Випишіть сполучники та визначте їх групи за будовою та походженням. Доведіть свою думку.

Гумор такою ж мірою відображає духовний світ народу, як і його пісні, казки й легенди. Український народний гумор і образний, і добре *приперчений*, і оптимістичний, і *необразливий*, викликає усмішку, а не брутальне* «ги-ги».

Якщо я довго затримувалась у ванній, моя бабуса приказувала: «Не мийся так довго, бо станеш біла-біла, ворона подумає, що сир, і вкраде». Коли я сумувала, радила: «Бий лихом об землю, як швець мокрою хлявою об лаву». А ще зичила: «Дай тобі Бог здоров'я в ручки, у ніжки й у животик трішки» (*За І. Ганюковою*).

2. Доберіть заголовок до тексту.
3. Знайдіть у кожному абзаці речення, що виражає його основну думку.
4. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова.
5. Поясніть значення слова *брутальний*. Доберіть до нього синоніми й антоніми.
6. Поясніть уживання розділових знаків в останньому реченні.

- 314** 1. Прочитайте речення. Знайдіть у них сполучники, випишіть їх. Визначте, у яких реченнях сполучники з'єднують однорідні члени речення, а в яких — частини складного речення. З'ясуйте, до якого виду належать виписані сполучники (за будовою та походженням).

1. Хоч смішно, аби затишно. 2. Три дні не їж, а весело дивися. 3. *Краще* сміятися, ніж плакати. 4. Веселому й на соломі добре сниться (*Народна творчість*). 5. *Усе частіше* то там, то тут чувся веселий сміх (*Ю. Збанацький*). 6. Веселий день давно вже одгорів, і даль доносить пісню журавлину... (*В. Сосюра*).

2. Випишіть із речень антоніми.
3. Підкресліть у тексті спільнокореневі слова, виконайте їх розбір за будовою.
4. Визначте ступінь порівняння виділених прислівників.

Ая Правописний практикум

- 315 1. Прочитайте текст. Уставте сполучники на місці пропусків. Визначте, до якого виду за будовою та походженням вони належать.

Легко спілкуватися з веселою людиною, ... вона вміє створити настрій ... *розрадити* тебе, ... на серці журба. Веселих люблять, ... вони володіють словом ... вміють *розвеселити* інших, мають почуття гумору. ... сміх, як відомо, продовжує життя. Веселі люди добрі ... лагідні, доброзичливі ... людяні. *Недаремно* ж учені пов'язують *праслов'янське* слово *веселий* із латинським *здоровий, неушкоджений*. Думають, ... слова *веселий* ... *весна* — родичі, ... мали ту ж саму основу (А. Мовчун, Л. Мовчун).

2. З'ясуйте, як пов'язані речення в тексті.
3. Випишіть із тексту спільнокореневі слова. Доведіть правильність свого вибору.
4. Поясніть значення слова *розрадити*. Доберіть до нього синоніми.
5. Поясніть правопис виділених слів.
6. Доведіть правильність або хибність думки про те, що слова *весна* і *веселий* — спільнокореневі.
7. Що, на вашу думку, означає вираз *мати почуття гумору*?

- 316 Спишіть речення. Доповніть однорідними членами, поєднуючи їх сполучниками. Виконайте синтаксичний розбір одного-двох речень (за власним вибором).

1. За вікном весело всміхається сонечко. 2. Усе частіше в класі чувся веселий сміх. 3. Величним спокоєм дихають навколо дерева. 4. Я люблю грати в шахи. 5. Повітря було чистим. 6. Праця вчителя почесна. 7. Пісня була дзвінка.

Ая Правописний практикум

- 317 Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Визначте роль сполучників у тексті.

Небо син.. , ніби син.. море. Малесенькі хмарки, мов стадо лебедів, пливли над землею. На землі цвіла в..сна красна. За вікном був садок саме в білому цвіт.. , а на квітках блищала роса, як діаманти. У вікно

потягло духом весн.. , духом того життя, молодого й свіжого, що спадає на серце радіст.. й наді..ю (І. Нечуй-Левицький).

318

1. Складіть речення за пропонованим початком, використовуючи сполучники й правильно розставляючи розділові знаки. Спишіть їх. Визначте, до якого виду належать сполучники.

	→	<i>і</i>
	→	<i>але</i>
	→	<i>то, то</i>
	→	<i>коли</i>
Мені хочеться весело сміятися ...	→	<i>бо</i>
	→	<i>дарма що</i>
	→	<i>ніби</i>
	→	<i>замість того щоб</i>
	→	<i>після того як</i>

2. Чи можна спрогнозувати, яким буде речення (*простим чи складним*), зважаючи лише на використаний у ньому сполучник?
3. Складіть твір-мініатюру, узявши за початок одне з утворених речень.

319

- Спишіть із підручника фізики або хімії текст (до п'ятдесяти–шістдесяти слів), у якому використано складені сполучники. Поміркуйте, чому в текстах наукового стилю ці сполучники використовують частіше, ніж у текстах художнього.

320

- Прочитайте анекдоти. Випишіть сполучники. Виконайте морфологічний розбір трьох-чотирьох сполучників.

1. В автобусі хлопець звівся з лави й звернувся до жінки:

— Сідайте, будь ласка!

Та здивувалася, а потім і каже:

— Сиди, синку, бо як станеш дорослим, то ще настоїшся.

2. — Алло! Добрий день, тьотю Оксано! Михайлик удома?

— Так, але гуляти він не піде, бо покараний.

— За що?

— Двійку із зоології приніс. А за що, не каже. Можливо, ти знаєш?

— Знаю! Учителька запитала, хто в нас найвірніший чотириногий

друг.

— І він не знав?

— Він сказав, що ... ліжко.

3. Хлопчик каже приятелєві:

— Приходь до нас. Мені подарували собаку, і я хочу перевірити, кусається він чи ні.

321

1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Визначте засоби мовного зв'язку в тексті. Визначте вид трьох-чотирьох сполучників (за власним вибором) за будовою та походженням.

Гумор і сміх — це справа *товарис..ка* й кол..ктивна. Сумує й тужить, як правило, людина на самоті, а от смієт..ся в *товаристві*. У гурті — ото сміх! Так от що я тобі скажу — тр..майся людей... Будь завжди з людьми. Старайся, щоб вони тебе любили. Але для цього їх любити треба. Будь вартій людської уваги й поваги. Проте ще ..кажу — зі сміхом треба бути об..р..жним. Із себе смійся скільки хоч..ш, а от з інших — дивись... Тобі смішно, а комусь від твого сміху, може, плакати хоч..т..ся (За В. Нестайком).

2. Яке слово або словосполучення можна використати як заголовок?
3. Випишіть із тексту синоніми й антоніми.
4. Доберіть приказки, прислів'я або фразеологізми про доречність сміху.
5. Чи можна вважати виділені слова спільнокореневими? Доведіть свою думку.
6. Визначте розряд за значенням використаних у тексті займенників.
7. Продовжте текст роздумами про те, чому не можна сміятися з інших.

322

1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Випишіть сполучники, визначте їх вид за будовою та походженням.

Неподобство! Куди поділася справедливість? Завжди вона десь вештається, коли треба втішити ображену душу. Кожна з частин мови має назву, що значною мірою відтворює її сутність. Дієслово — тут і неўку зрозуміло: слово дії, руху, зміни, у ньому криються динаміка й статика, мінливість і спокій. Іменник — це ім'я, назва, указівка на предмет, а прикметник — ознака, його характерна риса. Числівник — кількість. Чому ж тоді сполучник є сполучником? Хіба це вичерпна характеристика його різнобічної діяльності? Ну, гаразд, ніде правди діти, поєднав кілька разів самотні серця, себто слова, примирив друзів, що посварилися, познайомив новеньких. Іншим разом навіть клонуватися довелося, щоб зібрати однодумців (однорідних членів речення, хто не зрозумів). Навіть на поступки йшов: то вигукував дзвінко «і», якщо поряд видніється привітний приголосний, то переходив на таємничий «й», коли помічав неподалік голосного. Але ж це — лише один з образів, у які втілюється сполучник. Хіба можна залишити без уваги його

чудернацьку звичку протиставляти одне поняття іншому, знаходячи в одного з них певну перевагу й не ображаючи при цьому іншого?

І знову ж, зверніть увагу: як блискавично він виплутується з тенет тавтології. *Але, та, проте, зате, однак* — протиставляйте на здоров'я, від цього вишуканість вашої мови ніскільки не постраждає. А хто прийде на допомогу, коли треба розборонити розбишак, які, немов молоді півники, готові атакувати один одного?

Коли, зрештою, автор перебуває в стані глибокого сумніву й прагне підкреслити це вишуканим слівцем? *Чи то ... , чи то ... ; не то ... , не то ... ; або ... , або ... ; чи ... , чи ...* — на будь-який смак! Та ці вміння становлять лише мізерну частину того, на що спроможна така, здавалося б, непомітна частина мови. Хто, як не вона, майстерно порівнює явища шляхом їх зіставлення? Сполучник, більше нікому. А за потреби він може так змінитися, що годі й упізнати: *не тільки ... , а й ... ; не лише ... , але й ... ; як... , так і ...* — ось вам і «непомітний».

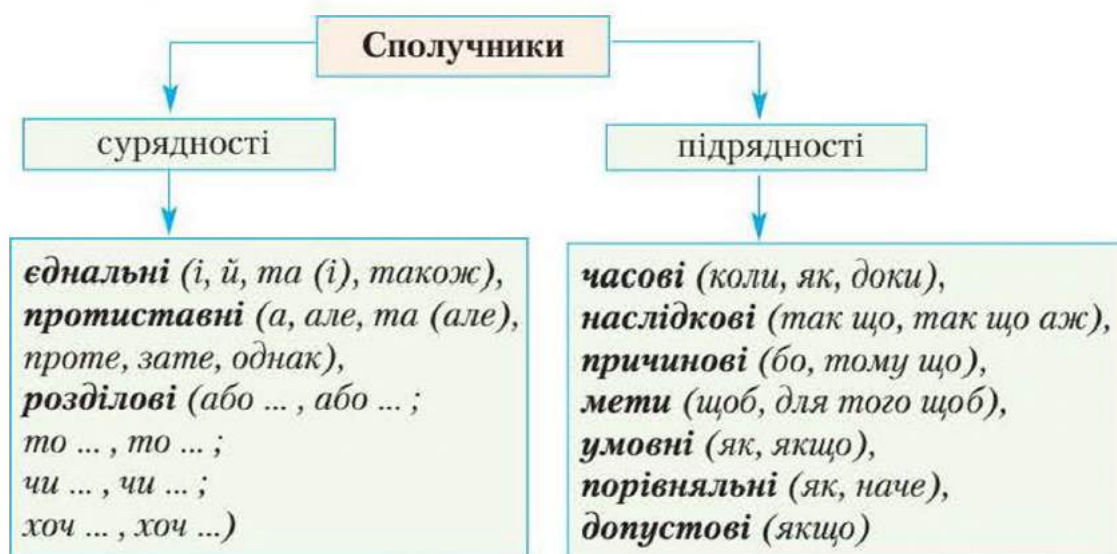
Чому ж ми зупиняємося саме на слові *сполучник*? Так само він може іменуватися єднальником, роздільником, зіставником, а то й геть незвично — градаційником. Хоча... напевно, з усіх названих функцій єднання є найважливішою, адже сила наша — в єдності (А. Руденко).

2. Сформулюйте на основі тексту розповідь у науковому стилі з теми «Роль сполучників у мовленні».

§ 50 Використання сполучників у простому й складному реченнях: сполучники сурядності й підрядності

Запам'ятайте!

Пригадайте!

1. З якою метою в реченнях використовують сполучники?
2. Чому, на вашу думку, знання теми «Сполучник» необхідне для вивчення синтаксису й пунктуації?

323

Прочитайте речення. Спишіть їх. Поясніть, коли ставиться кома перед сполучниками, а коли не ставиться.

1. Зачаровано вбираєш зором багатобарв'я кольорів: і ніжну зелень трав, і переливне буяння квіту, і казкові бризки сонця (*З журналу*).
2. Верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд (*І. Нечуй-Левицький*).
3. Над нами гуде дзвін, і вище нього летять лелеки (*М. Стельмах*).
4. Я повернувся в ту синь Дніпрову, звідки сонце розвиднює тьму (*П. Усенко*).
5. Шумить сосновий ліс довкола, а телевізійні антени на хатах виловлюють із простору ту зелену думу сосен (*В. Яворівський*).

Пригадайте!

Кома ставиться:

— між однорідними членами речення, з'єднаними двома або більше однаковими сполучниками (*і...і, й...й, або...або* та ін.), а також протиставними сполучниками **а, але, однак, проте, зате**: *Пахне земля плодами, і листям, і медом соняшників, і медом тютюну, і медом гречки* (О. Довженко);

— між частинами складносурядного та складнопідрядного речення, з'єднаними сполучниками сурядності й підрядності: *Далеко в степу сунеться довга валка чумаків, і їхня пісня ллється понад степом* (І. Нечуй-Левицький). *Чумацький Шлях лежить над степом і не знає, що давно вже він перестав бути чумацьким, що одна назва лишилась у нього чумацька* (М. Руденко).

Кома не ставиться, коли сполучники не повторюються, **наприклад**: *Удень і ввечері в лісі було тихо.*

Праховисний практикум

324

1. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. З якою метою, на вашу думку, використано сполучники (поєднання однорідних членів речення, частин складного речення)?

Сердечний людський і гуманний — найкращі слова що так легко вимовляються та шлях до них нелегкий. Скільки добра треба зробити щоб отримати в нагороду ці слова! Неважко помітити що слово *сердечний* утворилося від *серце* а корінь слова *серце* — той самий що і в слові *середина*. Хіба ж серце не є серединою людини та її внутрішньою суттю? Якими почуттями сповнене серце людини так вона й діє (*З книжки «Абетка моральності»*).

2. Випишіть ключові слова й словосполучення.
3. Поясніть написання слів *нелегкий* і *неважко*, добираючи синоніми до них.
4. Виконайте морфологічний розбір двох-трьох сполучників.
5. Випишіть із тексту спільнокореневі слова. Виконайте словотвірний розбір (*два-три за вибором*).

325

1. Пригадайте визначення поняття «антитеза».
2. Прочитайте речення. Спишіть їх. Доведіть, що кожне з них можна використати як приклад під час пояснення особливостей антитези.
3. Поміркуйте, завдяки яким мовним засобам створено антитезу в цих реченнях.

1. Але воно живе — забуте й незабуте, А час не зупиняється, а молодість біжить (*В. Симоненко*). 2. Чому добро таке повільне, а зло швидке, мов динаміт? (*Д. Павличко*). 3. Живемо ми гаразд... люди до нас добре відносяться, лихої слави ми не набираємось, а хіба доброї потрошку (*Леся Українка*). 4. Два кольори мої, два кольори ... Червоне — то любов, а чорне — то журба (*Д. Павличко*). 5. А що перше — день, а що друге — ніч, а між ними синім цвітом вже зацвів терлич* (*В. Стус*).

326

Прочитайте текст і доповніть його правилами чергування сполучників *і з й*, а також дібраними прикладами.

Між словами в реченні й між реченнями ми часто вживаємо сполучники *і* та *й*. Українська мова — милозвучна й тому пильнує, щоб не скупчувалося поряд кілька голосних або кілька приголосних. Для того щоб ці звуки гармонійно чергувалися, в українській граматиці є правила чергування, за якими *і* чергується з *й*.

Якщо в реченні вже є *і*, тоді для стилістичної різноманітності може прислужитися сполучник *та*: «Вона і її мати *та* багато інших людей знали про це». Сполучником *та* в значенні *і* приєднуються також близько споріднені поняття, стани та явища: батько *та* мати, ходить *та* плаче.

Немає також ніякої значенневої різниці між сполучниками *але* й *та* в значенні *але*. Отже, ставити те чи те слово — це питання лише стилю (*За Б. Антоненком-Давидовичем*).

Творча лабораторія

Складіть речення, використовуючи сполучник *і (й, та)* для зв'язку двох і чотирьох однорідних членів речення й частин складного речення. Поясніть уживання розділових знаків.

- 327** 1. Прочитайте текст. Знайдіть сполучники. Поясніть мету їх використання в простих і складних реченнях.

Географічні відкриття... За цим коротеньким словосполученням стоять мільйони кілометрів морських і наземних шляхів, тисячі доль мандрівників, величезні випробування та радість пошуку. На мапі ми всюди бачимо імена тих, хто наносив на пергамент* або папір силуети незнаних берегів і гір, примхливі звиви річок і негостинні пустелі. Наука не говорить мовою поетів, а дає точне визначення кожному явищу й географічним відкриттям.

Під поняттям «географічні відкриття» звичайно розуміють знаходження нових географічних об'єктів: річок і озер, гірських масивів і печер та ін. Останнім часом до географічних відкриттів почали відносити тлумачення географічних закономірностей. Такі відкриття — це теорії, які пояснюють, чому наша планета має саме такий вигляд. Наприклад, теорія дрейфу* континентів дає змогу вченим розрахувати, який вигляд мали материки мільйони років тому, якими вони стануть через мільйони років. Учення про біосферу В. Вернадського доводить, що на нашій планеті все тісно пов'язане одне з одним — і клімат, і рельєф, і живі істоти (За В. Склярєнко).

2. Складіть і розіграйте діалог дискусійного характеру з теми «Чи можливі в наш час географічні відкриття?».

- 328** Прочитайте речення. Спишіть їх. Визначте, з якою метою в реченнях використано сполучники, підкресліть їх.

1. Страшні слова, коли вони мовчать, Коли вони зненацька при- чаїлись, Коли не знаєш, з чого їх почать, Бо всі слова були уже чиймись (Л. Костєнко). 2. Хотіла б я піснею стати У сюю хвилину ясну, Щоб вільно по світу літати, Щоб вітер розносив луну* (Леся Українка). 3. В юності так хочеться, щоб виповнилося тобі вісімнадцять і ти став по-справж- ньому дорослим (І. Цюпа). 4. Надзвичайно приємно було спускати де- ревіяне цебро в глибочезний колодязь, у якому відбивалися наші об- личчя (О. Грищенко). 5. У казково розкішних садах повсюдно пахтіли троянди, а уздовж доріжок вузькими ариками струмувала трояндо- ва вода (С. Приходько).

Правописний практикум

- 329** Спишіть речення, уставляючи пропущені букви й знімаючи ризик. Підкресліть розділові сполучники. Яка роль розділових сполучників у художніх текстах?

1. Кажуть, осінь сім погод має: то повіє вітер, то вигляне ясне со- н..чко, то пролет..ся рясний дощ..к, то мороз..ць пройде..ся по опалому

листячку (В. Пустовіт). 2. Хай собі сонечко як завгодно сходить — чи по/зимньому, чи по/в..сняному (П. Тичина). 3. Золоті бджоли гули, м..тушилися в п..люстках, то ховаючись між ними в чаш..чках, то з'являючись звідти ще золотішими (О. Гончар). 4. Небо то ніби плакало тихими дрібними слізьми, то цілі дні ніби ливцем* лило сл..ози (І. Нечуй-Левицький).

§ 51 Написання сполучників разом і окремо. Розрізнення сполучників і однозвучних слів

Пригадайте!

На які види за будовою поділяються сполучники? Наведіть приклади.

Робота в парі

330

Об'єднайтеся в пари: один із вас — учитель, інший — учень. Учитель ознайомлюється з теоретичним матеріалом, поданим нижче, і пояснює його учням, готує запитання за змістом викладеного матеріалу. Учні уважно слухають, запитують учителя, якщо щось незрозуміло, і потім відповідають на підготовлені вчителем запитання.

Запам'ятайте!

Разом пишуться складні сполучники, утворені поєднанням повнозначних слів із частками або прийменниками: *адже, утім, неначебто, нібито, якби, причому* тощо.

Сполучники **зате, проте, щоб, якби, якщо**, які пишуться разом, треба відрізнити від однозвучних самостійних слів, що пишуться з прийменниками **за, про** та частками **би, як** окремо. **Наприклад**, сполучники можна замінити синонімічними (*а, але, однак*), у той час, коли прийменники із займенниками замінити не можна.

Окремо пишуться:

— сполучники з частками **б, би, ж, же**: *або ж, адже ж, але ж, коли б, коли б то, отже ж, хоч би*;

— складені сполучники: *дарма що, для того щоб, замість того щоб* тощо.

Це наша країна!

331

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки. Сформулюйте запитання за змістом тексту для своїх однокласників.

Гостинність — одна з унікальних рис українців, про яку в давнину із захопленням писали навіть чужинці.

Колись в Україні значно частіше ходили в гості в будень, аніж у свято, зокрема взимку, коли роботи в полі ніякої, зате хатньої, особливо для жінок, — *чимало*. Через те й приходили один до одного «з ро-

ботою» на досвітки*, на вденьки й на вечорниці.

До приходу гостей готувалися *завчасно*: прибирали оселю, варили-пекли для того, щоб добре прийняти «дорогих, любих і милих гостей» (*За С. Богдан*).

І. Рєпін. Вечорниці. 1881 р.

2. Випишіть сполучники. Визначте їх вид і поясніть правопис.
3. Визначте розряд за значенням використаних у тексті прислівників. Доберіть до виділених слів синоніми.
4. Поясніть уживання розділових знаків у першому реченні.

Робота в групі

332

1. Які ще риси національного характеру українців ви можете назвати? Як ви вважаєте, що вплинуло на їх розвиток?
2. Що ви знаєте про вечорниці? Розкажіть, як вони відбувалися й хто брав у них участь.
3. Запишіть приказки, прислів'я й пісні, у яких підкреслюється гостинність українців.

Творча лабораторія

Запишіть текст із складеними сполучниками: *з тим щоб, з того часу як, незважаючи на те що, після того як, тому що*. Визначте, якими будуть речення: простими чи складними. Накресліть їх схеми й поясніть уживання розділових знаків.

Правописний практикум

333

Спишіть речення, знімаючи ризик.

1. Одне другому дивиться у вічі, як/би вгодити, як/би розвеселити (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. До школи, знай, веде одна дорога, За/те від неї — тисячі доріг (*В. Лісовський*). 3. За/те, що ти тепер щаслива, Я власним щастям заплатив (*В. Лісовський*). 4. В криницю старості не заглядай. Про/те, яким ти будеш, не гадай (*Д. Павличко*). 5. Як/би цих книг у мене не було, то пустокою* б здавалося житло, — вони ж бо стали рідними, як діти (*І. Гнатюк*). 6. Є припущення про/те, що в східних слов'ян могли існувати регіональні писемні традиції ще до X ст. (*Із підручника*). 7. Як/би була я зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (*Леся Українка*). 8. Не за/те вовка б'ють, що сірий, а за/те, що вівцю з'їв (*Народна творчість*).

- 334** 1. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви й замінюючи виділені сполучники синонімічними.

У нас шляхи наз..вають гостинцями, бо гал..чани гостей далеких і близьких сподівалися, сподіваються й будуть сподіватися. Гостя треба добре пр..ймати, «бо гість по світу славу ро..носить» — так говорив князь Володимир Мономах.

Чого то ми все рідше наз..ваємо шляхи гостинцями? У слові *гостинець* відчуваєт..ся гість. Пасує з хлібом-сіллю виходити на гостинець, бо це слово до слова *хліб* пасує. Ми не відк..даємо й слова *шосе* — тільки хай воно постоїть трохи в синонімічній черзі... (За С. Пушиком).

2. Визначте вид наявних у тексті сполучників. Поясніть їх написання.
3. Доберіть синоніми до слова *гостинець*.
4. Доберіть спільнокореневі слова до іменника *гість*. Позначте графічно корінь. Поміркуйте, яке з дібраних слів виникло найпершим.
5. Визначте час і форму вжитих у першому реченні дієслів.

 Мовленнєвий етикет

- 335** Складіть і розіграйте діалог, використовуючи подані фрази.

Дорогі гості, заходьте! Якщо Вам неважко, пройдіть, будь ласка,
Отже, нарешті ти завітав до мене! Заходь, будь гостем! Дякуємо за те, що прийшли! Дякую за гостину!

- 336** Складіть речення, використовуючи подані сполучники й займенники з прийменниками або прислівники з частками. Запишіть їх.

Зате — за те, проте — про те, щоб — що б, якби — як би.

- 337** 1. Прочитайте поради. Знайдіть сполучники й поясніть їх написання.

1. Потрібно приходити в гості на запрошення або заздалегідь попередивши господарів, адже кажуть, що немає нічого гіршого, ніж непрохані гості.

2. Прийшовши в гості, обов'язково привітайтеся і зачекайте подальших розпоряджень господарів.

3. Пам'ятайте, що ви в гостях, отже, будьте шанобливими й до господарів, і до гостей.

4. Якщо вам потрібно піти з урочистості раніше від інших, попередьте про це господарів.

5. Господареві потрібно подбати про те, щоб приязно зустріти кожного гостя й приділити всім увагу.

2. Чи дотримуєтеся ви в повсякденному житті цих порад? Додайте ще три-чотири поради, які будуть корисними під час прийому гостей. Не забувайте використовувати сполучники.

338

1. Прочитайте веселі бувальщини. Запишіть їх, замінюючи репліки непрямою мовою. Поясніть написання сполучників.

1. Приходить хлопчик до сусіда, а той, пригощаючи його, поставив перед ним миску з медом. Гість узяв ложку та й почав їсти. Господар дивився, дивився та й каже:

— Їж з хлібом, бо буде серце боліти.

А гість запитує:

— У кого? У вас?

2. — Мамо, ми були в тьоті Дусі й дивилися телевізор.

— А як вона вас зустріла?

— Добре. Щойно ми відчинили двері, а вона й каже: «Тільки вас тут і не вистачало» (З книжки «Мовний етикет українців: традиції і сучасність»).

2. Вимовте фразу *Тільки вас тут і не вистачало* з різною інтонацією (*радісно, сумно, зневажливо, невдоволено* тощо). Чи змінюватиметься логічний наголос під час різного інтонування?

3. Скажіть, чи не траплялися з вами такі курйозні* й смішні випадки. Якщо так, то розкажіть про них.

339

Завдання для самоперевірки.

1. Службова частина мови, що використовується для з'єднання однорідних членів речення і частин складного речення, називається

А прийменником

Б сполучником

В часткою

2. З'єднують однорідні члени речення або частин складносурядного речення сполучники

А сурядності

Б підрядності

3. Приєднують залежну частину до головної в складнопідрядному реченні сполучники

А сурядності

Б підрядності

4. Визначте, у якому рядку подано єднальні сполучники сурядності

А і (й), та (і), також

Б але, проте, однак

В або, то, чи, хоч

5. Визначте, у якому рядку подано протиставні сполучники сурядності
- А або, чи, то, хоч
 - Б а, але, та, проте, однак, зате
 - В і, й, та, також, ні...ні
6. Визначте, у якому рядку подано допустові сполучники підрядності
- А хоч, дарма що
 - Б як, якщо
 - В щоб, для того щоб
7. Визначте, у якому рядку подано складені сполучники
- А а, але, як, і, та
 - Б після того як, тому що, через те що
8. Визначте, у якому рядку допущено помилку у вживанні сполучників
- А батько й мати
 - Б радість й світло
 - В дивилися й мовчали
9. Визначте, у якому рядку допущено помилку в написанні сполучників
- А абож, аякже, колиб
 - Б отже ж, хоча б, хоч би
 - В але ж, коли б то, бо ж
10. Визначте, у якому рядку допущено помилку в написанні сполучника
- А Я люблю весну за те, що вона одягає все навкруги в зелене вбрання (В. Андрійчук).
 - Б Ми приїхали додому вночі, за те не попали під дощ (З учнівського твору).
11. Визначте, у якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору сполучника **щоб**
- А щоб — спол., прост., підрядн., мети
 - Б щоб — спол., складн., підрядн., мети
 - В щоб — спол., складн., сурядн., мети
12. Визначте, у якому рядку всі сполучники є синонімами до сполучника **але**
- А проте, однак, та, зате
 - Б проте, також, хоч, чи
 - В зате, або, що, щоб, наче

§ 52 Розписка

Пригадайте!

У яких ситуаціях використовується офіційно-діловий стиль мовлення? Назвіть ознаки цього стилю.

- 340 Прочитайте текст. Випишіть ключові слова й словосполучення, за якими його можна переказати.

Розписка — це письмовий документ, який підтверджує певну дію, що мала місце, — передання й отримання документів, товарів, грошей і матеріальних цінностей. Розписки бувають *особисті* й *службові*. Грошові суми в розписці пишуть словами, а в дужках — цифрами.

Розписку пишуть в одному примірнику й не допускають ніяких виправлень.

Розписка містить:

1. Назву документа.
2. Прізвище, ім'я та по батькові та посаду того, хто дає розписку.
3. Посаду, прізвище, ім'я та по батькові того, кому дають розписку.
4. Точне найменування матеріальних цінностей, предметів.
5. Дату складання.
6. Підпис того, хто отримує цінності.

- 341 Прочитайте зразок розписки. Чи містить вона обов'язкові компоненти?

Розписка

Я, Костенко Дмитро Васильович, староста 7 класу, отримав у бібліотекаря школи, Фесенко Маргарити Віталіївни, дві (2) підставки для книжок для проведення виставки творів письменників нашого краю. Зобов'язуюся повернути 18.04.2015 р.

Дата

Підпис

Творча лабораторія

Напишіть розписку про надання можливості отримати грошовий переказ від брата або книжки в користування.

Частка

І частка мовить: «Слово я службове,
Але людині чесно я служу.
І будьте певні, в інтересах мови
І так, і ні, де треба, я скажу».

Д. Білоус

§ 53 Частка як службова частина мови

Запам'ятайте!

Частка — це службова частина мови, яка надає словам або реченням певних смислових чи емоційних відтінків, а також бере участь у творенні нових слів і граматичних форм. **Наприклад**, у реченні: *Хотіла б я піснею стати* (Леся Українка) частка **б** бере участь у творенні форми умовного способу дієслова.

342

1. Прочитайте речення. Випишіть слова: які беруть участь у творенні форм наказового й умовного способів дієслів; які виражають заперечення; які виконують функцію питальних слів.

1. Зима стоїть персидська, як бузок, і жоден птах її не хилитає (*Л. Костенко*). 2. Душа — не сорочка: не виперуться ніколи Полотна її голубі (*М. Тимчак*). 3. Нехай живодайні джерела народної творчості, зокрема народної казки, допоможуть кожному з нас (*Л. Дунаєвська*). 4. І нехай завчасно впадуть на землю холодні зливи впереміш* із снігом, нехай ранні сутіні утнуть сонячні дні (*Р. Іванченко*). 5. Хіба можна бути задоволеним життям, якщо тобі не подобається власна професія? (*І. Тoman*). 6. Чи достойно зустріла свій високосний зоряний час, своє янтарне літо?.. (*І. Цюпа*). 7. Невже він завжди буде самотній? (*Леся Українка*).

2. Поміркуйте, до якої частини мови належать вписані слова. Яку функцію вони виконують у мовленні?
3. Прочитайте епіграф до теми. Про яку граматичну ознаку часток говорить автор?

343

1. Прочитайте текст. Підтвердьте або спростуйте припущення про походження часток.

Давні латиняни називали частку *particula*. В українській мові термін «частка» з'явився тільки в 1926 р. Закріпив його «Український правопис». Також є припущення, що колись усі частки були «приклеєні» до інших слів, потім їх відділили й відтоді вони стали просто частками.

Від інших службових частин мови частки відрізняються тим, що завдяки їм можна передати величезну кількість додаткових значень, емоцій і почуттів. Наприклад:

Невже вона не знає відповіді на це запитання? (*здивування*). — Хіба вона не знає відповіді на це запитання? (*запитання*).

Усе-таки він не зробив цього (*підсилення сказаного*). — Він не зробив цього (*нейтральне повідомлення інформації*).

Як я хочу швидше побачити Вас! (*радість*). — Я хочу швидше побачити Вас (*нейтральне повідомлення інформації*) (*З довідника*).

2. Підготуйте для однокласників пояснення, як відрізнити частки від сполучників і прийменників.

АЯ *Травописний практикум*

344 Спишіть прислів'я та приказки, уставляючи пропущені букви й знімаючи ризку. Поясніть їх значення. У яких ситуаціях їх можна використати? Підкресліть частки.

1. Не/бажай іншому того, чого сам не/хоч..ш. 2. Нехай буде, як скажуть люди. 3. Були б пиріжки, будуть і друзки. 4. Такого собі прият..ля знайшов, що навіть до пекла би з ним пішов. 5. Люб..ш у гостях бувати, люби ж і гостей пр..їмати. 6. Пішов би в гості, та ні/хто не/запрошує.

345 Прочитайте виразно текст. Спишіть його, доповнюючи частками. Доведіть свій вибір.

Вона закінчувалася, ця нестерпно довга зима. Сніг танув повільно, але вже змарнів, не сліпив очей іскристою білістю, мовби південні вітри злегка припорошували його пустельним пилом Південної Африки. У глибоких ярах він помітно осідав, невидимі струмки підрізали його знизу. І він висів над землею. Та ще опирався, як опирається все те, чому належить згинути.

Граки, зимівники українських степів, походжали погордливо, певні, що незабаром будуть не самотні. Налетить сюди стільки птаства, що їхні зимові суперники — горобці — загубляться в цьому пташиному клекоті.

Ночі помітно коротшали. Земля летіла весняним колом, наближаючись до тієї точки, яка є весняним рівноденням (*За М. Руденком*).

*П. Горобець. Рання весна.
1968 р.*

- 346** 1. Прочитайте виразно текст. Доберіть заголовок. Визначте стиль і тип мовлення.

Як же все далеко було! Було десь аж у нашому дитячій палеоліті, де ще тільки маревні ріки струменіли нам у степу, як образ чистоти й вічного руху, і все було *переповнене* світлом, усе живе в нестоцях мліло під ласкавим, найласкавішим сонцем нашого тернівщанського літа!

Навесні, тільки сонце *пригріло*, тільки закурликало в небі, уже, мов дикунчата, босі вискакуємо з хат, знуджені за зиму, галасуємо, не тямлячись від захвату, кидаємо в небо шапки, солому, паліччя: «Гуси, гуси, нате вам на гніздо!» Бо птахи — то ж наші найперші друзі. Жайворонча всю весну дзвенить над степом, як частка твоєї душі. *Невидимі* пташата всюди висять над полями й сиплють, сиплють сріблястий спів. Жайвір тоді не боявся людини. Під ноги жнивварям кинеться, рятуючись від кібця (О. Гончар).

2. Випишіть частки. Визначте їх роль у тексті.
3. У якому значенні в тексті вжито слово *частка*?
4. Поясніть правопис виділених слів.
5. Як ви розумієте значення словосполучення *дитячий палеоліт*?

- 347** Прочитайте речення. Випишіть частки й визначте, якого додаткового смислового й емоційного відтінку вони надають словам або реченням.

1. Хіба ж не волошки є окрасою степу? (М. Руденко). 2. Ось вона вже крізь блакить майорить, довгожданна, нездоланна (М. Вороний). 3. Онде грає жвавий хлопець у торбан весело; Онде дівча йде по воду, думку якусь завело (Ю. Федькович). 4. Як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном! (М. Рильський). 5. Книги — морська глибина! Хто в них пірне аж до дна, Той, хоч і труду мав досить, Дивнії перли виносить (І. Франко). 6. Над степом ширяв сокіл-балабан, видивлявся здобич, тільки навряд чи пощастить цього разу хижакові (В. Приходько). 7. Бодай же ти, дівчинонько, тоді заміж пішла, Як край битої дороги рута-м'ята зійшла (Народна пісня). 8. Аякже, не турбуйтеся, усе гаразд буде, Маріє Олександрівно, дорогесенька ви наша. Себе тільки бережіть, одужуйте (О. Іваненко). 9. Не вернеться чорнобривий та й не привітає, Не розплете довгу косу, хустку не зав'яже, Не на ліжко — в домовину сиротою ляже (Т. Шевченко). 10. Люблю пісні мого краю, та не спинюсь на тім лишень (М. Рильський).

Запам'ятайте!

В українській мові деякі частки збігаються за звучанням з іншими частинами мови, **наприклад** сполучниками (**і, як, хоч, чи, мов, наче, немов, неначе, мовби**), прислівниками (**точно, справді, рівно**). Тому завжди треба з'ясовувати функцію слова в реченні. **Наприклад:** у реченні *І ось нарешті прийшла весна і* нічого не з'єднує, а лише підсилює наступне слово. Тому це не сполучник, а частка.

Творча лабораторія

Складіть тексти «Весна прийшла» (без часток), «Швидше прийшла б весна» (з частками). Проаналізуйте тексти й зробіть висновок про використання часток для підсилення виразності висловлювання.

§ 54 Написання часток -бо, -но, -то, -от, -таки

Запам'ятайте!

Частки **-бо, -но, -то, -от, -таки** пишуть:

— через дефіс, коли підсилюють значення окремого слова: *ходи-бо, веди-но, яюсь-то, як-от, прийшов-таки*;

— окремо, коли між часткою та словом, до якого вона належить, стоїть інша частка: *ходи ж бо, веди ж но, ким би то, прийшов же таки*.

Частка **ж (же)** виражає підсилення й пишеться окремо. Якщо ж вона входить до складу сполучника або частки, то пишеться разом: *тож, авжеж, невже*.

Правописний практикум

348 Спишіть приклади, знімаючи риску. Поясніть написання часток.

Іди/бо, давай/но, тільки/но, так/от, як/от, отакий/то, чим/би/то (утішити), скільки/ж/то (написано), тим/то, стільки/то, яюсь/то, важкий/таки, усе/таки, дістав/таки, так/таки.

349 Доповніть кожний рядок трьома-чотирма власними прикладами слів. Якими орфограмами об'єднані ці слова?

Абиякий, аніскільки, щосили

Чекай-но, прийшов-таки, дай-бо

Говорили б, могли б, знали б

Скажи ж, смійся ж, дивися ж

350 1. Прочитайте текст. Випишіть частки.

Були ж сумніви, були ж мрії, але були ж і надії, що сумніви розвіються, а мрії здійсняться!

Були ж.

Би, ж. Дві маленькі частки, у яких усе це висловилося з найбільшою силою.

Незважаючи на своє службове становище, вони самостійні й пишуться окремо від інших слів — це треба завжди твердо пам'ятати! Кожна з них займається своєю справою в реченні. Намагається підкреслити головну думку, щоб вона стала зрозумілою (*За Л. Григорян*).

2. Як ви розумієте вислів: «Незважаючи на своє службове становище, вони самостійні...»?

АЯ *Травописний практикум*

351 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви та знімаючи ризик.

1. А все/таки рідна з..мля найкраща у світі (*З журналу*). 2. Рання в..сна тільки/но заходить у тихі села (*І. Цюпа*). 3. Я на/гору круту крем'яную Буду камінь важкий підіймає (*Леся Українка*). 4. Як/би з ким сісти хліба з'їсти, Промовить слово, то воно/б, Хоч і як/небудь на сім світі, А все/б/таки якимось ж..лось (*Т. Шевченко*). 5. Поруч буйно зацвіли проліски. І ряс тут/таки пр..тулився, він зацвіте через день-два (*За О. Копиленком*). 6. Сонце тільки/но сіло десь за лісовими хащами (*О. Донченко*). 7. То/ж то й воно, душа в тебе молода та гаряча й довірлива до всього (*О. Гончар*).

§ 55 Написання *не* і *ні* з різними частинами мови (узагальнення)

Запам'ятайте!

Розгляньте таблицю. Узагальніть правила написання **не** з різними частинами мови.

Написання **не** з різними частинами мови

Разом	Окремо
1) якщо без не слово не вживається: <i>невільник, негода; негайний, ненависний, настапний; невдовзі, невинно; неволити, незчутися;</i>	1) якщо є заперечення: <i>Хлопцеві бракує не часу, а бажання для виконання домашніх справ;</i>

Разом	Окремо
<p>2) у складі префікса недо-: <i>недобачати, недовиконувати; недовиконаний, недодержаний, незрілий, недоказаний; недокрів'я, недолік;</i></p> <p>3) якщо слово можна замінити синонімом: <i>неправда (брехня), небалакучий (мовчазний), недобрий (злий);</i></p> <p>4) з дієприкметником, якщо він є означенням до іменника (<i>а не присудком</i>) і не має при собі пояснювальних слів: <i>незакінчена праця, нез'ясовані питання.</i></p>	<p>2) з дієсловами, дієслівними формами на -но, -то й дієприслівниками: <i>не малювати, не намальовано, не малюючи;</i></p> <p>3) з дієприкметниками у функції присудка: <i>Домашня робота не виконана.</i></p>

Треба розрізнати за значенням дієслова: *неславити (ганьбити) — не славити (не прославляти); недобачати (погано бачити) — не добачати (не помічати помилок).*

Робота в парі

- 352** 1. Прочитайте правила написання **ні** з різними частинами мови.

Ні пишеться разом:

із заперечними займенниками: *ніхто, нікого, нікому, ніким;*

із прислівниками: *ніколи, ніде, нізащо.*

Ні пишеться окремо:

із займенниками, якщо між **ні** й займенником ужито прийменник: *ні до кого, ні в кому, ні з ким, ні до чого, ні в чому, ні з чим;*

у стійких фразеологічних висловах: *ні риба ні м'ясо, ні се ні те, ні так ні сяк, ні туди ні сюди, ні живий ні мертвий.*

2. Сформулюйте запитання для однокласників за змістом прочитаного.

- 353** 1. Прочитайте речення. Поясніть правопис **не** і **ні** з різними частинами мови.

1. Навколо вітер непереможний реве й гуля (В. Сосюра). 2. Золотим павутинням злетить Непорушна година спокою (П. Филипович). 3. Де не буваєш, куди не глянеш, а скрізь уже помічаєш сліди недавніх приморозків (Є. Гуцало). 4. Думи людські ясні, коли на землі тепло й сонячно, і барометр епохи ніякої негоди не віщує (С. Пушик). 5. Ми майже нічого не знали б про давнину, аби історія не подарувала нам літописців... (М. Слабоштицький). 6. Життя — то неповторна пісня, яку треба вміти проспівати, не збиваючись на фальш*, уникаючи різноголосся (І. Цюпа).

2. Виконайте розбір за будовою слів *різноголосся*, *літописець*.
3. Визначте особу та дієвідміну підкреслених дієслів.

Травописний практикум

354 Запишіть слова та словосполучення відповідно до правопису **не** і **ні** з різними частинами мови.

1. Не/вільник, не/вгасимий, не/нависний, не/вдовзі, не/порушно, не/здужати (хворіти), не/здужати (не змогти), не/добачати, не/славити (ганьбити), не/славити (не прославляти), не/достача, не/долік, не/дописаний, не/правда, не/сміливий, не/далеко, ні/хто, ні/який, ні/коли, ні/трохи, ні/чий, ні/де, ні/скільки, ні/як.

2. Ні/до/чого не/здатна людина; далеко не/досконалий твір; зовсім не/великі обов'язки; праця ще не/закінчена; ні/живий ні/мертвий; не/з'ясовані питання; він не/дочував; він не/дочув моїх слів.

3. Не/вміння, не/доля, не/вчений, не/письменний, не/вже, не/мов, не/дотепа, не/наче, не/похитний, не/винно, не/зовсім, не/зважаючи на ... , не/дооцінювати.

Робота в парі

355 Доберіть дев'ять–одинадцять слів для словникового диктанту з тем «Написання **не** з іменниками» (*I варіант*) і «Написання **не** з дієприкметниками» (*II варіант*). Продиктуйте їх своєму сусідові або сусідці по парті, а потім виконайте взаємоперевірку.

Травописний практикум

356 Спишіть текст, знімаючи ризик.

Шкода від слова набагато серйозніша, ніж від мовчанки; рідко трапляється жалкувати за тим, що залишилося не/сказаним.

Ні/коли не/вдавайте, ніби знаєте більше, ніж це є насправді. Коли ви кажете, що прочитали ту чи іншу книжку, а потім виявляється, що ні/чого з прочитаного ви не/зрозуміли, усім стає очевидною ваша нетямущість. Жодна справді розумна людина ні/коли не/боїться сказати: «Я не/знаю».

Люди, які говорять надто легко, дуже часто говорять надміру багато, а часом і не/обачно. Балакуни не/рідко не/викликають довіри в слухачів. Тим часом мовчун не/погано почуває себе в колі знайомих, дарма що не/багато додає до веселощів дружньої вечірки. У спілкуванні, як і в більшості інших випадків, найкращою є золота середина. Не/будьте ні/надто мовчазним, ні/надміру балакучим (*Е. Поуст*).

357 Завдання для самоперевірки.

1. Визначте, у якому рядку подано правильне визначення частки
 - А службова частина мови, що служить для вираження додаткових відтінків значення в реченнях або для творення деяких граматичних форм
 - Б службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні й реченні
 - В службова частина мови, що використовується для з'єднання однорідних членів речення та частин складного речення

2. Визначте, чи є частки членами речення
 - А так
 - Б ні

3. Визначте, у якому рядку всі слова є частками
 - А і, в, на, ані
 - Б ось, це, бо, то
 - В з, над, погід, лише

4. Визначте, у якому рядку частки пишуться через дефіс
 - А слухай/бо, скажи/но, який/бо ти
 - Б тільки/но, якби/то, казна/про/кого
 - В коли/небудь, ні/який, що/року

5. Визначте, у якому рядку слова пишуться разом
 - А аби/який, де/хто, тільки/но
 - Б ні/коли, що/години, що/дня
 - В що/до, чим/швидше, якби/то

6. Визначте, у якому рядку всі частки пишуться окремо
 - А все/ж/таки, отакий/то, усе/таки, стань/бо, аби/куди
 - Б тільки/що, таки/прийняли, ну/й, навряд/чи
 - В поки/що, колись/то, як/то, саме/тому, дай/но

7. Окремо зі словом **не** пишеться в реченні
 - А Годує не/піч, а піт (*Народна творчість*).
 - Б Не/зв'язаний сніп — солома (*Народна творчість*).
 - В Не/бажай синові багатства, а бажай розуму (*Народна творчість*).

8. Форму умовного способу дієслова утворюють за допомогою частки
- А нехай
 - Б би (б)
 - В не
9. Визначте, у якому рядку в написанні часток допущено помилку
- А О, недаремно, ні, в степах гули гармати... (В. Сосюра).
 - Б Ми встанем; ми ж неодинокі (П. Тичина).
 - В Ми не вагаємось; хитання ще не добито (П. Тичина).
10. Частка **отож** у реченні *Отож слухайте далі* означає
- А ствердження
 - Б підсилення сказаного
 - В пом'якшення наказу
11. Визначте, у якому рядку всі слова написано правильно
- А ненависть, неміч, незорий
 - Б не добачити, ненавмисно, нещастя
 - В нещастя, а біда; недовгий (короткий); не весело (сумно)
12. Визначте, у якому рядку всі слова написано правильно
- А навряд чи буде, склади но, мало не всі
 - Б намалював би, скажіть же, тільки-но
 - В що за, годі бо, ще й

Розвиток мовлення

§ 56 Усний твір-опис дій на основі власних спостережень у художньому стилі

Пригадайте!

Сформулюйте визначення понять «опис», «художній опис», «науковий опис».

- 358
1. Складіть порівняльну характеристику твору-опису зовнішності людини й твору-опису дій.
 2. Які мовні засоби властиві твору-опису дій? Наведіть приклади.
- 359
1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки. Визначте стиль і тип мовлення. Чи можна вважати цей текст твором-описом дій? Доведіть свою думку.

Оберіг власними руками

Якщо не в самій ляльці, то в процесі її виготовлення є щось дійсно магічне. Давно доведено, що ручна робота — в'язання, вишивання та інші способи створення корисних і красивих речей — урівноважує нервову систему, поліпшує настрій. Шкода тільки, що ми часто лінуємося дати нашим рукам заняття.

Крім незвично тихої атмосфери, яку супроводжує ця робота, наші предки вірили, що в ляльці-мотанці магічним є все — від кольору використаних ниток до її «начинки» й, власне, уся суть іграшки — у її назві: її дійсно не роблять, а мотають.

Робиться, чи то пак, мотається, лялька досить просто. Потрібно взяти жмут вовняних ниток, покласти в середину світлої тканини («тіла» ляльки), міцно закрутити нитками верх — і вже маємо голову та шию. При цьому риси обличчя не зображуються — лише робиться з ниток хрест. Потім до тіла треба прикласти ще один жмут ниток — це будуть руки. Знову у формі хреста їх обв'язують — лялька майже готова, потрібно лише її одягнути й прикрасити голову очіпком, хусткою чи віночком.

Молодший науковий співробітник Музею народно-декоративного мистецтва Мирослава Татарчук розповіла, що ляльку використовують як оберіг, тому обличчя не зображують. Уважають, що так через неї можна буде вплинути на людину, яка є її власником.

Також є ляльки-мотанки, які роблять при народженні дитини по-іншому: нитки обгортають клаптиком тканини, перев'язують, як немовля, і дарують сім'ї. Ця лялька є оберегом дитини до її весілля, а потім передається в спадок. Її передаровувати не можна, бо начебто це погано вплине на долю людини.

Як розповіла Мирослава Татарчук, вона спілкувалася в селах із бабусями, які володіють технікою виготовлення ляльки-мотанки, знають багато легенд і казок про неї: як лялька допомогла людині вибратися зі скрутного становища, як злодії не змогли відкрити авто, де лежав такий оберіг. Навіть у нинішні часи в це вірять.

Як бачимо, ми недалеко втекли від традицій, бо вони в нас у крові (За О. Миколюк).

2. Пригадайте особливості художнього стилю. Для прикладу скористайтесь текстом зі с. 137–138.
3. Порівняйте текст зі с. 137–138 з текстом вправ. Чим вони відрізняються, що в них спільне?

Складіть усний твір-опис дій на основі власних спостережень у художньому стилі.

Вигук

А вигук може пролунаць, як дзвін,
У мові, мабуть, найщиріший він!
«Ура! — радий, ти скрикнеш неодмінно. —
Сьогодні з мови я дістав “відмінно”».

Д. Білоус

§ 57 Вигук як особлива частина мови. Дефіс у вигуках. Кома та знак оклику у вигуках

Запам'ятайте!

Вигук — це особлива незмінна частина мови, яка виражає почуття, емоції й волевиявлення мовця, не називаючи їх. Вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови. **Наприклад:** *ох, ой, геть* тощо.

Вигуки не змінюються, не є членами речення, але можуть уживатися в значенні інших частин мови. При цьому вигук набуває конкретного лексичного значення й стає членом речення. **Наприклад:** *Над лісом пролунало «ура»!*

Вигуки вживаються в художніх творах і в усному мовленні та виступають засобом виразності. **Наприклад:**

- *Вставай, Михайлику, вставай!*
- *Ма-мо, іще одну крапельночку.*
- *Струси цю крапельночку.*
- *Ой...* (М. Стельмах).

До вигуків належать звуконаслідувальні слова, що відтворюють голоси тварин, різні шуми, що трапляються в природі: *ку-ку, ш-ш-ш, дзень*.

360 Скажіть, про яку властивість вигуку йдеться в епіграфі. Відповідь проілюструйте прикладами.

361 Прочитайте речення, правильно виділяючи вигуки за допомогою інтонації.

1. Гей, над дорогою стоїть верба... (*П. Тичина*).
2. О, ця дорога сподівань (*В. Малишко*).
3. Ах, ярмарок дзвінкоголосий (*В. Малишко*).

4. «Ну, ну, голубе!» — підганяв Панас свого змореного коня (*Д. Яворницький*). 5. Гей, летім у світ орлиним летом (*А. Волощак*).

362 Спишіть речення, уставляючи замість крапок потрібні за смислом вигуки.

1. ... як хочеться побувати в Києві. 2. ... така рада за тебе. 3. Я пішов ... 4. ... раді зустрічі з вами. 5 ... за запізнення.

Мовленнєвий етикет

363 1. Прочитайте речення. Розподіліть вигуки у два стовпчики: у перший — ті, що виражають вітання й побажання; а в другий — ті, що виражають прохання та запрошення.

Прошу, заходьте. Перепрошую, я запізнилася. Дякую за науку. На все добре! Дякую, усе було дуже смачно. Даруйте, ще не все сказав. Щасливих свят! До зустрічі! На здоров'я! Бувайте здорові! Щасливо, матусю! Добрий вечір, друзі! На добраніч!

2. Складіть і розіграйте діалог, використовуючи вигуки.

364 1. Прочитайте текст, правильно виділяючи вигуки за допомогою інтонації.

Усі ви добре знаєте, що півень співає «ку-ку-рі-ку». У Німеччині вважають, що півень співає «кі-ке-ре-ки», у Туреччині — «ко-ко-рі-ко», у Голландії — «ку-ке-ку-ку», а в Англії — «ко-кей-дуолду».

У різних країнах по-різному уявляють хрюкання свиней: ми чуємо «хрю-хрю», німці — «кіїк», англійці — «ойнк-ойнк», італійці — «фрон-фрон», а фіни — «снерф-снерф».

Таке різноголосся виникло через те, що в кожній мові люди пристосовують звуки тварин до вимови й звуків своєї рідної мови (*Л. Григорян*).

2. Виконайте морфологічний розбір одного-двох вигуків.

365 Спишіть речення. Яку стилістичну роль відіграють у них звуконаслідувальні слова? З'ясуйте особливості передачі їх на письмі.

1. Дзень-н-нь! Дзень-н-нь! Дзень-н-нь! — чути було знадвору в розчинені двері (*С. Черкасенко*). 2. Каштани падають на брук: тук-тук-тук-тук (*М. Ткач*). 3. Строката зозуля гуляла безтурботно й усіх дразнила: ку-ку! ку-ку! (*О. Іваненко*).

Творча лабораторія

Складіть і розіграйте діалог, використовуючи вигуки, на одну з тем: «Телефонна розмова», «Відвідини зоопарку».

Запам'ятайте!

Вигуки від членів речення відокремлюються комою. **Наприклад:** *Ох, як весело на світі, як весело стало* (Т. Шевченко).

Вигуки, що вимовляються з посиленою, окличною інтонацією, відокремлюються за допомогою знака оклику. **Наприклад:** *Еге! Коли б то так всяк шанувався!* (Л. Глібов).

Якщо вигуки вживають у значенні повнозначних частин мови, тоді вони бувають членами речення й розділовими знаками не відокремлюються. **Наприклад:** *Не чула я твого «алло».*

Вигуки **о, ой**, які стоять перед звертаннями, не відокремлюють, коли вони вжиті як підсилювальні частки. **Наприклад:** *О чарівниченько моя!* (Т. Шевченко). Не відокремлюють вигуки **о, ой** і в реченнях із народних пісень: *Ой на горі да женці жнуть...* (Народна творчість).

Ая Правописний практикум

366 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Ох і мудрий же ти! 2. «Так-так-так» притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка. 3. О вигадав яке! 4. Ой не відчиняй сину (*М. Стельмах*). 5. Ой у полі криниченька. 6. Гиля-гиля сірі гуси не колотять нам води. 7. Ой чий то кінь стоїть? (*Народна творчість*).

367 1. Прочитайте текст. Поясніть уживання знака оклику.

Благословилося на світ...

І видко: аж-аж-аж ген до того ліска, куди око дістає, дорогою вози потяглися... І кіньми, і волами, і коровами... І гарби, і вози, і возенята... А на возах і кури, і вівця скручена, і теля мекає, і порося верещить... А за возами і стригунці, і бузівки, і корівки з телятками.

— Гей! Цоб! Цабе! Н-н-но!

На ярмарок (*Остан Вишня*).

2. Доберіть синонім до вислову «благословляється на світ».

Запам'ятайте!

Вигуки можуть складатися з одного, двох або кількох звуків. Окремі звуки можуть повторюватись або вимовлятися протяжно. Такі вигуки пишуть через дефіс: *кар-р-р; ха-ха-ха; ціп-ціп.*

Робота в парі

368 Один з учнів добирає вигуки для диктанту на орфограму «Дефіс у вигуках» і диктує їх, перевіряє правильність написання. Інший учень записує під диктовку дібрані слова.

- 369** 1. Прочитайте виразно текст. Поясніть орфограми й пунктограми, пов'язані з вигуком. У чому полягає стилістична роль вигуків?

Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Співає коса. Співає ранок — голубий, аж усміхнений. І розпирає груди гостро лоскітне духміння косовиці.

Струснувши росяне намисто, трава лягає в покіс. Налита, вистояна, у повній силі — якраз на порі.

Змигують сині іскорки. Серед зеленого кипеню — пригорща синіх іскринок. Це лугові дзвіночки милими оченятами мружаться з-поміж трави.

З одного келишка ліниво вивалюється сонний джміль. Дж!.. Дж!.. — вибевкує басовито своє невдоволення.

Ех ти, сплюхо-дрімлюхо! Поглянь-но: молоде сонце все вищає і вищає. А ти — ніжитися... Косовиця ж у нас!

Співає коса. Співає ранок — голубий, аж усміхнений (Є. Шморгун).

2. Доберіть заголовок до тексту.
3. Визначте стиль і тип мовлення.
4. Випишіть із тексту дієприкметники та дієприслівники. Виконайте морфологічний розбір двох-трьох слів.

370 Завдання для самоперевірки.

1. Визначте, у якому рядку всі слова — вигуки
А ой, ген, киш, ого
Б ох, від, дякую, бо
В ач, ні, ой, же
2. Вигук — самостійна частина мова
А так
Б ні
3. Вигуки не змінюються
А так
Б ні
4. У реченні *Десь далеко пролунало «гей!»* вигук виконує роль
А присудка
Б підмета
В означення

5. Допущено помилку в написанні слів у рядку
 А добридень, допобачення, будь ласка
 Б ну-ну, ках-ках-ках, на добраніч
 В ку-ку, овва, ш-ш-ш
6. У реченні *Ах, скільки струн в душі дзвенить!* виділене слово є вигуком
 А так
 Б ні
7. Вигуки, що вимовляються з посиленою, окличною інтонацією, виділяють
 А комами
 Б знаком оклику
 В дужками
8. Визначте, у якому реченні розділові знаки розставлено правильно
 А Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені (*М. Коцюбинський*).
 Б О, пісне блаженна! О, пісне крилата, Лети над землею, дзвени і зови... (*М. Чернявський*).
 В Гей піду я в ті зелені гори, Де смереки гомонять високі... (*Леся Українка*).
9. Визначте, у якому реченні розділові знаки розставлено правильно
 А О хто ж, о що ж мені промовить слово? (*В. Самійленко*).
 Б О, проспівайте нечувано солодко! (*Олександр Олесь*).
 В Ах, коли б нам тільки крила, наша б сила все розкрила! (*П. Тичина*).
10. Через дефіс пишуться всі вигуки в рядку
 А ов/ва, гиля/гиля, ге/ть
 Б киць/киць, кось/кось, ой/ой
 В на/добраніч, на/все добре, слава/Богу
11. Визначте, у якому реченні розділові знаки розставлено правильно
 А Гей несу я фарби та пісні (*В. Бобинський*).
 Б Ой привіт вам, мої журавлі (*В. Сосюра*).
 В Ох, все сниться, сниться мені, сниться неповторна молодість моя (*В. Сосюра*).
12. Слова привітання *Добрий день! Добрий вечір!* належать до вигуків
 А так
 Б ні

371

1. Прочитайте уривки з текстів. Визначте їх стиль і тип мовлення, доведіть свою думку. Якою темою об'єднані ці речення?

1. Іменник — наче велика-велика річка, яка гордо несе свої води до моря й океану. А десь далеко й поруч струмують річки набагато менші. Вони зачудовано прислухаються до гомону — розмови іменникової річки (*І. Вихованець*).

2. Прикметник — віднині супутник іменника (*Н. Клименко*).

3. Між повнозначними та службовими словами є проміжні типи слів — займенники й числівники. З одного боку, це ніби повнозначні слова: такі ж члени речення, мають таку ж граматичну визначеність. А з іншого боку, це ніби службові слова. Не може бути просто число «три», без конкретного наповнення: *три яблука, три книжки, три кораблі*. Ідеться, звичайно, саме про число, а не про цифру. Так само порожніми, без конкретного наповнення виявляються й займенники. *Ти, він, твій, той* — усе це наповнюється реальним змістом лише в тексті (*Ю. Карпенко*).

4. Дієслово справді відзначається великою силою. Здатне тримати на своїх раменах багато іменників. Та й не тільки їх. Дужість дієслова забезпечує добрий лад у реченнях. Його граматичні партнери із задоволенням працюють для довершеної побудови висловлювання (*І. Вихованець*).

5. Набувши незмінності, прислівник нерідко зближується зі службовими словами або службовими морфемами (*З підручника*).

6. У мові бувають слова незвичні. Можливо, навіть не слова. Вони виражають тільки синтаксичні функції. Назвати диво-слова? Це ж знані вами прийменники, сполучники й частки (*З книжки «Таїна слова»*).

2. Про які морфологічні або синтаксичні ознаки частин мови йдеться в уривках? Розкажіть про одну самостійну й службову частину мови, використовуючи подані вище тексти.

372

1. Прочитайте слова. Позначте графічно корінь. До якої частини мови належить кожне слово? Доведіть свою думку.

1. Означено, означений, означати, визначений, визначивши, визначено.

2. Зустріч, зустрічний, зустрічати, назустріч, зустрітий, зустрівши.

3. Таїна, таємничий, таємний, таємно, таїти.

4. Терпіння, терпіти, нестерпний, нестерпно, натерпівшись, не-терплячий.

5. Оголошення, оголошений, оголошувати, оголосивши.

2. Поясніть значення виділених слів. Складіть із ними речення.

3. Доберіть самостійно спільнокореневі слова, які б належали до різних частин мови. Складіть із ними словосполучення.

373 Доберіть слова, які відповідатимуть морфологічному розбору.

1. Імен.; істота; заг. назва; ч. р.; одн.; Р. в.; II відм.; м'яка гр.; дода-ток.

2. Прикм.; якісн.; м'яка гр.; одн.; ч. р.; М. в.; означ.

3. Числівн.; кільк.; означ. ціле число; склад.; Ор. в.; додаток.

4. Займ.; означ.; одн.; Зн. в.; додаток.

5. Дієсл.; недок. вид; дійсн. спосіб; теп. час; 2-га ос. одн.; I дієвідм.; присудок.

6. Дієприкм.; пасивн.; мин. час; недок. вид; одн.; ж. р; Ор. в.; означ.

7. Дієприсл.; док. вид; обставина.

8. Присл.; часу; обставина.

9. Приймен.; прост.; ужитий із М. в.

10. Сполучн.; підрядний (мети); склад.

11. Частка, пишеться разом.

12. Вигук.

Робота в групі

374

Ви завершили вивчення розділу «Морфологія». Підготуйте для своїх однокласників п'ять-шість завдань, за допомогою яких можна перевірити, чи добре ваші друзі знають морфологічні ознаки й синтаксичну роль самостійних і службових частин мови.

Це наша країна!

375

1. Прочитайте поданий текст. Доберіть до нього заголовок. Що вам відомо про розвиток освіти в Україні?

Костянтин Острозький належав до впливового роду князів Острозьких — українських магнатів, які володіли величезними маєт-ками на території Волині, Київщини, Поділля, Галичини.

Приблизно 1580 р. у своїй резиденції князь відкрив Острозьку ко-легію (академію). Це був перший вищий навчальний заклад в Україні.

Тут вивчали слов'янську, грецьку й латинську мови й сім традиційних на той час «вільних наук»: граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Острозька академія стала центром освіти України.

Костянтин Острозький організував видавничу справу, створивши в Острозі друкарню, якою керував Іван Федоров (*За М. Захарченком*).

Анонімний автор.
К. Острозький
(фрагмент). XVII ст.

2. Випишіть із тексту по одному прикладу до кожної частини мови. Виконайте морфологічний розбір трьох-чотирьох слів (*на вибір*).
3. Випишіть із тексту слова для словникового диктанту на орфограму «Велика буква у власних назвах».
4. Продовжте текст розповіддю про розвиток друкарства в Україні.

Робота в парі

376

Доберіть п'ять–вісім прикладів на орфограми «Букви **а, я, у, ю** в родовому відмінку однини іменників II відміни» (*I варіант*) і «Написання складних прикметників разом і через дефіс» (*II варіант*). Продиктуйте своєму сусідові або сусідці по парті слова, а потім виконайте взаємоперевірку.

Це наша країна!

377

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип і стиль мовлення.

Серед пам'яток архітектури Подолу привертає увагу будинок Києво-Могилянської академії — зразок архітектури українського бароко XVII ст. На фасаді — дві меморіальні дошки, які повідомляють, що тут свого часу навчалися такі видатні люди, як Михайло Ломоносов і Григорій Сковорода.

Києво-Могилянська академія була водночас і університетом (викладалися ті ж дисципліни й за тією ж системою, що і в західноєвропейських університетах), і Академією наук (майже всі професори були водночас і вченими), і Академією мистецтв (викладали поетику, ораторське мистецтво, музику, обра-

зотворче мистецтво). Усе робили для того, щоб з обдарованого підлітка зробити освічену й інтелігентну людину (За Д. Степовиком).

2. Побудуйте діалог на основі тексту.
3. Запишіть числівник словом.
4. Поясніть правопис підкреслених слів.

Робота в групі

378

Опишіть будинок Києво-Могилянської академії. Знайдіть інформацію про випускників Києво-Могилянської академії, які стали відомими.

379

Доповніть кожний рядок сімома–дев'ятьма власними прикладами. Якою орфограмою об'єднані слова?

Казна-де, по-українськи, мало-мало
Ліворуч, вверх, навшпиньки
З-попід, з-поміж, з-за
Навколо, унаслідок, поміж
Пиши-бо, як-от, сказав-таки

Правописний практикум

380

1. Прочитайте вголос текст. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи риску.

Учитель... Просте, звичайне слово, яке що/дня повторюємо і ми, і наші діти. А скіл..ки воно приховує найкращих, не/забутніх спогадів! Скіл..ки пов'язано з ним вдячних п..р..мог і звершень у кожної людини!

Учитель навчив нас п..сати й ч..тати перше слово — мати. Потім такі слова, як з..мля, сонце, народ, праця. І не/тільки навчив п..сати й ч..тати ці слова, а й допоміг ..багнути їх глиби..ий зміст, пр..щенив нам відповідальність, допоміг знайти своє місце в ж..тті (За В. Кучер).

2. Назвіть засоби мовного зв'язку.
3. Визначте розряд за значенням використаних у тексті займенників.
4. Виконайте морфологічний розбір трьох-чотирьох службових частин мови.
5. Розкажіть про сполучники-синоніми на прикладі тексту.
6. Складіть розповідь про свого вчителя української мови.

381 1. Запишіть числівники словами. Визначте їх розряди.

7, 13, 59, $\frac{4}{8}$, $5\frac{3}{7}$, 678, 1942.

2. Складіть речення з трьома-чотирма числівниками.

Травописний практикум

382 1. Спишіть слова, уставляючи пропущені букви.

Осі..ій, натхне..ий, незнище..ий, стара..о, пече..ий, товче..ий, без-
жаль..о, нездійсне..ий, намальова..ий, солов'ї..ий, організова..ий, відчи-
не..ий, дібра..ий, дерев'я..ий, тума..о.

2. Складіть словосполучення з двома-трьома словами. Виконайте їх синтаксичний розбір.

Травописний практикум

383 1. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви.

Особливе місце в жи..і нашого кол..ктиву посідають трудові тра-
диції...

Перша традиція — перед літніми канікулами виготовляти в подару-
нок школі наочне прила..я, пр..краси, наприклад, картину-інкрустацію,
модель будиночк.. , рамки для портретів, модель електростанції,
вишивки тощо.

Друга трудова традиція — виготовляти під час літніх канікул наоч-
ні посібники для біологічного кабінету: ко..екції ґрунтів, насі..я,
г..рбарії... (З посібника «Дивосвіт»).

2. Визначте тип і стиль мовлення. Доведіть свою думку.

3. Назвіть засоби мовного зв'язку.

4. Яке слово або словосполучення, узятє з тексту, можна викорис-
тати як заголовок?

5. До яких частин мови належать слова другого речення?

6. Розкажіть про походження слова *канікули*.

7. Продовжте текст розповіддю про традиції вашого класу або школи.

384 Спишіть словосполучення, уставляючи пропущені букви.

З..лені л..вади, пр..ємна м..лодія, т..ндітні ст..бельця, пр..тихле с..ло,
поз..итивні р..зультати, квітковий п..лок, ц..нтральна н..рвова с..стема,
д..ржавний бюджет, херсонські ст..пи, ч..рвоне забарвл..н..я,
д..мографічна с..туація, т..хнічний с..кретар, зб..рати ц..булю,
справ..дливе ріш..ння.

385 Спишіть словосполучення, уставляючи, де потрібно, м'який знак.

Шкіл..на їдал..ня, грати на сопіл..ці, Натал..чина нен..ка, салат по-грец..ки, син..оокий л..он, гілка на яблун..ці, перелаз..мо швиден..ко, святковий Хар..ків, сіл..с..ка вчител..ка, ковал..с..кий міх, блідий місяц.., дев'ят..сот гривен.., бад..орий настрої, волинс..кі ліси.

386 Спишіть словосполучення, уставляючи, де потрібно, апостроф.

Цікава п..еса, Лук..яненко В..ячеслав, кур..йозний випадок, духм..яне різнотрав..я, п..ятеро друзів, велика сім..я, м..ятний чай, зів..яле листя, нові дит..ясла, комп..ютерна програма, моркв..яний сік, велике подвір..я, п..янкі пахощі, роз..ятрити душу, мальовниче над..яр..я, залишилося пів..яблука.

Робота в парах

387

1. Сформулюйте правила написання ненаголошених голосних (*I варіант*), м'якого знака (*II варіант*), апострофа (*III варіант*).
2. Доберіть слова для словникового диктанту (десять–дванадцять слів) на одну з орфограм (за власним вибором).

388 Спишіть подані слова, уставляючи, де треба, пропущені букви **д**, **т**.

Звіс..тка, звіс..но, скатер..ка, влас..ний, хвас..ливий, кореспонден..ський, аген..ство, радіс..ний, зліс..ний, заїз..ний, контраст..ний, учас..ник, їж..жу, дириген..ський, щас..ливий, ус..ний, щотиж..невий, студен..ський, студен..ство, очис..ний, якіс..ний, буревіс..ник, п'я..десят.

389

Запишіть слова у дві колонки: 1) без подвоєння букв; 2) з подвоєнням букв.

Ю(н)ат, зв'яза(н)ий, (с)авець, глиби(н)ий, поні(с)я, піща(н)ий, (в)ечері, удава(н)ий, гайдама(ч)ина, твари(н)ий, удови(н)ий, пі(в)відра, о(д)ати, вівся(н)ий, олов'я(н)ий, одното(н)ий, рядня(н)ий, зйомоч(н)ий, Вінни(ч)ина, (л)яний, змії(н)ий, голуби(н)ий, зако(н)ий, широче(н)ий, орли(н)ий, післяреформе(н)ий, знаме(н)ий, людя(н)ий, окая(н)ий, стурбова(н)ісь, числе(н)ий, тьмя(н)о.

390

Спишіть подані слова, уставляючи пропущені букви **и** або **і**.

Інж..р, зеф..р, паст..ла, р..тор..ка, ст..л..ст..ка, нарц..с, ет..кет, бат..ст, ех..нацея, окс..ген, мар..онетка, ф..з..ка, ф..з..ологія, лар..нг..т, експер..мент, баз..ліка, еп..граф, уайт-спір..т, юстиц..я, лімуз..н, об'єкт..в.

391 Спишіть слова, уставляючи пропущені літери.

Пр..глушити, пр..звище, пр..кордонний, пр..чудовий, пр..краси, пр..красити, пр..рва, ..казати, ..робити, ро..ташувати, бе..земельний, ..ховатися, ..шити, бе..межний, бе..хмарний, ро..колений, ро..шукати, ро..кинути.

392 Прочитайте текст. Спишіть, розкриваючи дужки й уставляючи пропущені букви.

(К, к)атерина (В, в)асилівна (Б, б)ілокур народилася 7 грудня 1900 р. в селі (Б, б)огданівці колишнього (П, п)ирятинського повіту (П, п)олтавської губернії в с..лянс..кій сім'ї.

Найпл..днішим у творчості художниці був післявоєнний період. Вона створила такі п..рлини, як («Цар-кокос», Цар-кокос), («Буйна», Буйна), («Привіт урожаю», Привіт урожаю), («Рідне поле», Рідне поле) та ін.

Картини (К, к)атерини (Б, б)ілокур експонувалися на виставках у багат..х містах, зокрема в (М, м)оскві та (П, п)арижі. За видатні заслуги в галузі образотворчого м..стецтва (К, к)атерина (Б, б)ілокур удостоєна звання (Н, н)ародного (Х, х)удожника (У, у)країни.

Твори (К, к)атерини (Б, б)ілокур назавжди увійшли в (З, з)олотий (Ф, ф)онд (У, у)країнської (К, к)ультури, а найкращі з них, сміливо мож..мо сказати, збагатили скарбницю м..стецтва (*О. Гончар*).

393 Поставте подані словосполучення в давальному відмінку.

Директор школи, Будник Віктор Степанович, декан Олексенко Володимир Павлович, декан Пінчук Тетяна Степанівна, співак Павло Зібров, лікар Марчук Дмитро Степанович.

394 Прочитайте речення. Спишіть, знімаючи ризик.

1. Навколо вітер не/переможний реве й гуля (*В. Сосюра*). 2. Золотим павутинням злетить Не/порушна година спокою (*П. Филипович*). 3. Де не/буваєш, куди не/глянеш, а скрізь уже помічаєш сліди не/давніх приморозків (*Є. Гуцало*). 4. Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не/земне, а небесне (*М. Коцюбинський*).

395 Запишіть числівники словами. Провідмінійте один із числівників (за власним вибором).

Вирощено 245 троянд, вирощено понад 357 кілограмів квасолі, зустрілися зі 111 учасниками олімпіади, зараховано 500 студентів, у змаганнях узяли участь 33 учні.

396 Прочитайте текст. Запишіть числівники словами.

Широке застосування в різних галузях діяльності електронних обчислювальних машин на початку 50-х років минулого століття призвело до думки використати їх для механічного перекладу текстів з однієї мови іншою.

Перший цілком задовільний машинний переклад було здійснено в США в Принстонському університеті американськими вченими Л. Достертом, П. Гарвіном і П. Шериданом у 1954 р. Це був переклад із російської мови англійською 60 речень із галузей людських знань.

У 1955 р. вчені взялися за опрацювання машинного перекладу й наприкінці цього року вже здійснили переклад з англійської мови російською.

Ці перші переклади, очевидно, ще були далекі від досконалості, бо наслідки роботи машин, що перекладали, вимагали ще додаткового опрацювання (*За А. Білецьким*).

397 Прочитайте речення. Спишіть, знімаючи ризик.

1. Ліс по/перед, без кінця/краю; ліс — без/перервно, дні/за/днями, тягнеться у/здвж шляху, ліс — обі/руч, і лише смужкою між густого листя дубів, кленів і запашних лип проріжеться, зблисне золотий промінь сонця. І з/нову напівморок, і з/нову царство зелені, квітів і високих соковитих трав (*Д. Яворівський*). 2. У давнину вважали, що по/справжньому літо починається тоді, коли приходять зелені святки (*Я. Павленко*). 3. Сонце давно вже сіло в рожевий туман, який ще довго стояв на обрії, по/волі згасаючи й розвіюючись (*Г. Тютюнник*). 4. Небо вкрите було велетенською сірою запоною; і підсліпуватий день посувався по селу по/воленьки, на/впомацки. (*Є. Гуцало*). 5. Вітер перекидається між горбами, а з горбів далеко/далеко зір сягає (*П. Тичина*).

398 Прочитайте речення. Спишіть, знімаючи ризик й уставляючи пропущені букви.

1. За ліч..ні години між двома зорями ні/кому ще не/вдавалося (з,с)долати свій марафон. 2. Навіть скош..на трава, ставши вже сіном сухим, продовжує співати по/степовому. 3. Крізь завії снігу, що їх вітер ж..не й ж..не, ближчає хата, обставл..на з півночі околотом, з голубими віконцями на пр..чілку (*З тв. О. Гончара*). 4. Стоять замисл..ні дуби над тихою водою (*В. Сосюра*). 5. Дощ угамувався, зник вітер, ліс стояв ро..губл..ний, пошматований осінн..ю не/годою (*Н. Рибак*). 6. З лісу на вогник притиш..но сунула ціла орда лісових пахощів: тлустих осінніх грибів, прижухлої трави, хвої та живиці (*В. Яворівський*).

399 Завдання для самоперевірки.

1. Усі іменники у формі родового відмінка однини мають закінчення **-у, -ю** в рядку
 - А Кавказ, Дніпро, Донецьк, Київ
 - Б барвінок, слюсар, степ, гектар
 - В Буг, цемент, університет, дощ
 - Г Крим, атом, журнал, трикутник

2. Усі іменники правильно вжиті в рядку
 - А Петре, Григоріє, матінка, весно
 - Б пане президенте, Маріє, Україно, юносте
 - В Докію, тополе, друже, матусю
 - Г хлопче, Олеже, Тарасу, господиня

3. Прикметники можуть утворитися за допомогою суфікса **-ов-** від усіх іменників рядка
 - А поле, суть, парча, кварц
 - Б горобина, слива, клей, гроза
 - В плюш, велюр, шовк, спориш
 - Г груша, алюміній, яблуня, клен

4. Відмінюється тільки друга частина в усіх числівниках рядка
 - А двісті, чотиреста, сімсот, дев'ятсот
 - Б триста, п'ятдесят, шістсот, вісімдесят
 - В п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят
 - Г двісті, шістдесят, п'ятсот, вісімсот

5. Усі займенники пишуться разом у рядку
 - А ні/хто, де/який, аби/що
 - Б ні/для/кого, ні/який, хтозна/що
 - В ні/скільки, ні/з/чим, будь/що
 - Г хтозна/хто, де/що, ні/що

6. Усі дієслова належать до I дієвідміни в рядку
 - А колоти, боротися, сіяти
 - Б спати, читати, танцювати
 - В писати, горіти, молоти
 - Г сидіти, грати, мити

7. Усі дієслова належать до II дієвідміни в рядку
А віяти, косити, орати
Б говорити, мостити, пестити
В пекти, варити, смажити
Г білити, чіпляти, прати
8. Не можна утворити дієприкметники від усіх дієслів рядка
А танцювати, гріти, сідати, писати
Б шуміти, розмовляти, співати, працювати
В їсти, крикнути, сісти, дивитися
Г читати, брати, сміятися, просіяти
9. Можна утворити ступені порівняння від усіх прислівників рядка
А недалеко, щасливо, широко, мужньо
Б вічно, рідко, низько, надмірно
В надзвичайно, радісно, бадьоро, високо
Г красиво, добре, лагідно, мудро
10. Усі слова пишуться окремо в рядку
А чий(небудь), (що)місячно, ні(про)кого, будь(що)
Б ні(для)чого, аби(в)кого, хто(ж), дарма(що)
В аби(кого), не(мов)би, та(й), тільки(но), (уві)сні
Г хіба(що), ні(від)чого, кого(сь), тільки(що)
11. Усі слова пишуться разом у рядку
А (дво)денний, (семи)разовий, (по)малу, (де)інде
Б давним(давно), чар(зілля), чотири(річний), (на)жаль
В казна(при)кому, який(небудь), червоно(гарячий), чим(дуж)
Г (на)віщо, поки(що), (до)снаги, десь(інде)
12. Усі слова написані через дефіс у рядку
А тихо(тихо), (полу)мисок, (пів)коло, (пів)яблука
Б (полу)кіпок, ось(ось), (у)міру, вряди(годи)
В (норд)вест, повік(віки), аби(то), (десь)інколи
Г (віще)президент, раз(у)раз, (як)слід, сяк(так)

МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР ЧАСТИН МОВИ

Схема розбору дієслова

- I. Слово для розбору.
- II. Частина мови (дієслово).
- III. Дієслівна форма.
- IV. Початкова форма.
- V. Морфологічні ознаки:
 1. Вид (доконаний, недоконаний).
 2. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).
 3. Час (теперішній, минулий, майбутній).
 4. Особа (або рід) і число.
 5. Дієвідміна (I чи II).
- VI. Синтаксична роль.

Зразок

Як швидко плине час! (І. Цюпа).

Плине — дієсл., особова форма, п. ф. — *плинути*, недок. вид., дійсн. спосіб, тепер. час, 3-тя ос. оди., I дієвідм., присудок.

Схема розбору дієприкметника

- I. Слово для розбору.
- II. Частина мови (форма дієслова).
- III. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
- IV. Морфологічні ознаки:
 1. Стан (активний, пасивний).
 2. Вид (доконаний, недоконаний).
 3. Час (теперішній, минулий).
 4. Число, рід (в однині), відмінок.
- V. Синтаксична роль.

Зразок

Лінощі — це страх перед очікуваною роботою (З підручника).

Очікуваною — дієприкм.; п. ф. — *очікуваний*, пасивн., недок. вид, мин. час, одн., ж. р., Ор. в., означення.

Схема розбору дієприслівника

- I. Слово для розбору.
- II. Частина мови (форма дієслова).
- III. Морфологічні ознаки:
 1. Вид (доконаний, недоконаний).
 2. Час (теперішній, минулий).
- IV. Синтаксична роль.

Зразок

Він ішов собі, похнюпившись, тихо ногу за ногою посилаючи (Панас Мирний).

Похнюпившись — дієприсл., док. вид, мин. час, обставина.

Схема розбору прислівника

- I. Слово для розбору.
- II. Частина мови (прислівник).
- III. Морфологічні ознаки:
 1. Розряд за значенням (означальний: якісно-означальний, кількісно-означальний, способу дії; обставинний: місця, часу, мети, причини).
 2. Ступінь порівняння (нульовий, вищий, найвищий; тільки в якісно-означальних прислівниках).
- IV. Синтаксична роль.

Зразок

Ви помічали, що кожна весна зацвітає ніби по-новому, хоч суть її лишається все та ж, суть її — сама весняність (О. Гончар).

По-новому — присл., означальн., способу дії, обставина.

Схема розбору прийменника

- I. Слово для розбору.
- II. Частина мови (прийменник).
- III. Морфологічні ознаки:
 1. Група за будовою (простий, складний, складений).
 2. З яким відмінком ужитий.

Зразок

Я думаю про Вас (Л. Костенко).

Про — приймен., прост., ужитий зі 3н. в.

Схема розбору сполучника

I. Слово для розбору.

II. Частина мови (сполучник).

III. Морфологічні ознаки:

1. Розряд за значенням (сурядності: єднальний, протиставний, розділовий; підрядності: причиновий, часовий, умовний, мети, допустовий, порівняльний, міри і ступеня, наслідковий, з'ясувальний).

2. Розряд за походженням (похідний, непохідний).

3. Розряд за будовою (простий, складний, складений).

IV. Правопис.

Зразок

Пахне любисток і м'ята, мальви цвітуть край вікна (Д. Луценко).

І — сполучн., сурядний (єднальний), непохідн., прост.

Схема розбору частки

I. Слово для розбору.

II. Частина мови (частка).

III. Правопис.

Зразок

Сказала онука: «Я бабуся люблю! Нехай відпочине, я все пороблю» (В. Могилевич).

Нехай — частка, пишеться разом.

Схема розбору вигуку

I. Слово для розбору.

II. Частина мови (вигук).

III. Розряд за значенням (емоційний, спонукальний, формули мовного етикету, звуконаслідувальне слово).

IV. Що виражає.

V. Синтаксична роль (якщо є).

Зразок

Даруйте на слові, але ви більше ніж помиляєтесь (І. Микитенко).

Даруйте на слові — вигук, формула мовного етикету, прохання вибачити.

ОРФОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК

А

абіколи, *присл.*
 абікуди, *присл.*
 абіхто, абікого, *займ.*
 абіякий, ябіякого, *займ.*
 абощо, *част.*
 алмаз, *-у, -и*
 анітрохи, *присл.*
 Асканія-Нова,
 Асканії-Нової
 аспірант, *-а*

Б

багато-багато, *присл.*
 багатовіковий
 батько-мати, батька-матері
 бездоганно, *присл.*
 бездонний
 безперестанку, *присл.*
 білолиций, *-ця, -це*
 бозна-скільки, *присл.*
 будь-де, *присл.*
 будь-колі, *присл.*
 будь-що, *присл.*
 будь-як, *присл.*

В

вдосвіта, *присл.*
 величний
 верховодити, *-джу, -иш*
 вивершувати, *-ють, -уєш*
 віншувати, *-ють, -уєш*
 восені, *присл.*
 вручну / уручну, *присл.*
 вряді-годі / уряді-годі, *присл.*

всього-на-всього
 всякчас і усякчас, *присл.*

Г

ген-ген, *присл.*
 геть-геть, *присл.*
 горизонт, *-у*
 гуцільський

Г

газда, *-и*
 газдіня, *-і, (ор.) -ею*
 ганок, *-нку*
 ґрунт, *-у*
 гудзик, *-а*

Д

давнім-давно, *присл.*
 даліна, *-и*
 двічі, *присл.*
 джерелó, *-а*
 докупі, *присл.*
 доречно, *присл.*

Е

еге-ге, *виг.*
 ексклюзивний
 енциклопедія, *-ї*
 епіграф, *-а*

Є

Європа, *-и*
 європейський
 ей-ей, *виг.*

Ж

життедіяльність, *-ності*
життездатність, *-ності*

З

завбільшки, *присл.*
заочі, *присл.*
звіддавна, *присл.*
звідки-небудь, *присл.*
з-пóза, *прійм.*
з-пóміж, *прійм.*
з рóку в рік, *присл.*

І

ілюстрація, *-ї*
інженер, *-а*

Ї

їздити, їжджу, їздиш;
нак. їздь, їздить

Й

ймовірний / імовірний

К

колі-небудь, *присл.*
комплімент, *-а*
кристáл, *-а*
кристáлик, *-а*

Л

легенький
ліцарський

М

мимохідь, *присл.*
мимохіть, *присл.*
міжгір'я, *-я; -їв (мн.)*
мóвчки, *присл.*

Н

набагато, *присл.*
навіки, *присл.*
навпóмацки, *присл.*
навпрісядки, *присл.*
навряд, *присл.*
навшпіньки, *присл.*
натщесерце, *присл.*
незбагнєнний
нетлінний

О

оберєжний
обліччя *-я; -ич (мн.)*
обов'язково
однóліток, *-тка*
одночасно, *присл.*

П

параграф, *-а*
пліч-ó-пліч, *присл.*
повір'я, *-я; -їв (мн.)*
повóлі, *присл.*
подєкуди, *присл.*
позавчóра, *присл.*
поодінці, *присл.*
пóпросту, *присл.*
по-різному, *присл.*
по-сусідському /
по-сусідськи, *присл.*
по-хазяйському /
по-хазяйськи, *присл.*
почáсти, *присл.*
приберєжний

Р

ра́дий-радїсінький,
ра́да-радїсінька,
ра́де-радїсіньке

Різдво́, -а
ру́та-м'я́та, ру́ти-м'я́ти

С

Сві́тязь, -зя
Святвечі́р, -чора
сентиме́нтальний
симфо́нія, -ї; -єю (ор.)
сині́ти, -ють, -єш
слухня́ний

Т

терито́рія, -ї; -єю (ор.)
ті́шком-ні́шком, присл.
товсто́стінний
тринадцятилі́тній (13-літній),
-я, -є
трі́чі, присл.

У

уде́нь / вде́нь, присл.
уночі́ / вночі́, присл.
упродо́вж / впродо́вж, присл.
ура́нці / вра́нці, присл.
услі́д / вслі́д, присл.

Ф

фотогра́фія, -ї; -єю (ор.)

Х

хлі́б-сі́ль, хлі́ба-со́лі
хто́зна-де, присл.
хто́зна-зві́дки, присл.
хто́зна-колі́, присл.

Ц

цві́тіння, -я
цілодобо́во, присл.
цього́річний

Ч

четве́р, -рга
чимало́, присл.
чимду́ж, присл.
чирк-чі́рк, виг.

Ш

ши́роко, присл.
широковідо́мий
ші́стнадцятирі́чний
(16-річний)

Щ

щодо́нно, присл.
щомі́сяця, присл.
щоро́ку, присл.
щохвилі́ни, присл.

Ю

ю́ний
ю́ність, -ності, (ор.) -ністю

Я

якнайшві́дше, присл.
я́ро-зеле́ний
яскра́вий
яскра́во-бі́лий

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Агітува́ти, *-ую, -уєш*, недок. Переконувати в чому-небудь, спонукати до чогось.

Альпіні́зм, *-у*, чол. Вид спорту; сходження на важкодоступні гірські вершини, льодовики.

Альпіні́ст, *-а*, чол. Той, хто займається альпінізмом.

Альтáнка, *-и*, жін. Покрита зверху легка будівля в саду, парку тощо для відпочинку й захисту від сонця та дощу.

Багові́ння, *-я*, серед. Тонкі густі водорості.

Барабу́ля, *-і*, жін. Невелика рибка з подовженим, стиснутим з боків тілом.

Ба́шта, *-и*, жін. Висока й вузька споруда багатогранної або круглої форми, що будується окремо або становить частину будівлі; вежа.

Бе́дрик, *-а*, чол., бот. 1. Рід родини зонтичних; багаторічна трав'яниста рослина з прямим стеблом і пірчастим листям. 2. Невеликий жучок круглої або подовженої форми, що має червонувате або жовтувате з чорними цяточками забарвлення. Сонечко.

Біосфе́ра, *-и*, жін. Оболонка Землі, яку заселяють живі організми.

Бруга́льний, *-а, -е*. 1. Грубий; жорстокий (про вдачу, поведження тощо). 2. Великий, сильний.

Бу́рса, *-и*, жін. 1. Чоловіча духовна школа у XVIII – середині XIX ст. 2. Гуртожиток при такій школі.

Бурса́к, *-а*, чол. Вихованець бурси.

Велича́льний, *-а, -е*, фольк. Який ушановує, звеличує кого-небудь.

Верста́т, *-а*, чол. 1. Примітивне дерев'яне устаткування для ткання ручним способом полотна, килимів. 2. рідко. Спеціальний стіл з пристроями для кріплення дерев'яних або металевих предметів для оброблення їх ручним способом. 3. техн. Машина для обробки деталей або матеріалів.

Взя́ток, *-тку*, чол. Зібраний бджолами нектар (мед) і квітковий пилок за певний час (день, сезон).

Віно, *-а*, серед. Плата за наречену в деяких давньоруських племенах.

Впереміш, присл. Перемішуючись із чимсь.

Габá¹, *-и*, жін. 1. заст. Турецьке сукно білого кольору. 2. перен., поет. Те, що покриває, застилає, оповиває; покривало. 3. заст. Облямівка, кайма.

Габá², *-и*, жін., діал. Хвиля.

Галáсвіта, присл., діал. Невідомо куди; кудись.

Гамáк, *-а*, чол. Підвісна колиска із сітки або парусини для відпочинку чи сну на повітрі.

Гаптува́ння — 1. Дія за значенням гаптувати. 2. Вишивка шовковими, укритими тонким шаром золота або срібла нитками різного гатунку.

Гардерóб, *-а*, чол. 1. Шафа для одягу. 2. Приміщення в громадському будинку, де зберігається верхній одяг; роздягальня. 3. перен. Увесь одяг однієї людини.

Геологі́чний, *-а, -е*. Пов'язаний з геологією — наукою про Землю, її речовинний склад, будову та розвиток.

Гетьма́нщина, *-и*, жін. 1. Напівофіційна назва території Лівобережної України, якою з 1667 по 1764 р. управляв гетьман. 2. Форма державного управління на чолі з гетьманом.

Голомóзий, *-а, -е*, розм. Без волосся на голові; лисий або голений.

Горн, *-а*, чол. 1. Мідний духовий інструмент; сигнальний ріжок. 2. рідко. Проста відкрита піч для нагрівання або плавлення металів.

Гуцу́ли, *-ів*, мн. (одн. гуцул, *-а*, чол.; гуцулка, *-и*, жін.). Етнографічна група українців, які живуть у гірських районах західних областей України.

Дефіці́т, *-у*, чол. 1. Перевищення видатків над доходами; збиток. 2. Мала кількість, нестача чого-небудь порівняно з потребою.

Діадéма, *-и*, жін. 1. Пов'язка з коштовностями для голови в давньогрецьких жерців. 2. Жіноча дорогоцінна прикраса у вигляді невеликої відкритої корони.

Досвітки, *-ток*, мн. Зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці й розваг в осінній і зимовий час.

Дрейф, *-у*, чол., мор. 1. Пасивний рух плаваючого тіла під дією течії, вітру, хвиль. 2. Відхилення судна або літака від узятото курсу внаслідок дії чого-небудь.

Екватор, *-а*, чол., геогр. Уявна лінія, що проходить навколо земної кулі на рівній віддалі від обох полюсів і ділить її на Північну та Південну півкулі.

Експонат, *-а*, чол. Предмет, виставлений для огляду в музеї або на виставці.

Експорт, *-у*, чол. Вивіз товарів або капіталів за кордон.

Експресивність, *-ності*, жін. Підкреслений вираз почуттів, думок.

Еталон, *-а*, чол. 1. Точний зразок установленої одиниці виміру. 2. перен., книжн. Мірило, зразок для порівнювання з чим-небудь.

Ефес, *-а*, чол. Держак холодної зброї (шаблі, шпаги тощо).

Жалюзі, невідм., серед. і мн. 1. Складені з вузьких дощечок чи металевих пластинок віконниці або штори для регулювання світла й повітряного потоку в приміщенні. 2. спец. Пристрій у вигляді вентиляційних ґрат (решіток) з нерухомими або обертовими перами для регулювання повітряного потоку.

Жорна, *-рен*, мн. (одн. **жорно**, *-а*, серед.). 1. Плескуватий круглий камінь, призначений для лущення та розмелювання зерна й інших твердих предметів. 2. перен. Про видиму форму місяця, сонця тощо. 3. Пристрій, яким у домашніх умовах розмелюють зерно; ручний млин.

Замул, *-у*, чол. Дуже подрібнена, розтерта земля попелястого кольору, що відкладається на дні річок, озер і морів.

Збіжжя, *-я*, серед. 1. Рослини та зерно хлібних злаків. 2. розм. Майно, речі (хатні, особисті); пожитки.

Згірок, *-рка*, чол. Невисокий горб; гірка, пагорб.

Знівечений, *-а, -е*. 1. Поламаний або зіпсований, непридатний для використання, ужитку. 2. у знач. прикм. Який знівечився, скалічився, зазнавши фізичних або моральних травм.

Інохідь, *-ходи*, жін. Біг коня, оленя тощо, коли тварина ступає спершу обома правими ногами, а потім обома лівими.

Канчук, *-а*, чол. Нагайка з переплетених ремінців.

Каскад, *-у*, чол. 1. Природний або штучний водоспад, що спадає уступами (нагадуючи східці), або система таких водоспадів. 2. Стрімкий, невпинний потік великої кількості, маси чого-небудь.

Кватірка, *-и*, жін. Шибка у вікні, уставлена в раму, яку можна відчинити для провітрювання приміщення.

Квач, *-а́*, чол. 1. Намотане на палицю клоччя, ганчір'я тощо для мащення чого-небудь. 2. Дитяча гра, за правилами якої треба вдарити м'ячем того, хто тікає, або, догнавши його, торкнутися рукою.

Кентавр, *-а*, чол. У грецькій міфології — істота з кінським тулубом і людською головою та грудьми.

Клімат, *-у*, чол. Метеорологічні умови, властиві певній місцевості.

Ковзаниця, *-і*, жін. Спеціальний льодовий майданчик для ковзання на ковзанах.

Комірчина, *-и*, жін. Маленьке, тісне приміщення; кімнатка.

Конфлікт, *-у*, чол. Зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра суперечка.

Копістка, *-и*, жін. Дерев'яна лопатка для розмішування чого-небудь.

Коректор, *-а*, чол. Фахівець, що займається читанням і виправлянням помилок у тексті.

Корифей, *-я*, чол. 1. У давньогрецькій трагедії — керівник і заспівувач хору. 2. Провідний, видатний діяч науки, мистецтва тощо.

Кобчик, *-а*, чол. 1. Грубе вовняне однотонне покривало. 2. Ворсовий однобічний килим.

Курйозний, *-а, -е*. Дивний, смішний.

Легі́т, *-готу*, чол. Легкий приємний вітерець.

Ливце́м, присл., розм.; лити ливцем — іти (про великий, сильний дощ).

Листопа́д, *-у*, чол. Опадання листя восени (у теплих країнах — перед початком посушливої пори року), а також час цього опадання.

Листопа́д, *-а*, чол. Одинадцятий місяць календарного року; третій місяць осені.

Лі́штва, *-и*, жін. Вишивка у вигляді прямої гладі.

Лінгві́ст, *-а*, чол. Фахівець з лінгвістики; мовознавець.

Луна́, *-и*, жін. Відбиття звукових коливань від перешкоди, коли вони сприймаються роздільно від первісних коливань.

Ма́кро... Перша частина складних слів, що означає: а) великий (*макромолекула, макроспора, макрорайон*); б) пов'язаний з вивченням дуже великих предметів, величин (*макробіотика, макрогеометрія*); протилежне **мікро...**

Ма́рево, *-а*, серед. 1. Зорове явище в атмосфері, коли біля горизонту з'являються уявні зображення наземних предметів або ділянок неба; міраж. 2. Витвір уяви; видіння, примара. 3. Миготливий шар теплого повітря біля поверхні землі (особливо в спеку); сухий туман.

Мерканти́льний, *-а, -е*. 1. Торговельний, комерційний. 2. Корисливий, пов'язаний з матеріальною вигодою.

Мі́то, *-а*, серед. Податок, який сплачують за перевезення товарів через кордон.

Мі́кро... Перша частина складних слів, що означає: а) малий (*мікробиох, мікрівібрація, мікродоза*); б) пов'язаний з вивченням дуже малих предметів чи величин (*мікроаналіз, мікрогеометрія*); протилежне до **макро...**

Морзя́нка, *-и*, жін., розм. 1. Те саме, що Апарат Морзе 2. Те саме, що Азбука Морзе — система умовних знаків для передання літер на телеграфному апараті.

Натще́серце, присл. Не поївши, на порожній шлунок.

Небо́яка, *-и*, спільн. Той, хто нічого не боїться.

Невід, *-вода*, чол. Велика рибальська сітка.

Нуртува́ти, *-ує*, недок. 1. Утворювати вир, вири, крутитися чи клекотіти.
2. перен. Бурхливо рухатися великою масою; виявляти збудження, неспокій швидкими рухами, криками тощо.

Обчепі́рити, *-рю, -риш*, дієсл. Обхопити.

Ополонка, *-и*, жін. Отвір, прорубаний у кризі замерзлої водойми.

Отáva, *-и*, жін. Трава, що відростає на місці скошеної.

Палеолі́т, *-у*, чол. Давній кам'яний вік; перший, ранній період кам'яної доби.

Па́морозь, *-і*, жін. Схожі на іней атмосферні опади, що утворюються в туманну морозну погоду на гілках дерев, дротах тощо.

Паші́ти, *-шитьь*, недок. 1. Виділяти багато жару, тепла, будучи розпеченим, нагрітим чи натопленим. 2. перен. Бути гарячим, червоним через підвищення температури, хвилювання або збудження (про тіло чи обличчя). 3. перен. Бути розгарячілим, рум'яним через яке-небудь сильне почуття або міцне здоров'я, гарний настрій тощо. 4. перен., розм. Видавати, виділяти дуже сильний запах.

Перга́мент, *-у*, чол. 1. спец. Оброблена певним чином шкіра молодих тварин, що застосовувалася до винайдення паперу як матеріал для письма. 2. Давній рукопис, документ, написаний на такому матеріалі. 3. Дуже міцний, цупкий обгортковий папір, який не пропускає жиру та вологи.

Пивні́ця, *-і*, жін. Те саме, що погріб.

Пі́жмурки, *-рок*, мн. Гра, коли один з учасників із зав'язаними очима ловить або шукає інших.

Плазува́ти, *-ую, -уєш*, недок. 1. Пересуватися по поверхні всім тілом або на коротких ніжках (про плазунів, комах тощо). 2. перен. По-рабському схилитися перед ким-, чим-небудь, догоджати комусь, принижуватися, вислужуватися перед кимсь.

Пле́со, *-а*, серед. Відносно широка та глибока, зі спокійною течією, ділянка річки між двома мілкими ділянками.

Порива́ння¹, *-я*, серед. Порушення зв'язку з ким-, чим-небудь, припинення стосунків із кимсь.

Порива́ння², *-я*, серед. 1. Раптове припинення (про дію, стан або перебіг, розвиток чогось). 2. Нестримне бажання, прагнення зробити що-небудь, досягти певної мети.

По́саг, *-у*, чол. Майно, гроші, які дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж; віно.

При́зма, *-и*, жін. 1. Багатогранник з двома рівними паралельними основами-багатокутниками й боковими гранями — паралелограмами. 2. Тіло з прозорої речовини призматичної форми, переважно тригранник; використовується для розкладення складного світла, для зміни напрямку променів та з іншою метою; застосовується в оптичних приладах.

Прові́нція, *-ї*, жін. 1. У Стародавньому Римі та деяких пізніших імперіях — завойована територія якого-небудь народу, що перебуває в економічній і політичній залежності від загарбника. 2. Адміністративно-територіальна одиниця. 3. спец. Район розробки родовища яких-небудь корисних копалин.

Пропагува́ти, *-ую*, *-уєш*, недок., перех. Поширювати й постійно глибоко та детально роз'яснювати які-небудь ідеї, погляди, знання.

Проце́нт, *-а*, чол. Сота частка числа (позначається знаком %).

Пу́стка, *-и*, жін. 1. Спустілий будинок; житло; залишене мешканцями. 2. Незаселена, необроблена ділянка землі; пустище.

Пучі́на, *-и*, жін. 1. Водяна глибінь, морська безодня. 2. Глибоке та грузьке місце на болоті.

Ре́вище, *-а*, серед., розм. 1. Дуже гучний, протяжливий крик тварини, тварин. 2. Дуже голосний плач.

Сві́точ, *-а*, чол. 1. заст., поет. Велика свічка. // Смолоскип. 2. перен. Той, хто є носієм правди, волі, освіти тощо. 3. перен. Те, що є джерелом істини, правди, волі, освіти тощо.

Сво́лок, *-а*, чол. Балка, яка підтримує стелю в будівлях.

Серпа́нок, чол. 1. род. *-нку*. Легка прозора тканина. 2. род. *-нка*, заст. Головний убір заміжньої жінки з прозорої легкої тканини,

що має вигляд шарфа. 3. род. *-нку*, (чого) і без додатка (який). Легка, схожа на дим поволока, що обмежує видимість, приховує обриси кого-, чого-небудь; пелена.

Січка, *-и*, жін. 1. Дрібно нарізана солома або дрібно нарізане сіно для годівлі худоби. 2. Подрібнені зерна чи крупи. 3. розм. Різкий вітер із снігом у вигляді дрібних зернинок. 4. заст. Намисто з коралових обрізків.

Сколі́бз, *-у*, чол., мед. Викривлення хребта в людини.

Содо́м, *-у*, чол., розм. Крайне безладдя; метушня, шум.

Спектр, *-а*, чол. 1. Багатоколірна смуга, яка утворюється під час проходження світлового променя через призму або якесь інше середовище, що заломлює проміння. 2. чого, перен. Ряд однорідних, але відмінних одне від одного явищ, дій тощо.

Стерня́, *-і*, жін. 1. Зрізані біля кореня стебла хлібних рослин, що стоять на пні. 2. Поле, на якому залишилися такі стебла.

Стос, *стóсу*, чол., чого. 1. Велика кількість однорідних предметів, вертикально складених один на одній. 2. перев. мн., перен. Про велику кількість чого-небудь.

Сту́дінь, *-дені*, жін., розм. Сильний холод чи мороз.

Сури́пка, *-и*, жін. Польовий бур'ян родини хрестоцвітих із жовтими квітками, насіння якого застосовують у миловарній промисловості та у виробництві мастил.

Такт¹, *-у*, чол. 1. Метрична музична одиниця — кожна з рівних за тривалістю частин, на які поділяється музичний твір за кількістю ритмічних наголосів у ньому. 2. Ритм якогось руху, дії; кожен із рівномірно повторюваних рухів, ударів. 3. спец. Частина робочого циклу якогось механізму.

Такт², *-у*, чол. Почуття міри, що допомагає правильно зрозуміти або оцінити явища дійсності.

Терлі́ч, *-у*, чол. (*Gentiana*, L.). Одно- й багаторічна трав'яниста чи напівкущова рослина з яскраво-синіми або жовтими квітками, яка росте переважно на високогірних луках.

Тріумфа́льний, *-а*, *-е*. Пов'язаний із тріумфом, урочистий.

Урвище, *-а*, серед. Стрімкий, прямовисний схил чого-небудь, глибоке провалля, зазвичай між горами.

Фальш, *-і*, жін.; *-у*, чол. 1. Підробка, обман, шахрайство. 2. Нещирість, лицемірство. 3. Неточність, спотворення звуків, мелодії тощо під час співу, гри на інструменті.

Фотосінтез, *-у*, чол., бот., хім. Процес утворення зеленими рослинами органічних речовин з вуглекислого газу й води за допомогою світлової енергії, що поглинається хлорофілом.

Фундація, *-ї*, жін., заст. Пожертвування коштів на заснування чого-небудь.

Химéрний, *-а*, *-е*. 1. Який викликає подив, не схожий на когось звичайного або щось звичайне; незвичний, чудернацький. 2. Якому властиві дивацтва, примхи чи вигадки (про людину та її характер). 3. Який не існує, якого не може бути в дійсності. 4. Який важко зрозуміти, збагнути, пояснити; складний, незрозумілий, заплутаний.

Цера́товий, *-а*, *-е*. Клейонковий.

Чала́пати, *-аю*, *-аєш*, недок. 1. Видавати шум, глухі звуки з хлюпанням, ступаючи по болоту, багнистих місцях, воді, талому снігу тощо. 2. Брести болотом, через талий сніг, по воді тощо. 3. Повільно ступати, човгаючи ногами по землі.

Чорторі́й, *-ю*, чол. 1. Великий вир; глибока яма, у якій утворюється вир. 2. Глибокий рів, яр чи провалля.

Шво́рка, *-и*, жін. Тонкий мотузок; мотузочок.

Шкеребе́рть, присл., розм. Униз головою (переважно про падіння когось чого-небудь); догори ногами.

Шпіцру́тен, *-а*, чол. 1. Довга гнучка палиця або прут, що застосовувалися для тілесного покарання (перев. солдатів). 2. Удар такою палицею.

СЛОВНИК СИНОНІМІВ

Барвістий — строкатий, кольоровий, різнобарвний, пишнobarвний.

Безвладний — безпорадний, безсилий, безрадний, безпомічний.

Безвольний — нерішучий.

Блакитний — небесний, яносиній, блаватний, волошковий.

Брутальний — грубіянський, грубий; жорстокий.

Бубнявіти — набрякати, брякнути, бучавіти.

Важливий — великий, визначний, значущий; помітний, серйозний, поважний.

Вдосвіта — рано, раненько, світанком.

Величний — величавий, грандіозний, монументальний.

Вередувати — перебирати, вигадувати, капризувати, каверзувати.

Відкритий — розкритий, відімкнений, незакритий.

Вир — коловорот, крутіж, круговерть.

Говоріти — казати, промовляти, балакати.

Гостінець — битий шлях, велика дорога; *(від кого)* подарунок, дарунок, презент.

Домівка — житло, помешкання, дім, будинок, хата, господа.

Думати — міркувати, гадати, мислити, мізкувати.

Завчасно — передчасно, дочасно, рано, зарано, зарані, зарання, заскоро.

Заклякнути — мерзнути, замерзати; дубіти, клякнути, коцюбнути, коліти, застигати, ціпеніти.

Здібний — обдарований, талановитий, кмітливий.

Кетяг — гроно, китиця, кім'ях.

Клекотіти — кипіти; бурхати, бурхотіти, нуртувати, вирувати, шумувати.

Колись — давніше, перше, у минулому, перед тим, раніше.

Країне́бо — небокрай, обрій.

Леле́ка — чорногуз, бусел, *діал.* бузько.

Малій — (за розміром) крихітний, дрібний, мізерний, невеликий; (за кількістю) нечисленний, незначний; (за роками) недорослий, неповнолітній.

Навпаки́ — навиворіт.

Небага́то — мало, трохи.

Небалаку́чий — мовчазний, маломовний, неговіркий.

Невгамóвно — буйно, навіжено, нестримано.

Невесе́ло — сумно, безрадісно.

Невзу́тий — босий, босоногий, роззутий.

Неві́митий — брудний, нечистий, забруднений, заваланий, замащений.

Невира́зно — неяскраво, непомітно, нечітко, безбарвно; тьмяно, розпливчасто.

Недо́рого — дешево, задешево.

Незаба́ром — невдовзі, трохи згодом, у найближчому майбутньому, найближчим часом, не сьогодні-завтра, скоро.

Незачі́нений — відчинений.

Незгаса́ючий — постійний.

Неле́гко — важко, складно.

Непога́но — гарно.

Непосидю́чий — рухливий, енергійний.

Нероздя́гнений — одягнений.

Несі́льно — слабко.

Нечі́тко — розпливчасто.

Нуртува́ти — бурувати, вирувати, клекотіти.

О́брій — (лінія) небокрай, крайнебо, горизонт; (простір) видноколо, виднокруг, виднокрай, виднокіл, овид.

Осе́ля — садиба, двір, обійстя, селитьба, дворище, житло.

Панува́ти — владарювати, володарювати, бути паном, (*у країні*) царювати.

Пі́льно — уважно, неослабно, суворо.

Пі́клува́ння — турбота, догляд.

Прéдки — пращури, прадіди, прародичі, прабатьки, праотці.

Прийті́ — прийти пішки, примандрувати.

Пурпурóвий — багряний, густо-червоний.

Рéвище — рев, ревіння.

Розмаї́тий — різноманітний, неоднаковий.

Розмовля́ти — говорити, балакати, гурорити, бесідувати, (тихо) гомоніти.

Розра́дити — потішати, заспокоювати, розважати.

Споконві́ку — звіку, спрадавна.

Сумува́ти — журитися, удаватися в тугу.

Тру́днощі — ускладнення.

Фа́кел — смолоскип, світоч, світич.

Че́рез — крізь, над, за, понад, з огляду на, у зв'язку з (*чим*), завдяки (*чому*).

Чима́ло — досить багато, багатенько, порядно, значно, немало.

Чорторі́й — нурт.

Шві́дко — прудко, хутко, скоро.

Шкерéбе́рть — перекидом, перевертом, догори ногами.

Шлях — дорога, шосе, траса, бруківка.

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Вбирати з молоком матері — опановувати з ранніх років.

Ввести в оману — обдурити.

Вести свій рід — у всіх поколіннях; з покоління в покоління, від батьків до дітей.

Викинути з голови — забути, не згадувати.

Вирвати з корінням — остаточно знищувати або ліквідовувати кого-, що-небудь.

Впадати в око — примітити кого-небудь, звернути увагу на когось, щось, уподобати щось.

Вставляти палиці в колеса — перешкоджати, заважати кому-небудь у здійсненні чогось.

Досягати вершини — досягати успіху.

З п'ятого на десяте — безладно, перескакуючи з одного на інше.

Калатало серце — хвилюватися.

Комар носа не підточить — не буде до чого причепитися.

Лізти поперед батька в пекло — випереджати інших у чому-небудь.

На швидку руку — поспіхом, квапливо.

Не за горами — скоро, незабаром.

Не погладити по голівці — не потурати кому-небудь, не залишати без покарання, притягати до відповідальності.

Ні туди ні сюди — знаходитися на одному місці.

Ні холодно ні жарко — кому-небудь все байдуже, хтось не звертає уваги на щось, не виявляє зацікавлення до чого-небудь.

Ніде голці власти — немає місця.

Обминати десятою дорогою — уникати зустрічі з ким-небудь.

Пекти раків — червоніти.

Передати куті меду — переборщити.

Поминати старе — згадувати старі образи.

Рукою подати — дуже близько, зовсім недалеко.

Сміятися на кутні — плакати.

Хоч греблю гати — дуже багато.

СЛОВНИК НАГОЛОСІВ

Анітро́хи

Близе́нько

Блізько́

Ве́рхи

Ве́село

Ви́со́ко

Голіру́ч

Жахлі́во

Заві́дно

Зате́пла

Зо́палу

Криво́

Нашвидку́рч

Ніза́що

Нізві́дки — немає звідки

Нізві́дки — з жодного місця

Нізві́дкіля — немає звідки

Нізві́дкіля́ — з жодного місця

Ніна́що

Ніскі́льки

Нітро́хи

Ні́як — немає як

Ні́як — жодним способом

Оба́біч

Обі́руч

О́сторонь

Повсякча́с

По-христия́нськи

Пу́сто

Сві́жо

Су́хо

Те́мно

Те́пло (прислівник)

Тепло́ (іменник)

Тішком-нішком

То́всто

Три́чі

Чисте́нько

Ші́роко

Шко́да — утрата, збиток,
псування

Шко́да — пустун, бешкетник

Шко́да — жаль

Шко́да — марно, даремно,
некорисно

ЗМІСТ

Від авторів	4
-------------------	---

ВСТУП

§ 1 Літературна норма української мови	5
--	---

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2 Частини мови. Правопис частин мови. Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях	8
§ 3 Повторення й поглиблення вивченого про текст, його структурні особливості, мовні засоби зв'язку речень у тексті. Мікротема тексту	13
§ 4 Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом	17

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Дієслово

§ 5 Дієслово: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	19
§ 6 Повторення вивченого про стилі мовлення. Поняття про публіцистичний стиль	23
§ 7 Форми дієслова: неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на -но, -то	26
§ 8 Неозначена форма та особові форми	30
§ 9 Письмовий портретний нарис у публіцистичному стилі	32
§ 10 Доконаний і недоконаний види дієслова	34
§ 11 Часи дієслів. Теперішній час. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі. Майбутній час	38
§ 12 Дієслова I і II дієвідмін. Дієвідмінювання дієслів теперішнього й майбутнього часу	44
§ 13 Повторення вивченого про типи мовлення. Особливості побудови опису зовнішності людини, виконання дій, роздуму дискусійного характеру	50
§ 14 Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів	52
§ 15 Безособові дієслова	56
§ 16 Способи творення дієслів	58
§ 17 Правопис дієслів. Не з дієсловами (<i>повторення</i>). Правопис -ться, -шся в кінці дієслів. Літери е, и в особових закінченнях дієслів I і II дієвідміни. ь у дієсловах наказового способу	59
§ 18 Усний вибіркового переказ тексту наукового стилю мовлення	66

Дієприкметник

§ 19	Дієприкметник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	68
§ 20	Активні й пасивні дієприкметники	74
§ 21	Творення активних і пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу. Правопис суфіксів дієприкметників	77
§ 22	Відмінювання активних і пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу. Правопис відмінкових закінчень дієприкметників	82
§ 23	Докладний усний переказ розповідного тексту (художнього стилю) з елементами опису зовнішності людини	84
§ 24	Дієприкметниковий зворот. Розділові знаки в реченнях із дієприкметниковими зворотами	86
§ 25	Безособові дієслівні форми на -но, -то	89
§ 26	Н у дієприкметниках і ни у прикметниках дієприкметникового походження	91
§ 27	Не з дієприкметниками	93
§ 28	Твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі (<i>письмовий</i>)	95

Дієприслівник

§ 29	Дієприслівник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	99
§ 30	Вид і час дієприслівників. Дієприслівники недоконаного й доконаного виду, їх творення	102
§ 31	Дієприслівниковий зворот. Коми при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівнику	105
§ 32	Не з дієприслівниками	108
§ 33	Анотація	109

Прислівник

§ 34	Прислівник. Значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль . . .	114
§ 35	Розряди прислівників	117
§ 36	Ступені порівняння прислівників	119
§ 37	Правопис прислівників на -о, -е , утворених від прикметників і дієприкметників	121
§ 38	Усний докладний переказ тексту публіцистичного стилю мовлення з елементами роздуму	123
§ 39	Букви н і ни у прислівниках	124
§ 40	Не і ні з прислівниками	126
§ 41	І та и в кінці прислівників	128
§ 42	Написання прислівників окремо, разом і через дефіс. Написання прислівникових словосполучень типу <i>раз у раз, з дня на день</i>	131

§ 43	Письмовий стислий переказ розповідного тексту про виконання певних дій у художньому стилі	137
------	---	-----

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 44	Службові частини мови	141
------	-----------------------------	-----

Прийменник

§ 45	Прийменник як службова частина мови. Прийменник як засіб зв'язку слів у словосполученні та реченні. Зв'язок прийменника з непрямыми відмінками іменника	142
§ 46	Види прийменників за будовою	146
§ 47	Написання прийменників разом, окремо і через дефіс	148
§ 48	Твір розповідного характеру про виконання автором улюбленої справи в художньому стилі (<i>приготування обіду, моделювання, малювання, шиття, вишивання тощо</i>)	152

Сполучник

§ 49	Сполучник як службова частина мови. Види сполучників за будовою та походженням	153
§ 50	Використання сполучників у простому й складному реченнях: сполучники сурядності й підрядності	158
§ 51	Написання сполучників разом і окремо. Розрізнення сполучників і однозвучних слів	162
§ 52	Розписка	167

Частка

§ 53	Частка як службова частина мови	168
§ 54	Написання часток <i>-бо, -но, -то, -от, -таки</i>	171
§ 55	Написання <i>не</i> і <i>ні</i> з різними частинами мови (<i>узагальнення</i>)	172
§ 56	Усний твір-опис дій на основі власних спостережень у художньому стилі	176

Вигук

§ 57	Вигук як особлива частина мови. Дефіс у вигуках. Кома та знак оклику у вигуках	178
§ 58	Узагальнення та систематизація вивченого про частини мови, їх правопис і використання в мовленні	183

Додаток 1	193
-----------------	-----

Додаток 2	196
-----------------	-----

Орфографічний словник	196
-----------------------------	-----

Тлумачний словник	199
-------------------------	-----

Словник синонімів	208
-------------------------	-----

Фразеологічний словник	211
------------------------------	-----

Словник наголосів	212
-------------------------	-----

Навчальне видання

*Горошкіна Олена Миколаївна,
Попова Людмила Олександрівна*

Українська мова

Підручник

для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *Н. Батуринська*
Художній редактор *Ю. Ясінська*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *С. Груніної*
Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

Підписано до друку 26. 10. 2015 р. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург С. Друк офс.
Ум. др. арк. 17,496. Обл.-вид. арк. 15,84
Умовн. фарбовідб. 69,984.
Наклад 1657 прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 15, м. Київ, 01033.
Тел./факс: (044) 253-98-04. Електронна адреса: www.gramota.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діанозитивів видавництва «Грамота» на ПП «ЮНІСОФТ»
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.